

НИНА ДЕБРЮНЕ

**СОЦИАЛИЗАЦИЯ
НА
КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО**

(Аспекти на теорията и практиката)

София, 2019

Настоящият труд е обсъден на заседание на Катедра „Културно-историческо наследство и туризъм“ в Университета по библиотекознание и информационни технологии на 05.02.2019 г. Авторът благодари на колегите за подкрепата.

© гл. ас. д-р Нина Дебрюне, автор, 2019
© проф. д.изк. Симеон Недков, рецензент, 2019
© доц. д-р Соня Пенкова, рецензент, 2019
© Бони Немски, художествено оформление, 2019

Издателство „За буквите – О писменехъ“, 2019
София

ISBN 978-619-185-383-0

NINA DEBRUYNE

**CULTURAL HERITAGE
SOCIALIZATION**

(Theoretical and practical aspects)

Sofia, 2019

The present work was reviewed and discussed at a meeting of the Department of Cultural Heritage and Tourism at the University of Library Studies and Information Technologies – Sofia on February 5, 2019. The author expresses her gratitude to the academic staff for their support.

© Sr. Asst. Prof. Nina Debruyne, PhD, author, 2019
© Prof. Simeon Nedkov, DSc., reviewer, 2019
© Assoc. Prof. Sonya Penkova, PhD, reviewer, 2019
© Boni Nemski, cover design, 2019

University Printing House „Za Bukvite - O Pismeneh“
Sofia

ISBN 978-619-185-383-0

НИНА ДЕБРЮНЕ

**СОЦИАЛИЗАЦИЯ
КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ**

(Аспекты теории и практики)

София, 2019

Настоящая работа обсуждалась на заседании Кафедры „Культурно-исторического наследия и туризма“ Университета библиотечных наук и информационных технологий 05.02.2019 г. Автор выражает благодарность своим коллегам за поддержку.

© гл. ас. д-р Нина Дебрюне, автор, 2019

© проф. д.изк. Симеон Недков, рецензент, 2019

© доц. д-р Соня Пенкова, рецензент, 2019

© Бони Немски: дизайн обложки, 2019

Академично издателство „За буквите – О писменехъ“
София, 2019

ISBN 978-619-185-383-0

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРЕДГОВОР	13
УВОД	15
1. Културно наследство: същност и дефиниции	15
2. Социализация в нормативните документи	21
3. Социализация в референтната и научната литература	38
4. Социализацията на културното наследство като обект на образованието	55
5. Заключение и изводи	59
6. Ограничения на изследването	60
Глава I. ИЗДИРВАНЕ И ПРИДОБИВАНЕ НА КУЛТУРНИ ЦЕННОСТИ	68
1. Археологически проучвания	68
2. Етнографски проучвания	78
3. Случайни находки	85
4. Дарения	88
5. Любителски проучвания, частни и обществени колекции	91
6. Нерегламентирано археологическо издирване (иманярство)	92
7. Собственост върху културните ценности	94
Глава II. ИДЕНТИФИКАЦИЯ, РЕГИСТРАЦИЯ И ДОКУМЕНТАЦИЯ НА КУЛТУРНИ ЦЕННОСТИ	100
1. Идентификация и регистрация на материално културно наследство	100
2. Идентификация и регистрация на нематериално културно наследство	113
3. Особени случаи	115
4. Документиране на културното наследство	122
Глава III. КОНСЕРВАЦИЯ И РЕСТАВРАЦИЯ НА КУЛТУРНИ ЦЕННОСТИ	135
1. Същност на консервацията и реставрацията	136
2. Актуално състояние на проблема в България	141
3. Основни принципи на консервацията и реставрацията	144
4. Съвременни технологии за реставраторска дейност	155

5. Етични аспекти на реставрацията	158
Глава IV. НАУЧНО ИЗСЛЕДВАНЕ НА КУЛТУРНИ ЦЕННОСТИ	165
1. Същност и форми на научните изследвания	165
2. Научната етика като фактор в социализацията на културното наследство	172
3. Научни измами и престъпления	177
4. Научни фалшификации	188
5. Противодействие на ненаучните практики	195
Глава V. ПУБЛИЧЕН ДОСТЪП И ИНТЕРПРЕТАЦИЯ НА КУЛТУРНИ ЦЕННОСТИ	199
1. Физически достъп	200
2. Интелектуален достъп	203
3. Виртуално общуване	216
4. Работа с публиките	227
5. Добри практики и иновации	243
ЗАКЛЮЧЕНИЕ	248
ИЗПОЛЗВАНИ ИЗТОЧНИЦИ	258
Нормативни документи	258
Теренни материали	265
Научни публикации	266
Референтна литература	282
Електронни източници	283
Аудио и видео материали	300
ПРИЛОЖЕНИЯ	302
Нормативни документи	302
Списък на фигурите	318
Списък на таблиците	320
РЕЦЕНЗИЯ от проф. д.изк. Симеон Недков	321
РЕЦЕНЗИЯ от доц. д-р Соня Пенкова	328
АЛБУМ	331

TABLE OF CONTENTS

FOREWORD	13
INTRODUCTION	15
1. Cultural Heritage: Nature and Definitions	15
2. Socialization in the regulatory framework	21
3. Socialization in reference and scientific literature	38
4. Cultural heritage socialization as an object of education.....	55
5. Conclusion	59
6. Research limitations	60
Chapter I. ACQUISITION OF HERITAGE ITEMS	68
1. Archaeological research.....	68
2. Ethnographic studies.....	78
3. Random finds.....	85
4. Donations.....	88
5. Amateur research, private and public collections	91
6. Unauthorized search (treasure hunting)	92
7. Ownership of heritage items	94
Chapter II. IDENTIFICATION, REGISTRATION AND DOCUMENTATION OF HERITAGE ITEMS	100
1. Identification and registration of tangible heritage	100
2. Identification and registration of intangible heritage.....	113
3. Special cases	115
4. Documentation of heritage items	122
Chapter III. CONSERVATION AND RESTORATION OF HERITAGE ITEMS	135
1. Nature of conservation and restoration	136
2. Current state of conservation profession in Bulgaria.....	141
3. Basic principles of conservation and restoration	144
4. Contemporary approaches to restoration	155
5. Ethical aspects of restoration	158

Chapter IV. SCIENTIFIC RESEARCH OF HERITAGE ITEMS	165
1. Nature and forms of scientific research	165
2. Scientific ethics in the socialization of cultural heritage	172
3. Scientific fraud and crime.....	177
4. Scientific misconduct.....	188
5. Counteracting unscientific practices.....	195
Chapter V. HERITAGE ACCESS AND INTERPRETATION	199
1. Physical access.....	200
2. Intellectual access	203
3. Virtual interaction.....	216
4. Working with the public	227
5. Best practices and innovations.....	243
CONCLUSIONS.....	248
BIBIOGRAPHY	258
Legal documents.....	258
Field research materials	265
Scientific publications	266
Reference literature.....	282
Internet resources.....	283
Audio and video materials	300
APPENDICES	302
Legal documents.....	302
List of figures.....	318
List of tables	320
REVIEW by Prof. Simeon Nedkov.....	321
REVIEW by Assoc. Prof. Sonya Penkova	328
ALBUM	331

СОДЕРЖАНИЕ

ПРЕДИСЛОВИЕ	13
ВВЕДЕНИЕ	15
1. Культурное наследие: суть и определения.....	15
2. Социализация в нормативных документах	21
3. Социализация в справочной и научной литературе	38
4. Социализация культурного наследия как объект образования	55
5. Заключение и выводы	59
6. Ограничения исследования	60
Глава I. ПОИСКИ И ПРИОБРЕТЕНИЕ КУЛЬТУРНЫХ ЦЕННОСТЕЙ	68
1. Археологические исследования	68
2. Этнографические исследования	78
3. Случайные находки	85
4. Пожертвования.....	88
5. Любительские исследования, частные и публичные коллекции	91
6. Нерегулируемый археологический поиск (поиск сокровищ).....	92
7. Право собственности на культурные ценности	94
Глава II. ИДЕНТИФИКАЦИЯ, РЕГИСТРАЦИЯ И ДОКУМЕНТАЦИЯ КУЛЬТУРНЫХ ЦЕННОСТЕЙ	100
1. Идентификация и регистрация материального культурного наследия.....	100
2. Идентификация и регистрация нематериального культурного наследия.....	113
3. Особые случаи.....	115
4. Документация культурного наследия	122
Глава III. КОНСЕРВАЦИЯ И РЕСТАВРАЦИЯ КУЛЬТУРНЫХ ЦЕННОСТЕЙ	135
1. Суть консервации и реставрации	136
2. Актуальное состояние проблемы в Болгарии	141
3. Основные принципы консервации и восстановления	144
4. Современные технологии реставрационной деятельности	155

5. Этические аспекты реставрации	158
Глава IV. НАУЧНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ КУЛЬТУРНЫХ ЦЕННОСТЕЙ	165
1. Суть и формы научных исследований.....	165
2. Научная этика как фактор социализации культурного наследия.....	172
3. Научные мошенничества и преступления.....	177
4. Научные фальсификации	188
5. Противодействие ненаучным практикам	195
Глава V. ОБЩЕСТВЕННЫЙ ДОСТУП И ИНТЕРПРЕТАЦИЯ КУЛЬТУРНЫХ ЦЕННОСТЕЙ	199
1. Физический доступ.....	200
2. Интеллектуальный доступ	203
3. Виртуальное общение	216
4. Работа с аудиторией	227
5. Удачные практики и инновации.....	243
ЗАКЛЮЧЕНИЕ	248
СПИСОК ИСТОЧНИКОВ	258
Нормативные документы.....	258
Полевые материалы.....	265
Научные публикации.....	266
Справочная литература	282
Электронные источники.....	283
Аудио и видео материалы.....	300
ПРИЛОЖЕНИЯ	302
Нормативные документы.....	302
Список фигур	318
Список таблиц.....	320
РЕЦЕНЗИЯ , проф. д.изк. Симеон Недков.....	321
РЕЦЕНЗИЯ , доц. д-р Соня Пенкова	328
АЛЬБОМ	331

ПРЕДГОВОР

Моят професор по право често се позоваваше на древна индийска притча за петима слепци, които трябвало да опишат слон, но тъй като не могли да го видят, трябвало да се справят само чрез опипване. Първият, опипвайки хобота, твърдял, че има ръка, завършваща с нос; вторият – че има дебели като дънери крака, третият – тънка опашка като камила, четвъртият – остри бивни като на саблезъб, а петият – големи тънки уши, с които си вее като с ветрило от паунови пера. Тъй като никой не можел да види цялото животно, всеки бил убеден, че единствено той е правият, а другите са лъжци. Започнали ожесточено да спорят и никой не искал да приеме, че наистина съществува животно, което отговаря на всички определения.

Когато започнах да се занимавам с изследване на социализацията на културното наследство през 2010 г., тази притча бързо изплува от дълбините на паметта ми. Колкото повече навлизах в проблематиката, толкова повече и различни гледни точки срещаш. Нещо повече – авторите често не приемаха чуждите интерпретации, а твърдяха, че те са единствено правите. Едни говореха за музеи и културни институции; други – за културен туризъм; трети – за архитектура и индустриални комплекси; четвърти – за обичаи, нрави и традиции; пети – за реставрация и консервация; шести – за закони и конвенции; седми – за образование; осми – за археология... списъкът непрекъснато растеше. Едни и същи неща се описваха с различни думи, а различни понятия с еднакви термини.

Тези противоречия ме мотивираха да се опитам да „описа слона“, като събера и подреда в логическа връзка и в един том всички основни части на процеса на социализация на културното наследство. Като професионален дизайнер на информационни системи, за мен беше ясно, че всички системи – независимо от своята сложност, имат точен и ясен *modus operandi* (оперативен ред, метод, логика). Предизвикателството – особено при сложните системи, които се характеризират с множество различни по своята същност и динамика компоненти – е да се открие, проучи и документира оперативният ред, за да

стане възможно въвеждането на политики и мерки за повишаване на ефективността на работата на системата. Не може да се управлява ефективно каквото и да е – машина, група, организация, система – без да се знае какво е то, как точно работи; какви са взаимовръзките между отделните компоненти; кои са вътрешните и външните фактори, които влияят върху стабилността и поведението му. В противен случай, се наблюдават липса на резултатност, нестабилност, буксуване, вътрешни противоречия, които водят в крайна сметка до хаос и разпад на цялата система.

Надявам се, че настоящият труд ще допринесе за подобряване на процеса на социализация на културното наследство и предаването му на идните поколения.

УВОД

1. КУЛТУРНО НАСЛЕДСТВО: СЪЩНОСТ И ДЕФИНИЦИИ

Една от основните разлики между хората и останалите животински видове на Земята е тяхната способност да формират културни общности. Думата „култура“ е с латински корен, от *cultus* – религиозни обичаи, традиции. Римският оратор Цицерон в „Тускулански беседи“ говори за *cultura animi*, обработка на духа като подобно, но различно от създаденото от природата („натура“)¹. Дебатът за взаимодействието на културата и натурата при формирането на личността е един от най-оспорваните в областта на хуманитаристиката. Много е писано за същността на културата и е сигурно, че още много ще се пише.

Културното наследство (като явление и характеристика, а не конкретно проявление, на човешкото общество) се формира с появяването на културни общности – тоест, от самото начало на човешкото съществуване. Но както и при други природни и обществени дадености, културното наследство става обект на научен и законодателен интерес сравнително отскоро, като дефинициите му са многобройни, както и изследователите му.

В западноевропейската и американската литература се използва терминът „културно наследство“ (*англ.* cultural heritage, *фр.* patrimoine culturele, *нем.* kultureerbe, *нид.* cultureel erfgoed, *итал.* patrimonio culturale и др.), което включва всякакви материални останки от човешка (културна) дейност от всички исторически периоди. В руския език се използват и двата термина – *культурное наследие* и *историко-культурное наследие*.

В българската практика се е наложил терминът „културно-историческо наследство“, донякъде вероятно под влияние на руската (съветската) научна

¹ Cic. Disp. Tusc. II, 5 // www.thelatinlibrary.com/cicero/tusc2.shtml [10.02.2019].

литература и донякъде, поради обстоятелството, че той отразява историческото развитие на дейностите по опазване на старините още от времето на Възраждането, когато акцентът е поставен върху възстановяването на историческото знание и познание. С приемането на Закона за културното наследство от 2008 г. в масова употреба навлезе и западноевропейската терминология. Днес *културно-историческо наследство* и *културно наследство* са взаимозаменяеми. Настоящото изследване използва терминът *културно наследство* и в краткост „*наследството*“.

За **същността на културното наследство** и неговата роля за устойчивото развитие на общността са писали редица наши и чужди изследователи. Кормак определя културното наследство чрез неговите форми на проявление – определени гледки, звуци, спомени, които са „част от тъканта и израза на нашата цивилизация“.² Сачев го третира като закодирания социалния опит на човечеството, върху който се гради устойчивото развитие на обществото.³ Значението на културното наследство за поддържането на световния мир е потвърдено и от Съвета за сигурност на ООН.⁴

ЮНЕСКО възприема виждането, че наследството се дели на културно и природно. Културното наследство включва всички материални предмети и нематериални атрибути на група или общество, които са наследени от предишни поколения, поддържат се от настоящето и са предоставени в полза на бъдещите поколения.⁵ То бива материално и нематериално. Материалното културно наследство се подразделя на движимо (картини, скулптури, монети, ръкописи), недвижимо (паметници, археологически обекти и др.) и подводно (вкл. градове, съоръжения, потънали плавателни съдове и др.). Нематериалното наследство включва традиции и изразност, предавани от поколение на поколение – устно творчество, обредност, ритуали, празничен календар, изпълнителски изкуства, социални практики, вярвания и практики,

² Cormack, Patrick. *Heritage in Danger*. – London : New English Library, 1976, с. 14.

³ Сачев, Евгений. *Речник по културно и природно наследство и културнономия*. – София : За буквите – О писменехъ, 2018. с. 128-129.

⁴ UN Security Council Highlights the Role of Cultural Heritage for Peace and Security, 30.11.2017. // <https://en.unesco.org/news/security-council-highlights-role-cultural-heritage-peace-and-security> [10.02.2019].

⁵ Tangible Cultural Heritage. // <http://www.unesco.org/new/en/cairo/culture/tangible-cultural-heritage/> [10.02.2019].

свързани с природата, традиционни умения и занаяти и др.⁶ Отделно се поставя наследството, застрашено от въоръжени конфликти.⁷

Според Д. Иванов и Е. Сачев културното наследство е съвкупността от овеществени и неовеществени изкуствени социални смисли. То е определящо за същността и идентичността на културата на общността, тъй като спомага за поддържането и предаването на социокултурните модели, необходими за нейното развитие.⁸

Според Сачев и Денчев културното наследство е безусловен фактор за национално обединение и сплотяване в условията на криза, като често се идеализира и не се разглежда обективно.⁹

Определението, дадено в сега действащия Закон за културното наследство¹⁰ е доста широко и включва:

1. наземни, подземни и подводни археологически обекти и резервати;
2. исторически обекти и комплекси;
3. архитектурни обекти и комплекси;
4. етнографски обекти и комплекси;
5. образци на парковото изкуство и ландшафтната архитектура;
6. природни ценности (образци), включително антропологични останки, открити при теренни проучвания, и останки на палеозоологията и култивирани растения;
7. индустриално наследство;
8. произведения на изящни и приложни изкуства;
9. народни занаяти;

⁶ What is Intangible Cultural Heritage? // <https://ich.unesco.org/en/what-is-intangible-heritage-00003> [10.02.2019].

⁷ What is meant by "cultural heritage"? // <http://www.unesco.org/new/en/culture/themes/illicit-trafficking-of-cultural-property/unesco-database-of-national-cultural-heritage-laws/frequently-asked-questions/definition-of-the-cultural-heritage/> [10.02.2019]

⁸ Иванов, Димитър и Евгений Сачев. Защита на културно-историческото наследство. – София : Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2009, с. 10.

⁹ Сачев, Евгений и Ст. Денчев. Паметници на културата и историята. Теоретико-методологични и информационни проблеми. – София : За буквите – О писменехъ, 2010, с. 145.

¹⁰ Закон за културното наследство, обн., ДВ, бр. 19 от 13 март 2009 г. // <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2135623662> [10.03.2019].

10. документално наследство;
11. аудио-визуално наследство;
12. устна традиция и език;
13. книжовни и литературни ценности;
14. обичаи, обреди, празненства, ритуали и вярвания;
15. музика, песни и танци;
16. народна медицина;
17. кулинарни и енологски традиции;
18. народни игри и спортове.

Точната дефиниция на културно наследство остава извън обхвата на настоящето изследване, както и разликите в определенията между различните правни системи и законодателни актове. Работната хипотеза е, че процесът, който предлагаме е приложим за всички видове културни ценности – движими и недвижими материални ценности, както и нематериални ценности.

С развитието на обществените процеси се формират и **обществените нагласи към културното наследство**. Първият сериозен опит да се „нормира“ културното наследство като обществено значимо явление е направен по времето на Френското Просвещение. Всички по-ранни опити за издирването и опазването му са индивидуално, а не обществено мотивирани. Такива са и всички законодателни мерки, предприети от европейските монарси. Например, кралят на Швеция Густав Адолф II обявява всички старини в страната за лична собственост; китайските императори изследват останалото от техните предци, за да затвърдят монархическите си претенции и др. Тези действия целят лична облага под една или друга форма – власт, статут, ресурс. В тях няма концепция за граждански дълг.

В кр. на XVIII и нач. на XIX в., вследствие на формирането на националните държави, се забелязва значителна промяна в обществените нагласи и политики по отношение на миналото. За връзката между зараждането и развитието на национализма и повишаване на интереса към изучаване на миналото са писали много автори.¹¹

¹¹ Diaz-Andreu, Margarita, Timothy Champion. Nationalism and Archaeology in Europe. – UCL Press, 1996.; Kohl, Philip L., Clare Fawcett. Nationalism, Politics and the Practice of Archaeology. – Cambridge & Cambridge University Press, 1995.; Graves-Brown, Paul, Sian Jones, C.S. Gamble.

Миналото се превръща в интерес и отговорност на гражданското общество и от там в обект на грижа от страна на държавните администрации. Заражда се и се развива идеята, че наследството не се притежава, а се стопанисва, за да се предаде на бъдещите поколения. През 19. и 20 в. в Европа се появява професионално съсловие, посветено на грижата за културното наследство, а чрез колониалните администрации тази практика се внедрява и в Близкия Изток, Азия и Африка.¹²

Втората световна война дава нов и този път значително по-ефективен тласък на международноправната защита с приемането на т.нар. Хагската конвенция, Конвенцията срещу трафика от 1970 г., конвенцията за световното културно и природно наследство и създаването на Списъците за световно наследство. Международното сътрудничество в тази област се проявява не като опит да се създаде единна политика, а по-скоро да се решат конкретни общи проблеми – военни конфликти, трафик на културни ценности и др. Така започва да се отваря и пропаст между т.нар. „традиционни притежатели“ и неговите пазители.

В днешно време наследството се разглежда все повече и повече като икономически ресурс. С преминаването на икономиката от стадия на производство към стадия на услугите през третата четвърт на XX в. и бързата деиндустриализация в някои райони на Северна Европа – Великобритания, Белгия, Холандия, Германия и др., се отваря възможността наследството да се превърне в източник на препитание. Местните музеи и културни обекти стимулират не само чувството за географка и културна принадлежност, но и икономиката. Като следствие на това националните идентичности започват да се свиват, а регионалните да се възвръщат. Неслучайно днес се говори за Европа на регионите. Робинс заключава, че пътят на региона към световната карта минава не просто през необходимостта да се покаже по нов начин (re-image), но и да преоткрие себе си (re-imagine). Това преоткриване не се случва чрез фабрикуване на история, а чрез адаптация към новите обществени условия и реалности.¹³ Така се заобикаля една от основните цели (и проблем)

Cultural Identity and Archaeology: The Construction of European Communities. – London : Routledge, 2013.

¹² За подробен исторически преглед вж: Carman, John & Marie-Louise Slog Soerensen. *Heritage Studies : An Outline.* / Soerensen, Marie-Louise & J. Carman. *Heritage Studies & Methods and Approaches.* – London : Routledge, 2009, pp. 11-28; Иванов, Димитър и Н. Дебрюне. *Историческият музей : Храм на добродетели.* – София : За буквите – О писменехъ, 2012; Недков, Симеон. *Музеи и музеология.* – София : ЛИК, 1998.

¹³ Robins, Kevin. *Tradition and Translation: National culture in its global context.* // Corner, John. Sylvia Harvey (eds). *Enterprise and Heritage: Crosscurrents of National Culture.* – London :

на националното общество – необходимостта да се отграничи от другите, да се определят чрез разликите. Напротив, тази адаптация трябва да стане като се търсят приликите, общото, между отделните култури. От тази гледна точка културното наследство е изпълнено с оптимизъм и динамизъм, обърнато е към бъдещето и е в рязък контраст с виждането за наследството като носталгия към миналото.¹⁴

Терминът „социализация на културното наследство“ и неговите трактовки

Социализацията на културното наследство е термин, широко използван днес в научните и популярните среди. Среща се в научни сборници, в печатните медии, по радиото и телевизията. Обикновено търсене чрез Гугъл предлага следните резултати¹⁵:

- Социализация на културното наследство – около 29 900 резултата (0,30 секунди); при точно търсене – около 4 840 резултата (0,42 секунди)
- Социализация на историческото наследство – около 47 200 резултата (0,42 секунди); при точно търсене – около 2 650 резултата (0,51 секунди)
- Социализация на културно-историческото наследство – около 40 700 резултата (0,51 секунди)
- Социализация на наследството – около 85 500 резултата (0,35 секунди); при точно търсене – около 1 540 резултата (0,38 секунди)
- Само „социализация“ – около 2 270 000 резултата (0,70 секунди).

Това не са уникални записи – тоест, много от тях се повтарят в резултатите от търсенето на четирите ключови фрази, но не това е важното, а че терминът „социализация“, отнесен до сферата на културното наследство, е достатъчно широко възприет – около 1/3 от всички резултати за термина „социализация“. Трябва да се отбележи, че терминът „социализация“, отнесен

Routledge, 2005, p. 38; Lumley, Robert. The debate on heritage reviewed. // Corsane, Gerard (ed.) Heritage, Museums and Galleries: An Introductory Reader. – London : Routledge, 2005, p. 20.

¹⁴ Lumley, Robert. Museums in the post-modern world. / Museums Journal, 87(2), 81-83; Lumley, Robert. The Museum Time-Machine: Putting Cultures on Display. – London : Comedia/Routledge, 2003. – 252 p.

¹⁵ Търсенето е извършено на 26 юли 2018 г.

до личността, тоест до научното поле на психологията – откъдето и произлиза – е доста по-популярен и излиза като топ резултат.

При всичките тези хиляди попадения на термина социализация на културното наследство, обаче, се откроява и един значим пропуск – а именно, определението му. Дали всички ние не сме се поставили в ролята на слепите мъдrecи от древната индийска притча, в която всеки описва слона според частта на тялото, която е хванал?

2. СОЦИАЛИЗАЦИЯ В НОРМАТИВНИТЕ ДОКУМЕНТИ

Нормативната уредба на културното наследство включва законите, подзаконовата уредба, съдебните решения и документите на изпълнителната власт – стратегии, програми, и пр. На следващите страници е направен анализ на употребата на термина в нормативната база към средата на 2018 г. Включени са всички действащи актове, а използването на недействащи вече такива (отменени, неприети проекти и др.) е обяснено. Настоящият анализ не засяга историческото развитие на търсенията, стремежите и концепциите за опазване на културното наследство в национален и международен мащаб. Те са разгледани през годините подробно от множество автори, след които може да споменем (хронологично) Е. Александров (международна регулация – 1979 г.¹⁶ и 2012 г.¹⁷), В. Божиков и Н. Янков (национална и международна регулация¹⁸), Ст. Денчев и С. Василева (държавна политика¹⁹), К. Манов и Т.

¹⁶ Александров, Емил. Международно право на културата : Същност и характеристика. – София : БАН, 1979 г. – 149 с.

¹⁷ Александров, Емил. Защита на културата и културното наследство : международноправно изследване. – София : Макро студио, 2012. – 326 с.

¹⁸ Божиков, Веселин и Николай Янков. Културно-исторически ценности : Правни аспекти. – [София] : Сфера, 1998. – 169 с.

¹⁹ Денчев, Стоян и София Василева. Политика за културно-историческото наследство на България, 1878-2009 : лекции. – София : За буквите – О писменехъ, 2010. – 432 с.

Чобанов (национална и международна регулация²⁰), Н. Тулешков (недвижимо културно наследство²¹), В. Велев (нематериално културно наследство²²) и др.

За източник на нормативните документи бе избрана справочната база данни на сайта LEX.BG. За постигане на максимален обхват, бяха подбрани документи чрез търсене с ключова фраза „културни ценности“, извършено на 26 юли 2018 г. Търсенето върна 219 нормативни акта, изброени в приложенията.

Всеки документ бе прегледан и анализиран по следните критерии:

- Отношение към същността на разглежданата материя – така бяха елиминирани актове, които са периферни и чийто основен обект не е културното наследство – напр. дейности по време на кризи и бедствия; териториално устройство и пр.
- Класифициране и степенуване на актовете в низходяща градация – закони, наредби, постановления, правилници.
- Анализ на терминологичния апарат – изследвана е фразеологията на нормотвореца и са направени съждения относно намерението му.

²⁰ Манов, Красимир и Тодор Чобанов. Сравнително законодателно изследване на правната уредба в България и в някои европейски държави в сферата на културното наследство. – София : Лекс, 2006. – 80 с.

²¹ Тулешков, Николай. Нормативна уредба и проблеми на архитектурната реставрация и социализацията на недвижимите културни ценности (1886 – 2016). // Паметници, реставрация, музеи, бр. 1-2, юли – декември 2017, с. 83-96.

²² Велев, Венцислав. Политики за опазване и популяризиране на нематериалното културно наследство. – София : За буквите - О писменехъ, 2013; Велев, Венцислав. Политики на ЮНЕСКО в областта на повишаване нивото на обучение в сферата на културното наследство и тяхната приложимост. // <https://www.academia.edu/7290728/> [10.03.2019]; Велев, Венцислав. Нематериалното културно наследство и неговото препредаване рез поколенията. [Доклад от конференцията „Нематериалното културно наследство – самобитност, приемственост, опорочаване“ София 28.03.2018] // <https://www.academia.edu/37614822/> [10.03.2019]; Велев, Венцислав. Народното читалище, като елемент от опазването и популяризирането на нематериалното културно наследство на България. // <https://www.academia.edu/32889540/> [10.03.2019]; Велев, Венцислав. Някои въпроси, свързани с опазването на нематериалното културно наследство в контекста и на съвременния етнокултурен диалог // Назърска, Ж. и С. Шапкалова съст. Хармония в различията. Сборник с доклади. С., 2016, Издателства "За буквите – О писменехъ", с. 218-225, и др.

В Закона за закрила и развитие на културата²³ терминът социализация не е употребен. В контекста на културното наследство се споменават:

- опазване и обогатяване на културно-историческото наследство, съхраняване на българския книжовен език, традиции и обичаи като основен принцип на националната културна политика (чл. 2);
- управление и опазване на културното наследство, като стратегическите цели за това са залегнали в Националната стратегия за развитие на културата, предложена от министъра на културата и приета от Министерския съвет (чл. 2а);
- популяризиране на националната култура чрез временен износ на ценни експонати от културно-историческото наследство (чл. 22)
- финансиране на дейности в областта на опазване и представяне на културното и книжовното наследство (чл. 23д) и проучване, опазване и популяризиране на културно-историческото наследство (чл. 31)
- опазване на културното наследство като предмет на дейност на културните организации (§ 1)

В Закона за културното наследство²⁴ терминът „социализация“ не се използва. Законът урежда „опазването и закрилата на културното наследство“ (чл. 1). Опазването е *„системен процес на издирване, изучаване, идентификация, документиране, регистрация, консервация, реставрация и адаптация“*, а закрилата – *„система от мерки за осигуряване опазването му в интерес на обществото“* (чл. 8). Трябва да се отбележи, че в първоначалния текст на закона беше записано „социализация“ вместо „адаптация“. В проекта на Закона за изменение на ЗКН се говори за *„издирване, изучаване, идентификация, документиране, регистрация, консервация, реставрация, адаптация, интеграция и социализация на културното наследство“*.²⁵ Причината за замяната не е ясна.

²³ Закон за закрила и развитие на културата, обн., ДВ, бр. 50 от 1 юни 1999 г., посл. доп. ДВ, бр. 28 от 29 март 2018 г. // <https://www.lex.bg/laws/ldoc/2134664704> [10.03.2019].

²⁴ Закон за културното наследство, обн., ДВ, бр. 19 от 13 март 2009 г. // <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2135623662> [10.03.2019].

²⁵ Проект на Закона за изменение на Закона за културното наследство, направен от Министерството на културата // http://mc.government.bg/files/840_nfov_ZID_ZKN_14_06.doc [10.03.2019].

Националната стратегия за развитие на културата 2018-2028 към момента на писане тепърва ще се изготвя,²⁶ затова ще разгледаме стратегията за изминалия период. В документа, достъпен на уебсайта на Министерството на културата (който е проект, но е единственият достъпен)²⁷, термините „социализация“ и „социализиране“ се използват на петнадесет места, обикновено в близка директна или контекстуална връзка със следните термини:

- опазването на културното наследство като цяло (с. 11, 42), на движимото културно наследство (с. 14, 35) и нематериалното наследство (с. 16, 35)
- разкриване на неговия потенциал за устойчиво развитие (с. 11)
- популяризирането и представянето на недвижимите културни ценности (с. 13). За отбелязване, обаче е, че не са разкрити връзките и закономерностите между трите.

Стратегията предлага „Програма за опазване, управление и социализиране на Културно (sic!) наследство – материално (движимо и недвижимо) и нематериално“ (с. 35), която включва:

- проучване на културното наследство (научни изследвания, археологически проучвания, експериментални изследвания и др.);
- консервация и реставрация на културни ценности;
- социализация на недвижими културни ценности;
- маркетинг и популяризиране на културното наследство;
- развитие на музеите и музейната мрежа (инфраструктура);
- повишаване на капацитета на работещите в сферата на опазването и управлението (специалисти в областта на консервацията и реставрацията, археологията, етнологията, музеологията и др.)
- образователни инициативи в музеите;
- привличане на гражданското общество и доброволчески организации към проблемите за (sic!) опазването и развитието на културното наследство;

²⁶ Общественото обсъждане е планирано за края на 2018 г.

²⁷ Проект на Национална стратегия за развитието на културата, изготвен от Министерството на културата, 30.11.2011. // http://mc.government.bg/files/1185_Project_Strategiq_30.11.2011.pdf [10.03.2019].

- цифровизация
- мобилност на движими културни ценности в страната и чужбина.

В SWOT анализа в същия документ (с. 44) се казва, че за целите на „*ефективната социализация*“ на недвижимите културни ценности е необходима, за да се изгради „*съпътстваща инфраструктура*“, чиято липса в момента ще доведе до „*всички негативни последствия – безстопанственост и разруха*“ (заплаха). Текстът не предлага подробности относно какво точно трябва да включва тази инфраструктура и дали става въпрос за физическа, системна, оперативна, документална, процедурна или въобще нещо друго.

Малко повече яснота би трябвало да бъде внесена в раздела „Оперативна цел №4. Социализиране на културното наследство“ (с. 18-19). Основно средство за постигането на тази цел по отношение на недвижимото културно наследство са „*методите на интегрираната реставрация, която включва различни мерки, целящи да увековечат културното наследство като част от съответната среда, сътворена от човека и природата, като използването и приспособяването на обектите на наследството са за нуждите на обществото*“. Музеите са натоварени с водеща роля по отношение на движимото наследство, като се предлага популяризиране чрез представяне в постоянни и временни експозиции и в Интернет пространството и чрез мобилност на музейните колекции и професионалисти. Документът прокламира, че социализацията може да бъде постигната чрез набор от мерки, съдържащи:

- интегриране във формалното образование, както и въвеждане на нови образователни и доброволчески програми в музеите;
- развитието на културните индустрии (документът не обяснява кои са те и дали те включва сценичните и визуалните изкуства, които са споменати отделно);
- социализиране на археологически и архитектурни културни ценности.
- намиране на адекватни творчески решения; на нови концепции за експозиции; разнообразие на тематиката на експозициите
- активизиране на социализацията чрез съвременните технологии; използването на „специализирани страници и мрежи“.

Ако оставим за момент настрана логическия нонсенс, че социализацията се постига чрез социализиране, може да се заключи, че тя трябва да включва реставриране, експониране, популяризиране на обектите и съдържа образователен елемент.

Терминът се среща още няколко пъти в документа. Така например, четем, че социализирането на визуалните изкуства е „постижимо чрез насърчаване на творческия диалог, информираността на обществото и пазара на произведения на изкуствата и на архитектурата“ (с. 25). Ако се направи паралел, следва да се предположи, че социализирането на културното наследство може да се извърши поне частично чрез творчески диалог, ангажиране на обществеността и въвеждане и регулиране на пазарни взаимоотношения.

Като цяло, в документа се използват термините опазване, представяне, експониране, социализация, без да са дадени точни определения, нито такива могат да бъдат изведени от контекста на употребата им. Остава впечатлението, че термините си използват нееднозначно и непоследователно - понякога взаимнозаменими, друг път – допълващи един друг, а понякога и контрастиращи или взаимоизключващи се.

В стратегията за изминалия вече период 2008-2018 г. са включени **Стратегически цели и приоритети на Министерството на културата**. В част 17 „Култура и духовност“²⁸, терминът „социализация“ е споменат няколко пъти.

В Цел №7. „Разработване на Национална програма за археологически проучвания, социализация и представяне на движимо и недвижимо археологическото наследство“ са споменати следните мерки:

- Изготвяне на критерии за научна оценка на културната стойност, социо-културния и икономическия потенциал на предложените проекти за археологическо проучване и социализация на обекти;
- Разработване на годишни целеви програми за проучвания и дейностите, свързани с консервация, представяне и социализация на обектите;
- Изготвяне на задания за устройствени планове и за планове за опазване и управление на археологическите резервати.

В този документ терминът се използва само и единствено по отношение на археологическо наследство. Ясна дефиниция не е дадена, но същевременно социализацията е отграничена от археологическите проучвания, консервацията, представянето, опазването и управлението, т.е. тя е или нещо съществено различно, или включва всичките тези неща.

²⁸ Стратегически цели и приоритети в областта на културата и духовността, изготвени от Министерството на културата. // http://mc.government.bg/files/2665_Strategicheski-celi-i-prioriteti.doc [10.03.2019].

Съгласно чл. 12, ал. 2 от Закона за културното наследство, Министерството на културата изготвя стратегически цели за управление и опазване на културното наследство, които се включват Националната стратегия „след широко обществено обсъждане с участието на заинтересовани научни и културни организации, юридически лица с нестопанска цел и регистрирани вероизповедания.“ Следва въпросът защо един толкова популярен и широко използван термин не намира своята легитимност в документите на Министерството на културата.

В **Правилника за устройството и дейността на Националния институт за недвижимо културно наследство**²⁹ терминът се среща само веднъж, когато в чл. 13, ал. 4 се натоварва Дирекция „Идентификация, деклариране и предоставяне на статут“ с предлагането на „условията и реда за обществен достъп до културните ценности, с оглед на тяхното опазване, социализиране и популяризиране.“ Оттук следва, че, поне според този правилник, общественият достъп е интегрална част от социализацията, която отново е различна от опазването и популяризирането на обектите. За сравнение, терминът опазване се използва 27 пъти, а популяризиране – два пъти.

В Правилника на Столичния общински съвет за устройството и дейността на общински културен институт „Музей за история на София“³⁰ и приемника му – Регионален исторически музей - София³¹ четем:

Чл. 7. (1) Основната дейност на ОКИ „Музей за история на София“ е опазването и представянето на движими и недвижими културни ценности (НКЦ) на територията на Столична община.

...

(3) За осъществяване на своята дейност по опазването и представянето на НКЦ, ОКИ „Музей за история на София“ осъществява следните функции и задачи:

²⁹ Правилник за устройството и дейността на Националния институт за недвижимо културно наследство. // Обн., ДВ, бр. 8 от 27 януари 2012 г., посл. изм. ДВ, бр. 103 от 29 ноември 2013 г. // <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2135771992> [10.03.2019].

³⁰ Правилник на Столичен общински съвет за устройството и дейността на общински културен институт „Музей за история на София“, приет с Решение № 290 на СОС по Протокол № 41 от 13.06.2013 г.; посл. доп. с Решение № 97 по Протокол № 6 от 14.01.2016 г. // <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2135864526> [10.03.2019].

³¹ Правилник на Столичен общински съвет за устройството и дейността на Регионален исторически музей – София, приет с Решение № 363 на СОС по Протокол № 16 от 09.06.2016 г. // <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2136855507> [10.03.2019].

...

2. изпълнява дейности, свързани с юридическата защита, проучване, картотекиране и паспортизация, поддържане архив на НКЦ на територията на Столична община, което включва:

- а) изготвяне на планове за опазване и управление на НКЦ;
- б) изготвяне на програми за експониране, социализиране и адаптиране на НКЦ;
- в) изготвяне на задания за проектиране и решения по методически въпроси;
- г) събиране и привеждане на наличната документация на столичните недвижими културни ценности за изготвяне и поддържане на регистър;
- д) попълване на картотеката и кадастъра на НКЦ;
- е) изготвяне на становища за идентифициране, деклариране, предоставяне на статут на НКЦ;
- ж) поддържане на архив от материали, свързани с НКЦ за София;
- з) изготвяне на справки за медии, граждани, както и работа с университети по обучението на студенти в областта на КИИ.

Социализирането е сред основните дейности на музея, наред с експонирането и адаптирането и е свързано с „юридическата защита, проучване, картотекиране и паспортизация“, които спадат към „опазването и представянето“ на недвижими културни ценности.

Социализирането не е част от опазването и представянето на движимите културни ценности (чл. 7, ал. 2), при които основни дейности са: изучаване, събиране, придобиване, съхраняване, документиране и консервация и реставрация (т. 2), издаване на научни, научнопопулярни и рекламни материали (т. 6). Тоест, едни и същи дейности се извършват за движимите и недвижимите културни ценности, но терминът се отнася само за едните.

Същевременно, в Наредба № Н-4 за представянето на културните ценности³² се казва:

³² Наредба № Н-4 от 8 октомври 2013 г. за условията и реда за представяне на културните ценности, обн., ДВ, бр. 28 от 28 март 2014 г. // <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2136149618> [10.03.2019].

Чл. 1. (3) *Представянето на културните ценности е начин за осигуряване на тяхната социализация, приобщаването им към средата и потребностите на обществото в съответствие с принципите за опазване.*

Чл. 2. (1) *Представянето на културните ценности се осъществява чрез експониране, обозначаване, осигуряване на достъп и популяризиране с използване на съпътстващи дейности, материали и други средства.*

Това е единствената употреба на термина и тъй като не се прави уточнение за вида културни ценности, може да предположим, че става въпрос както за недвижими, така и за движими.

В Постановление № 193 от 10 юли 2014 г. за одобряване на допълнителни разходи по бюджета на Министерството на културата за 2014 г.³³ Министерският съвет одобрява 350 000 лв. по бюджета на Министерството на културата за 2014 г. за финансиране на дейности по консервация, частична реставрация и социализация на обект „Арена“ в Националния историко-археологически резерват „Плиска“. Финансираните дейности са част от „*опазване на недвижимото културно наследство*“

В Програмата за сътрудничество в областта на културата, образованието и науката между правителството на Република България и правителството на Руската федерация за периода 2012 - 2014 г.³⁴, изготвена от Министерството на външните работи и одобрена от Министерския съвет, се предвижда обмен между двете държави на „*научна информация, експерти и опит на (sic!) работа в областта на опазването и социализацията на културното наследство и образователните програми в музеите и художествените галерии*“ (т. 3, параграф е). В този случай терминът е използван по отношение на движимо културно наследство – и явно е разпознаваем и от двете страни като приложим към материята.

Ако приемем, че социализацията е свързана само с включването на недвижимите ценности в културния туризъм, отново на преден план излиза въпросът защо движимите не следва да се социализират при положение, че те също са включени в културния туризъм?!

³³ Обн., ДВ, бр. 59 от 18 юли 2014 г. // <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2136261006> [10.03.2019].

³⁴ Одобрена с Решение № 750 от 29 ноември 2013 г. на Министерския съвет. В сила от 10 декември 2013 г.), обн., ДВ, бр. 1 от 3 януари 2014 г. // <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2136014493> [10.03.2019].

В **Закона за туризъм**³⁵ се характеризират културните ценности, които са туристически обекти (чл. 3, ал. 2). Такива са:

„9. посетителските центрове за представяне и експониране на местното природно и културно наследство;

10. музеите и обществените и частните колекции с културни ценности и художествените галерии;

11. центрoвете за изкуство и занаяти и центрoвете за временни изложения с туристическа цел;

21. недвижимите културни ценности по Закона за културното наследство, културните институти по Закона за закрила и развитие на културата, защитените територии по Закона за защитените територии - в случай че са социализирани и предлагат условия за приемане и обслужване на туристически посещения и в съответствие с режимите за опазването им и с вътрешните правилници на лицата, на които е предоставено правото на управление.“

От този списък може да се тълкува, че музеите, обществените и частните колекции, художествените галерии, центрoвете за изкуство и занаяти са априори социализирани, защото предлагат условия за туристически прием и обслужване. Тоест, туристическата пригоденост е елемент от социализацията на културното наследство, а социализацията се отнася и до движими културни ценности.

Наредбата за плановете за опазване и управление на недвижимите културни ценности³⁶ се занимава с дейностите за (физическото) „опазване и устойчиво развитие“, като в плановете се взима под внимание физическото състояние, проведените намеси, съществуващите и потенциалните заплахи за увреждане или разрушаване, както и потенциалът на недвижимата културна ценност като ресурс за устойчиво развитие. В плановете се предвижда да се включи анализ и оценка на съвместимостта на актуалното ползване на недвижимата културна ценност с първоначалното ѝ предназначение, както и на популяризирането и социализацията на недвижимата културна ценност и

³⁵ Наредба № Н-00-0001 от 14 февруари 2011 г. за извършване на теренни археологически проучвания, обн., ДВ, бр. 30 от 26 март 2013 г., посл. изм. ДВ, бр. 96 от 1 декември 2017 г. // <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2135845281> [10.03.2019].

³⁶ Наредба за обхвата, структурата, съдържанието и методологията за изработване на плановете за опазване и управление на единичните или груповите движими културни ценности, обн., ДВ, бр. 19 от 8 март 2011 г., изм. и доп. ДВ, бр. 87 от 9 ноември 2012 г. // <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2135721277> [10.03.2019].

реализацията на потенциала ѝ като културен, научен, образователен, социален и икономически ресурс, включително за културен туризъм (достъп, брой посетители, управление на туристическия поток). Отново се прави контраст между популяризиране и социализация, но и връзка с културния туризъм.

Терминът „социализация/социализиране“ не се среща в значителен брой нормативни актове, които се занимават с регулиране на материята на опазването на културното наследство. Това отсъствие не е в логична последователност с уредбата, разгледана по-горе. Такива са:

1. **Наредбата за теренни проучвания**³⁷, където целите на археологическите проучвания са издирване, изследване и оценка на научната и културната стойност, опазване и популяризиране (чл. 3). Дейностите, включени в археологическите проучвания са: теренно проучване; обработване и анализ на издирените материали и получените данни и наблюдения; интерпретиране и публикуване на резултатите; популяризиране на проучването. (чл. 4)
2. **Наредбата за износ на движими културни ценности**³⁸, издадена от министъра на културата и министъра на финансите. Това е учудващо, тъй като, както вече беше отбелязано по-горе, (временният) износ на културни ценности е начин за популяризиране и социализация.
3. **Наредбата за регистрация на движими културни ценности**³⁹;
4. **Наредбата за регистъра на експертите по идентификация на културни ценности**⁴⁰, където се използва „*опазване и изучаване на движимото културно наследство*“ (чл. 2);

³⁷ Обн., ДВ, бр. 18 от 1 март 2011 г., посл. изм. ДВ, бр. 95 от 29 ноември 2016 г. // <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2135720867> [10.03.2019].

³⁸ Наредба № 2 от 25 февруари 2014 г. за реда за издаване на разрешения за износ, временен износ и временно изнасяне на движими културни ценности и на сертификата по чл. 128, ал. 3 от Закона за културното наследство за изнасяне и временно изнасяне, обн., ДВ, бр. 28 от 28 март 2014 г. // <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2136149619> [10.03.2019].

³⁹ Наредба № Н-3 от 3 декември 2009 г. за реда за извършване на идентификация и за водене на регистъра на движими културни ценности, обн., ДВ, бр. 101 от 18 декември 2009 г. // <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2135655118> [10.03.2019].

⁴⁰ Наредба № Н-4 от 11 декември 2009 г. за реда за водене на регистъра на експерти по чл. 96, ал. 3 от закона за културното наследство, обн., ДВ, бр. 2 от 8 януари 2010 г., посл. доп. ДВ, бр. 102 от 22 декември 2017 г. // <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2135657160> [10.03.2019].

5. **Наредбата за консервационно-реставрационни дейности на недвижими културни ценности**⁴¹, издадена от Министерството на културата и Министерството на регионалното развитие и благоустройството, която обхваща „консервация, реставрация, експониране и адаптация“. Това е учудващо, защото социализацията би трябвало да се отнася до недвижимите културни ценности.
6. **Наредбата за консервация и реставрация на движими културни ценности**⁴², издадена от Министерството на културата и която регулира „системен процес от дейности, които целят предотвратяване на разрушаването, стабилизация на състоянието им, както и улесняване на тяхното възприемане и оценка при максимално запазване на автентичността им“ (чл. 2) и включва „всички индиректни и директни мерки и действия, целящи опазване на движимите културни ценности“ (чл. 7, ал. 1).
7. **Наредбата за регистъра на реставраторите и консерваторите**⁴³. Тук, обаче, се забелязва нещо много интересно – наредбата се занимава с „дейностите по консервация и реставрация (sic!) както и адаптация на материални културни ценности“ (чл. 1). Това следва да е адаптацията, която е последният елемент от процеса на опазване, предписан в Закона за културното наследство. Тоест, адаптацията е част от реставрационно-консервационните дейности или поне е в пряка зависимост от тях. Терминът не е дефиниран, но може да се тълкува нормативно като „улесняване на тяхното [на културните ценности] възприемане и оценка при максимално запазване на автентичността им“ (чл. 2). Ценностите, които подлежат на консервация и реставрация (а оттам по презумпция и на адаптация) са материални – „архитектурно-строителни, археологически, парково-градинско изкуство, селищни структури и територии, както и етнографски с тези характеристики; произведения на изящните и

⁴¹ Наредба № 4 от 21 декември 2016 г. за обхвата и съдържанието на документации за извършване на консервационно-реставрационни дейности на недвижими културни ценности, обн., ДВ, бр. 105 от 30 декември 2016 г. // <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2136979117> [10.03.2019].

⁴² Наредба № 4 от 12 юни 2015 г. за условията и реда за осъществяване на дейностите по консервация и реставрация на движими културни ценности, обн., ДВ, бр. 46 от 23 юни 2015 г. // <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2136553191> [10.03.2019].

⁴³ Наредба № Н-3 от 6 април 2011 г. за условията и реда за създаване и поддържане на публичен регистър на лицата, които имат право да извършват дейности по консервация и реставрация, Обн., ДВ, бр. 32 от 19 април 2011 г., посл. изм. и доп. ДВ, бр. 27 от 27 март 2018 г. // <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2135726985> [10.03.2019].

приложните изкуства, както и археологически, писмени и книжовни, етнографски и други с тези характеристики; технически съоръжения, механизми и други подобни предмети, както и етнографски с тези характеристики; природни образци и антропологични останки“ (чл. 4, ал. 2). Следва въпросът дали адаптацията, предвидена в закона, не трябва да се отнася и до нематериалното културно наследство и дали не е погрешно да се ограничава само до материалното наследство.

8. **Наредбата за възпроизвеждане на културни ценности в копия, реплики и предмети с търговско предназначение**⁴⁴, която използва формулировката „физическото запазване и защитата от посегателства върху културната ценност“ (чл. 2)
9. **Наредбата за предоставяне на статут на недвижими културни ценности**⁴⁵, която обхваща „издирване, изучаване и издаване на предварителна оценка на изследвания обект“ (чл. 2).
10. **Наредбата за научните архиви на НИИКН и музеите**⁴⁶, която изисква документирането на „всяка дейност по опазване и представяне на културните ценности“ на недвижимите културни ценности (чл. 2, ал 1) и „проучването, опазването и представянето“ на движимите. Музейните архиви трябва да съдържат документите по „издирването, идентифицирането, изследването, съхраняването, консервацията, реставрацията и представянето на движимите културни ценности“ (чл. 25);

⁴⁴ Наредба № Н-00-0005 от 8 юни 2010 г. за условията и реда за възпроизвеждане на културни ценности в копия, реплики и предмети с търговско предназначение, обн., ДВ, бр. 46 от 18 юни 2010 г., посл. изм. и доп. ДВ, бр. 46 от 23 юни 2015 г. // <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2135684532> [10.03.2019].

⁴⁵ Наредба № Н-12 от 21 ноември 2012 г. за реда за идентифициране, деклариране, предоставяне на статут и за определяне на категорията на недвижимите културни ценности, за достъпа и подлежащите на вписване обстоятелства в националния регистър на недвижимите културни ценности, обн., ДВ, бр. 98 от 11 декември 2012 г., посл. изм. ДВ, бр. 13 от 7 февруари 2017 г. // <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2135827824> [10.03.2019].

⁴⁶ Наредба № Н-3 от 26 януари 2012 г. за създаването, съдържанието, поддържането, съхраняването и използването на Националния документален архив на Националния институт за недвижимо културно наследство и научния архив на музеите, обн., ДВ, бр. 11 от 7 февруари 2012 г., изм. и доп. ДВ, бр. 11 от 7 февруари 2014 г., <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2135774079> [10.03.2019].

11. **Наредбата за археологическата карта на България**⁴⁷, която въпреки че е създадена по времето, когато „социализацията“ беше включена ЗКН, се отнася до дейности по „проучването, опазването и популяризирането на археологическото наследство“ (чл. 3).
12. **Наредбата за регистъра на музеите**⁴⁸
13. **Наредбата за музейните фондове**⁴⁹ – терминът „опазване“ се използва в смисъл на физическото съхранение и предотвратяване на повреди (чл. 19-24), а не по пространната дефиниция в ЗКН, въпреки че наредбата е издадена по същото време. Наредбата предвижда „научната обработка“ на движимите културни ценности, чрез която се разкрива „историческото, природното и художественото съдържание на движимите културни ценности за научни, образователни и възпитателни цели“ и паспортизацията (чл. 25)
14. **Наредбата за обществените колекции**⁵⁰, която регулира „опазването и представянето на движими културни ценности, както и представянето на предмети, които в съвкупност представляват научен, културен, обществен, религиозен или туристически интерес“ (чл. 2)
15. **Наредбата за националните културните институти**⁵¹, които са отговорни за „опазването, съхраняването, създаването и разпространяването на високи образци от българското културно наследство“ (чл. 2) и осъществява „общонационални и представителни

⁴⁷ Наредба № Н-2 от 6 април 2011 г. за създаване, поддържане и предоставяне на информацията от автоматизирана информационна система "Археологическа карта на България", обн., ДВ, бр. 32 от 19 април 2011 г., <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2135726967> [10.03.2019].

⁴⁸ Наредба № Н-3 от 8 октомври 2013 г. за водене на регистър на музеите и за обстоятелствата, подлежащи на вписване в него, обн., ДВ, бр. 28 от 28 март 2014 г., изм. и доп. ДВ, бр. 63 от 18 август 2015 г. // <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2136149626> [10.03.2019].

⁴⁹ Наредба № Н-6 от 11 декември 2009 г. за формиране и управление на музейните фондове, обн., ДВ, бр. 2 от 8 януари 2010 г. // <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2135657162> [10.03.2019].

⁵⁰ Наредба № Н-9 от 27 април 2012 г. за реда за създаването и управлението на обществените колекции, обн., ДВ, бр. 39 от 22 май 2012 г. // <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2135793368> [10.03.2019].

⁵¹ Наредба за придобиване и отнемане на статут на държавен културен институт с национално значение, обн., ДВ, бр. 48 от 13 юни 2000 г., посл. изм. ДВ, бр. 16 от 24 февруари 2012 г. // <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/-549428732> [10.03.2019].

функции по създаването, трайното опазване и разпространяването на културни ценности“ (чл. 3);

16. **В Закона за военните паметници**⁵² - в него се споменават *„издирването, проучването, регистрирането, картотекирането, опазването, поддържането, възстановяването и изграждането на военните паметници“.*
17. **Законът за обществените библиотеки**⁵³, които *„събират, обработват, организират, съхраняват и предоставят за обществено ползване печатни и други произведения и информация, включително за книжовното и литературното културно наследство.“ (чл. 2).*
18. **Наредба № 3** [към Закона за обществените библиотеки] за съхраняването, ползването и разпореждането с документи от библиотечния фонд, издадена от Министерството на културата⁵⁴.
19. **Законът за Националния архивен фонд**⁵⁵, който регулира *„формирането, опазването и използването на Националния архивен фонд на Република България, организацията, управлението и дейността на архивите“ (чл. 1).*
20. **Законът за устройството на Черноморското крайбрежие**⁵⁶, който цели *inter alia „възстановяване и опазване на естествения ландшафт и културно-историческото наследство.“ (чл. 2, т. 6).* Забелязва се употребата на два термина, които не са правно дефинирани – културно-историческо (вместо културно) наследство и възстановяване (евентуално различно от реставрация).

⁵² Обн., ДВ, бр. 13 от 8 февруари 2008 г., посл. изм. и доп. ДВ, бр. 62 от 1 август 2017 г. // <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2135579103> [10.03.2019].

⁵³ Обн., ДВ, бр. 42 от 5 юни 2009 г., посл. изм. ДВ, бр. 2 от 3 януари 2018 г. // <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2135636021> [10.03.2019].

⁵⁴ Обн., ДВ, бр. 98 от 28 ноември 2014 г., изм. и доп. ДВ, бр. 10 от 6 февруари 2015 г. // <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2136385289> [10.03.2019].

⁵⁵ Обн., ДВ, бр. 57 от 13 юли 2007 г., посл. изм. ДВ, бр. 97 от 5 декември 2017 г. // <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2135557636> [10.03.2019].

⁵⁶ Обн., ДВ, бр. 48 от 15 юни 2007 г., посл. доп. ДВ, бр. 28 от 29 март 2018 г. // <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2135555697> [10.03.2019].

21. **Законът за устройството и застрояването на Столичната община**⁵⁷, който използва термина „защита на културно-историческото наследство“, вместо опазване или закрила;
22. Наредба № 6 от 28 март 2016 г. за прилагане на подмярка 7.6. „Проучвания и инвестиции, свързани с поддържане, възстановяване и подобряване на културното и природно наследство на селата“ от мярка 7 (sic!) „Основни услуги и обновяване на селата в селските райони“ от Програмата за развитие на селските райони за периода 2014 - 2020 г.⁵⁸, има за цел да повиши качеството на живот и да *„запази културната идентичност и традиции“* в селските райони и допуска финансиране по *„възстановяване, реставрация, ремонт и/или реконструкция на сгради с религиозно значение“* (чл. 4). Наредбата (а програмата?) разглежда *запазването* като средство за насърчаване на социалното приобщаване, намаляването на бедността и икономическото развитие в селските райони.
23. В **Постановленията за държавния бюджет** за 2015⁵⁹, 2016⁶⁰, 2017 г.⁶¹ се осигуряват средства по бюджетна програма „Опазване на недвижимото културно наследство“ конкретно за *„консервационно-реставрационни работи за създаване и опазване на културните ценности“* и за *„теренни археологически проучвания и теренна консервация на недвижими археологически културни ценности“* по смисъла на Закона за културното наследство. Отделно се отпускат средства за Рилския, Троянския и Бачковския манастир за *съхранение, реставрация и консервация*, поддръжката в добро състояние чрез *реставриране, консервация, запазване, съхранение* на сгради и църковно-исторически експонати, стенописи, експозиции, външна и вътрешна архитектура и облик, за *запазване и съхранение* на наследените духовни и културни ценности и литература в библиотеките и фондохранилища. Отделно се отпускат средства на Регионален център за опазване на нематериалното културно

⁵⁷ Обн., ДВ, бр. 106 от 27 декември 2006 г., посл. изм. и доп. ДВ, бр. 31 от 10 април 2018 г. // <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2135540661> [10.03.2019].

⁵⁸ Обн., ДВ, бр. 27 от 5 април 2016 г. // <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2136782006> [10.03.2019].

⁵⁹ Постановление № 8 от 16 януари 2015 г. за изпълнението на държавния бюджет на Република България за 2015 г., обн., ДВ, бр. 6 от 23 януари 2015 г. // <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2136417181> [10.03.2019].

⁶⁰ Постановление № 380 от 29 декември 2015 г. за изпълнението на държавния бюджет на Република България за 2016 г., Обн., ДВ, бр. 3 от 12 януари 2016 г., посл. изм. ДВ, бр. 92 от 22 ноември 2016 г. // <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2136719729> [10.03.2019].

⁶¹ Постановление № 374 от 22 декември 2016 г. за изпълнението на държавния бюджет на Република България за 2017 г., обн., ДВ, бр. 104 от 29 декември 2016 г., посл. изм. и доп. ДВ, бр. 100 от 15 декември 2017 г. // <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2136976324> [10.03.2019].

наследство в Югоизточна Европа - за дейности по координиране на *изследването и архивирането* на нематериалното културно наследство в региона, както и за *обучение* на експерти, насърчаване на изпълнението и популяризирането на Конвенцията за опазване на нематериалното културно наследство. По Бюджетна програма „Национален фонд „Култура“ се отпускат средства за *„опазване и популяризиране на културно-историческото наследство на основание Закона за закрила и развитие на културата“*, а чрез Национален дарителски фонд „13 века България“ – за издръжка на паметници на културата с национално значение; за издателска дейност, семинари и изложби, свързани с опазването на културното наследство.

24. В описанието на **дейностите на културните институти** терминът „социализация“ също не се среща. Постановлението за Националната галерия⁶², формирана при сливането на Националния музей на българското изобразително изкуство и Националната галерия за чуждестранно изкуство, определя предмета на дейност като *„издирване, изучаване, опазване и представяне на културни ценности... с познавателна, образователна и естетическа цел“* (чл. 2). По-конкретно се занимава със *„събирателска, проучвателна, научноизследователска и популяризаторска дейност; консервация и реставрация“* (чл. 3). Националният военноисторически музей издирва, изучава, идентифицира, документира, регистрира, дигитализира, съхранява, осъществява дейности по консервация и реставрация и представя културни ценности и образци, свързани с българската военна история, с познавателна, образователна и естетическа цел.⁶³ (чл. 1, ал. 3; чл. 3)

Този кратък преглед на нормативната база показва, че терминът „социализация на културното наследство“ не е правно дефиниран. Най-честно той се свързва с опазването, показването и популяризирането на културните ценности, но не се идентифицира с тях; с реставрацията и адаптацията, чийто резултат е; реализира се чрез образованието, като неговата потенциална роля е да отговори на потребностите на обществото. Конкретно за недвижимото

⁶² Постановление № 440 от 22 декември 2014 г. за преобразуване на национални музеи, обн., ДВ, бр. 107 от 24 декември 2014 г., изм. ДВ, бр. 50 от 3 юли 2015 г. // <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2136410736> [10.03.2019].

⁶³ Правилник за устройството и дейността на националния военноисторически музей, обн., ДВ, бр. 62 от 4 август 2009 г., посл. изм. и доп. ДВ, бр. 65 от 11 август 2017 г. // <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2135641924> [10.03.2019].

културно наследство и индиректно за движимото, терминът се отнася до пригодеността му за целите на културния туризъм.

3. СОЦИАЛИЗАЦИЯ В РЕФЕРЕНТНАТА И НАУЧНАТА ЛИТЕРАТУРА

Както казахме в началото, терминът „социализация“ е с латински корен. В речниците на чуждите думи в българския език е определен като:

1. *Приобщаване към среда, колектив, общество.*
2. *Превръщане на частната собственост в обществена* ⁶⁴.

Това определение е дадено в най-популярният онлайн тълковен речник.⁶⁵ Второто значение е *единственото* в Речника на чуждите думи на БАН.⁶⁶

Терминът се третира и в специализирани научни речници, като се предлагат различни трактовки, в зависимост от научното поле и ракурс. Във Философския речник от 1985 г. няма дефиниция на социализация, което вероятно може да бъде обяснено с научното поле на произхода на термина – социология, а не философия. В едно по-скорошно издание е дадено определение: *„процес, в който индивидът усвоява умения за живот в обществото и придобива ценностите и практиките на една култура, посредством участие в нея.*“⁶⁷

Интересен обзор е направен и в Речника по марксистко-ленинска социология под редакция на група немски социолози, издаден на немски език през 1969 г. и на български през 1972 г.⁶⁸ Разгледани са следните трактовки:

⁶⁴ Буров, Стоян и Пенка Пехливанова. Речник на чуждите думи в български. – София : Елпис, 1995, с. 618.

⁶⁵ <http://rechnik.info/социализация> [10.03.2019].

⁶⁶ Речник на чуждите думи в българския език, БАН, 1982, с. 801.

⁶⁷ Загоров, Орлин и Мюмюн Тахиров. Политико-философски речник. – София : За буквите – О писменехъ, 2015, с. 222.

⁶⁸ Речник по марксистко-ленинска социология. – София : Партиздат, 1972 г. под редакцията на Волфганг Айххорн I, Ерих Хан, Гютнер Хайден, Манфред Пуншман, Роберт Шулц и Хорст Тауберт. Оригиналното издание е на Dietz Verlag, Berlin 1969.

- Индивидуално усвояване на ориентации или норми чрез учебен процес (по Парсънс);
- Получаване и изучаване на социална роля и превръщането на социални норми във вътрешни поведенчески максими (т.нар. бихевиористични или поведенчески школи, Кьониг и др.);
- Психологически механизми и процеси (по Бергман).

Според Енциклопедия Британика, социализацията е „процес, чрез който индивидът се приучава да се нагажда към група (или обществото) и да се държи по начин, одобрен от групата (или обществото). Според повечето социолози, социализацията същностно представлява учене през целия живот и има централно влияние върху поведението, вярванията и действията на възрастните и децата.“⁶⁹

Определението на френската енциклопедия „Ларус“ е подобно: „процес, при който детето възприема различните елементи на културата на обкръжението (ценности, норми, символи и правила на поведение) и се интегрира в живота на общността“⁷⁰.

Както може да се заключи от определенията по-горе, в научната литература терминът навлиза с обособяването на социологията като научно поле, различно от философията. Първата употреба е през 1887 г. от американския социолог Франклин Гидингс в книгата му „Теории за социализацията“, за да се обозначи „развитие на социалната природа или характера на индивида; подготовка на човека за социален живот“.⁷¹

По-широка употреба в англезичната философска и психологическа литература придобива едва в края на 50-те години на двадесети век.

Днес в социологията терминът се използва в смисъл на процес, който осигурява приемственост на историческото развитие, като „процес на възприемане, адаптация и приложение на исторически натрупан социален

⁶⁹ <https://www.britannica.com/science/socialization> [10.03.2019].

⁷⁰ <http://www.larousse.fr/dictionnaires/francais/socialisation/73141?q=socialisation#72311> [10.03.2019].

⁷¹ Giddings, Franklin Henry. Theory of Socialization. – New York : The Macmillan Company, 1897, p. 2-4.

опит към определени норми, ценности и роли с цел интегриране на личността в съществуващата система от обществени отношения.⁷²

В *психологията и педагогиката* с този термин се обозначават приспособяването (адаптацията) и обособяването на човека в условията на конкретното общество. Най-пълно тези процеси биват изследвани в детската и социалната психология, където за канали на социализацията се приемат: 1) семейните и социалните институти, свързани с образование, обучение и възпитание; 2) взаимното влияние в процеса на общуване между индивидите; 3) първичният опит от ранното детство, когато се формират основните психически функции и елементарните форми на обществено поведение; 4) процесът на саморегулация, при който външният контрол се заменя с вътрешен.⁷³

Същността на социализацията може да се обобщи като процес, който:

1. обхваща целия живот и налага постоянен преход от едни към други форми на взаимодействие със заобикалящата ги среда;
2. включва възприемане, придобиване, овладяване на социален исторически опит, присъщ на дадена общност, култура или общество;
3. протича в условията на активни взаимодействия със заобикалящата социалната среда;
4. оформя индивида като неповторимо социално същество, което „съумява да се интегрира, да се вписва, да се адаптира към променяния се обществен живот, като запазва своята индивидуалност“.⁷⁴

От това е ясно, че има две страни в процеса на социализация – индивид и общност (среда), които са в постоянно динамично взаимодействие. От гледна точка на групата/обществото социализацията включва всички средства, чрез които се постига социална и културна приемственост.⁷⁵ Чрез нея общността осигурява не само своето физическо и културно оцеляване, но и развитие

⁷² Дончева, Юлия. Успешна социализация и социална интеграция за всяко дете, чрез формиране на ключови социални компетентности и (меки) умения. // Педагогика, 2018, брой 7, стр. 980-992.

⁷³ Психологический словарь. Москва : Педагогика, 1983., с 350.

⁷⁴ Дончева, Юлия. Успешната...

⁷⁵ Clausen, John A. (ed.). Socialization and Society. – Boston: Little Brown and Company, 1968. – 400 p.

(прогрес). Тези средства са културната дейност, която се занимава със създаването, съхраняването, разпространяването и усвояването на културните ценности.⁷⁶

Социализацията намира своята трактовка и в *икономическите науки*. Там тя се разглежда като вписването на индивида в социалния ред (обществото), в резултат на който той се научава да създава и консумира блага, придава смисъл на живота си, изгражда житейска стратегия.⁷⁷

Homo sociologicus (социалният човек) стои на пресечната точка на индивида и обществото и е носител на социално предопределени роли⁷⁸, тъй като е силно повлиян и воден от обществените норми и очаквания.⁷⁹ Той е противоположност на *homo oeconomicus* (икономическия човек), който е воден единствено и само от собствените си нужди, влечения и желанието за максимизиране на ползите си като консуматор и печалбите си като производител.⁸⁰

За пръв път у нас **ролята на културното наследство за социализацията на индивида** се разглежда от Сачев през 2004 г.⁸¹ Авторът определя основната цел на социализацията като „превръщането на личността в инициативен творчески субект“. Разгледани са три основни трактовки на социализацията – като адаптация, като интеграция и като активно/творческо действие на личността върху себе си. Определят се две последователни фази – социална адаптация и социална интериоризация; и два типа форми – насочени (ориентирани) и ненаочени (неориентирани, стихийни). Социализацията на личността има „вероятностен характер“ и нейният успех се определя от „социалното битие на културно-историческото наследство и културната личност на индивида“. Процесът протича от общото към частното – първата фаза е обществото, втората е непосредствената среда и третата – субекта. Така всеки човек получава четири типа социална идентификация – общочовешка,

⁷⁶ Иванов Димитър и Евгений Сачев. Защита..., с. 10.

⁷⁷ Стоилова, Вера. Социализацията като индивидуализация чрез професионални роли за достъп до пари чрез труд. // <https://www.unwe.bg/uploads/Alternatives/6-Stoilova.pdf> [10.03.2019].

⁷⁸ Дарендорф, Ралф. *Homo soziologicus*. // Николов, Л., Деянова, Л., (съст.) Социология на личността. Немарксистки възгледи и школи. – София : Наука и изкуство, 1990, с. 213-243.

⁷⁹ Wiegand, Robert Karl. Informationsbeschaffung im Sponsoringmanagement: Eine empirische Studie am Beispiel der Sponsoren der Fußballbundesliga. // www.diplom.de [10.03.2019], с. 94, цит. по Esser, Hartmut. *Soziologie: Allgemeine Grundlagen*. – Frankfurt a.M. : Campus Verlag, 642 p.

⁸⁰ Persky, Joseph. Retrospectives: The Ethology of Homo Economicus. / *The Journal of Economic Perspectives*, Vol. 9, No. 2 (Spring, 1995), pp. 221-231.

⁸¹ Сачев, Евгений. Ролята на културното наследство за социализацията на личността. // Паметници, реставрация, музеи, №5-6, декември 2004, с. 45-48.

национална, групова, индивидуална. Културното наследство чрез своите адаптационни и творчески функции е „основен фактор“ за социализацията на личността, като основни средства за идентификация са „социокултурните образци“, които са „повече или по-малко удачни решения на социално значими проблеми“. Такива образци са „норми, идеали, личности, мода, кумири“, които се създават в ежедневието и се разпространяват от частното към общото (група – общество). В заключение се обобщава, че „съдържанието и характерът на социализацията [на личността] се обуславят от възможността на социокултурната среда активно да представя културното наследство и от активността на самата личност.“

Заклученията на Сачев са изведени чрез философско-дедуктивния метод на база на практически опит. Целенасочени емпирични изследвания все още не са провеждани в тази посока.

По-късно тази теория се доработва от Д. Иванов и Е. Сачев, които определят трите основни функции на културната дейност, която те определят като директно свързана с обгрижването на културното наследство. Тези функции са творческа (свързана със създаването на културни ценности), социокомуникативна (свързана с тяхното съхраняване и разпространение) и практическо-приложна (свързана с усвояването на културното наследство).⁸² Втората функция се занимава с пространствената комуникация, а третата с времевата. Вторична функция на наследството е социализацията на младежката аудитория.⁸³ Въпреки че авторите не използват термина „социализация“, същността на функциите на културната дейност се припокриват с процеса на социализация.

Като цяло, склонни сме да се съгласим с обобщението, че съществува недостатъчно познаване и оценяване на културното наследство като фактор за формиране на идентичност, от което произлиза и неадекватното отношение към него и случаите на немара и дори унищожение.⁸⁴

⁸² Иванов, Димитър и Евгений Сачев. *Защитата...*, с. 10.

⁸³ Иванов, Димитър и Евгений Сачев. *Защитата...*, с. 20; Иванов, Димитър. *Аретè в музея. Развитие в структурата и управлението на европейския исторически музей.* – София : Акад. изд. Проф. Марин Дринов, 2008, с. 25.

⁸⁴ Стоева, Нели. *Предизвикателството пред развитието на музейните публики. // Социалните функции на музея през XXI век : доклади от научната конференция, посветена на 30 години от създаването на Националния музей „Земята и хората“* – София, 6-7 октомври 2016 – София : Нац. музей Земята и хората, 2016, с. 43.

В контраст с ограничителните параметри на нормативната рамка, в **научната литература** социализацията много често се свързва с *дейностите на музея* по обгрижването на движими културни ценности.

Социализацията на културното наследство се разглежда като включване на изделието в йерархията на признатите ценности чрез извеждането му от света на „изкопаемата или кабинетната/студийната действителност” и внасянето му в „музейната действителност”.⁸⁵ Това се случва чрез рутинно утвърдени процедури и формира първото равнище на структурите на информационните ресурси на музея.⁸⁶

Върху това разбиране стъпи и дисертационното ни изследване през 2011 г. за социализацията на частните колекции с антични предмети. В него бе направен опит да се защити тезата, че социализацията не е крайна фаза на един процес, а самата тя представлява цялостен процес, състоящ се от няколко обособени фази, взаимосвързани в логическа, хронологическа и технологична последователност.⁸⁷

В своя труд „Управление на музея“⁸⁸ – в много отношения най-задълбоченото и изчерпателно изследване на проблематиката у нас, както и в изследването за царските колекции в българските музеи⁸⁹ – Цветана Кьосева определя предмета на социализация като „достъп на музейните публики до колекциите“. Това се случва като последваща фаза на идентифицирането, регистрирането, консервирането, реставрирането и проучването, и се свързва с процеса на интерпретация на наследството.⁹⁰ Кьосева разглежда тези фази като част от управлението на музейните фондове, а не на културното наследство като цяло, но това може да бъде обяснено с обекта и предмета на изследването ѝ, както и от дългогодишния ѝ богат професионален опит в областта на музейното дело. Не следва да се счита, че тези дейности не са приложими по отношение на културното наследство в цялото му разнообразие и сложност.

⁸⁵ Иванов, Димитър. Аретè..., с. 25.

⁸⁶ Иванов, Димитър. Управление на информационните..., с. 30-46.

⁸⁷ Дебрюне, Нина. Частни колекции с антични предмети в България : Пътища за социализация 1995-2011 – София : За буквите – О писменехъ, 2012, с. 29-71.

⁸⁸ Кьосева, Цветана. Управление на музея. – София : Уникарт, 2015. – 360 с.

⁸⁹ Кьосева, Цветана. Царските колекции в българските музеи : формиране, управление, социализация : теория и практика – София : Уникарт, 2014. – 344 с.

⁹⁰ Кьосева, Цветана. Управление..., с. 80; Кьосева, Цветана. Царските..., с. 195.

Според Кьосева социализацията на музейните колекции се случва по два основни начина: чрез показване и чрез музейно образование. Първата форма взема следните форми: експозиции (изложби), специални събития с презентация на предмети от колекцията, осигуряване на специален достъп на учени и научна социализация, публикация на резултатите от проучването в музейни издания – каталози, дипляни и др., в научни публикации, в документални филми и др.; чрез участие на музейни предмети в музейни образователни програми и др. различни форми на работа с публика.⁹¹

Социализацията чрез *музейно образование* може да бъде: формална (класическа) – напр., музеен урок, обиколка на експозицията заедно с екскурзовод или лекция; неформална (информална) – съвременно, допълващо образование чрез преживяване – напр. интерактивни игри, „кейс-стъди“ (*case study*), казуси, симулация, ролеви игри, дискуссионни методи; и смесена – съдържащо елементи от предходните две.⁹²

Соня Спасова, изследвайки широката тема за обучението в областта на културното наследство, разглежда социализацията на наследството като сложна структура и система, функционираща в три взаимосвързани и взаимнообусловени направления – наука; културни организации и институции; гражданско общество.⁹³

Четвъртият контекст, в който се разглежда социализацията на културното наследство е **туризмът**. Той е в синхрон с нормативната трактовка на социализацията като начин на популяризиране на недвижимото културно наследство. Проблематиката за взаимовръзката между музеите и туризма е разгледана подробно от Вера Бонева в отделна монография⁹⁴ и е била обект на научни форуми⁹⁵. Овчаров разглежда в исторически план опитите на българската държава за социализация чрез туризъм от 70-те години на XX век до днес, определяйки социализацията като „превръщане в достояние на обществото“ на културното наследство. В този контекст той коментира държавната политика за издирване, консервация, реставрация и показване на

⁹¹ Кьосева, Цветана. Управление..., с. 81.

⁹² Кьосева, Цветана. Управление..., с. 102-106.

⁹³ Спасова, Соня. Управление на процесите, свързани със социализацията на културно-историческото наследство и развитието на училищното образование в България. Автореферат на дисертационен труд. София, 2018 г., с. 17.

⁹⁴ Бонева, Вера. Музеи и туризъм в България. – Велико Търново : Фабер, 2011. – 185 с.

⁹⁵ Напр. конференцията „Социализиране на културното наследство – иновации и добри практики“ – част от проекта „Устойчиво развитие на туризма“, реализиран от Общ. Раднево по Оперативна програма „Регионално развитие“ 2007 – 2013 г.

знакови обекти на недвижимо културно наследство от Първата и Втората българска държава.⁹⁶ При нематериалното културно наследство, този ракурс е използван от Краев⁹⁷. Според Румяна Михнева, важен критерий за степента на социализация на даден обект и възможността му за бъде „както част както от културния ландшафт, така и обект на туризма“ е вписването му в Листата на световното културно наследство.⁹⁸ В по-широк контекст, Модева разглежда социализацията като фактор за постигане на устойчиво развитие на регионите, чрез намирането на „по-креативно отношение, което да позволи да се завещае на бъдните поколения културно наследство, обогатено от съвременните постижения“.⁹⁹ Модева е сред малцината автори, които приемат положително взаимодействието на „предишното“ и „сегашното“.

Изследвайки експонирането на археологически обекти (недвижими културни ценности) за нуждите на културния туризъм, Веселин Хаджиангелов предлага следното определение: *„Социализацията на археологическото наследство представлява неговата връзка, вписването му в обществения живот. Тя включва всички мерки, които правят това наследство достъпно в интерес на цялото общество, включително и на заинтересованите страни в туризма.“*¹⁰⁰

Научни дирения има и в областта на социализацията на **религиозното културно наследство**. За съжаление, дейността по опазването му по света и у нас е фокусирана върху материалните обекти (храмове, свещени места и пр.), докато нематериалните религиозни ценности остават на втори план. Набляга се предимно на изучаване на устни традиции, художествени изкуства,

⁹⁶ Овчаров, Николай. Изборът на национален модел на социализация на културно-историческото наследство. / Дебрюне, Нина (ред.) Социализация на българското културно-историческо наследство. // Бюлетин Арете, год. 3, бр. 4, 2011, с. 63-79.

⁹⁷ Краев, Георг. Фолклорът като сувенир – начин на употреба в туризма. – София : НБУ, 2009. – 216 с.

⁹⁸ Михнева, Румяна. Социализацията на историческото наследство и образованието чрез наследство. [Доклад на конференция по случай 50-ти брой на сп. „Българска наука“ – София, 15.09.2012] с. 180-192 // <https://nauka.bg/2014/50/Socializaciqta-na-istoricheskoto-nasledstvo-i-obrazovanieto-chrez-nasledstvo-2012.pdf> [10.03.2019].

⁹⁹ Модева-Нанкова, Мариела. Социализацията на културно-историческото наследство като фактор за регионално развитие. / Дебрюне, Нина (ред.) Социализация на българското културно-историческо наследство. // Бюлетин Арете, година 3, бр. 4, 2011, с. 156-163.

¹⁰⁰ Хаджиангелов, Веселин. Експониране и социализация на археологически обекти за нуждите на културния туризъм в Самоковския район. Автореферат на дисертационен труд. – София : УниБИТ, 2018 г., с. 16.

социални обичаи, обреди и празненства. Религиозните ценности не са били обект на проучване и в резултат на това, все още няма утвърдени практики за тяхното наблюдение и изучаване.¹⁰¹

Поклонническият (религиозният) туризъм е разновидност на културния туризъм и все повече навлиза като способ за съхранение и популяризиране на религиозното движимо и недвижимо наследство, най-вече чрез тяхното консервиране, реставриране и адаптиране за нуждите на туризма – напр., Ел Камино и Сантяго де Компостела.¹⁰² Интензитетът на поклонническия туризъм в някои случаи е определящ за имиджа на дестинацията¹⁰³. Поклонническият туризъм като способ е разпространен в целия свят – не само в Европа¹⁰⁴, но и в Америка¹⁰⁵, Африка¹⁰⁶, Азия¹⁰⁷ и Австралия¹⁰⁸.

¹⁰¹ Назърска, Жоржета и др. Опазване на нематериалното културно наследство : Религиозните ценности в съвременна България. – София : За буквите – О писменехъ, 2016, с. 9-11.

¹⁰² Назърска, Жоржета. Испанският път на Пилигримите и Сантяго де Компостела. // Религиозен плурализъм. – София : За буквите – О писменехъ, 2013, с. 174-178.

¹⁰³ Kantola, Riikka Pia. Stories from the city, stories from the sea. How place brands are perceived differently from local's and tourist's point of view. Master's Thesis in Marketing. // University of Turku, 2016. // <https://www.utupub.fi/bitstream/handle/10024/121975/TSEgradu2016kantola.pdf> [10.03.2019]; Metti, M. (2011) Jerusalem – the most powerful brand in history. Stockholm University School of Business. // <http://www2.mettibronner.com/Jerusalem.pdf> [10.03.2019].

¹⁰⁴ Nolan, Marie, Sidney Nolan. Religious sites as tourism attractions in Europe. // Annals of Tourism Research, Volume 19, Issue 1, 1992, Pages 68-78 // [https://doi.org/10.1016/0160-7383\(92\)90107-Z](https://doi.org/10.1016/0160-7383(92)90107-Z) [10.03.2019].

¹⁰⁵ Olsen, Daniel. Ritual Journeys in North America: Opening Religious and Ritual Landscapes and Spaces. // International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage, Volume 4, Issue 1, 2016. // <https://arrow.dit.ie/cgi/viewcontent.cgi?article=1101&context=ijrtp> [10.03.2019].

¹⁰⁶ Mureti Muriuki, Lemmy, David Bururia & James Mutegi. Determinants of religious tourism branding tactics in Kenya: A cross sectional study. // Tourism and Hospitality Research. 18(1), September 2016. // <https://www.researchgate.net/publication/308738876> [10.03.2019].

¹⁰⁷ World Tourism Organization (UNWTO). Religious Tourism in Asia and the Pacific, 2011. // http://cf.cdn.unwto.org/sites/all/files/pdf/110325_religious_tourism_excerpt.pdf [10.03.2019].

¹⁰⁸ Bond, Nigel, Lisa M. Ruhanen. Religion, remembrance and the 'rock': current trends in Australian religious tourism. / Polytechnic Institute of Viana do Castelo, Portugal, 2009. // <https://trove.nla.gov.au/version/49517572> [10.03.2019].

В едно изследване на социализацията на манастирите¹⁰⁹ се открояват следните необходими характеристики за успешна реализация на начинанието: вяра, връзка на обектите с днешното религиозно и светско общество; изграждането на наратив („означаващото трябва да се свърже с означаемото чрез своя смисъл“), който да подпомогне разбирането и оценяването на обекта „не просто като паметник на културата, а като жив културен и религиозен механизъм със социална роля“; да се разкрие историческият контекст, довел до тяхното изграждане. Като възможности за социализация са открити религиозният туризъм под формата на поклонническите пътувания, неделните училища, дарителството и спонсорството, а като основно предизвикателство – „липсите на подходяща инфраструктура и на популяризирането им като исторически места с висока културна ценност и значение за развитието на ортодоксалното християнство по българските земи.“ Авторката заключава, че „социализацията на обектите може да се възприеме и като социализация на отделния индивид със самата общност от вярващи чрез общото религиозно и културно наследство“. Това заключение възприема и повтаря виждането на Сачев.

Друго изследване на дейностите по опазване, съхраняване и социализация на православното наследство заключава, че основни средства за социализация са: издаване и разпространение на духовна литература чрез устройването на библиотека или книжарница, вкл. онлайн; установяването на неделно училище с дидактическа, възпитателна и педагогическа функция; поддържане на уебсайт на някои храмове.¹¹⁰

По отношение на социализацията на културното наследство на етническите и религиозните малцинства, се споделят практики, свързани с културни маршрути, политики за насърчаване на културно многообразие, експониране на етническо и религиозно наследство в тематични музеи; включване в образователни програми. Тези способности придават видимост на

¹⁰⁹ Апостолова, Ива. Ролята на новите „вярващи“ за социализацията на софийските манастири. // СЕМИНАР_БГ (Онлайн списание за културни изследвания), брой 13, 25 декември 2016. // <https://www.seminar-bg.eu/spisanie-seminar-bg/broy-13.html> [10.03.2019].

¹¹⁰ Николова, Росица. Опазване, съхраняване и социализация на православното културно-историческо наследство в България от Българската православна старостилна църква. // Назърска, Ж., Св. Шапкалова (съст.) Хармония в различията. Сборник с доклади от научната конференция „Хармония в различията“, София, 9.12.2016. – София : За буквите – О писменехъ, 2016, с. 122-134.

културното различие и визуализация на културно наследство на малцинствата пред широката публика.¹¹¹

В последните години Евгений Сачев насочи своите научни усилия в разработването на ново научно направление – *културнономията*, дефинирано като трансдисциплинарно и целящо изучаването на закономерностите и процесите, свързани с „*произхода, разпространението и циркулацията*“ на културни ценности, както и с „*формирането и развитието на техните системи, разглеждани като едно цяло.*“.¹¹²

В публикувания през 2018 г. речник по природно и културно наследство и културнономия се систематизират резултатите от теоретичната работа по въпроса. В него са включени следните понятия:

- Социализация - усвояване от индивида на социалния опит и неговото възпроизвеждане в процеса на общуването и на дейността. Протича в условията и на целенасоченото възпитание, и на стихийното въздействие на средата. В процеса на социализация възникват и се овладяват всички видове средства и механизми на социалната комуникация (роден и чужд език, мимики, жестове и др., както и символи, нормални и аномални средства за общуване, комуникационни установки и ситуации). В основата на социалната комуникация стои социализацията на културните ценности. (с. 180)
- социализация на културнономичните организации – *„процес и резултат от придобиването и активното възпроизводство на социален опит от културно-историческите организации, прилаган предимно в сферата на тяхната социокомуникативна дейност“.* (с. 180);
- социална адаптация на културнономичните организации – *1) постоянен процес на активно приспособяване на архивните, библиотечните и музейните организации към условията на конкретна социокултурна среда; 2) резултатът от този процес.* (с. 180);
- социокомуникативна логистика – *наука за социокомуникативното управление на дейността по придобиването, експонирането и*

¹¹¹ Назърска, Жоржета. Културно-историческото наследство на етническите и религиозните малцинства в България : опазване, съхранение и социализация. – София : За буквите – О писменехъ, 2014, с. 299-305.

¹¹² Сачев, Евгений. Културнономична документология. – София : ИК Новата цивилизация, 2015, с. 59; Сачев, Евгений. Речник по културно и природно наследство и културнономия. – София : За буквите – О писменехъ, 2018, с. 115.

разпространението на паметниците на културата, историята и природата и съпътстващи ги материални продукти и услуги от културнономичните институти (архиви, музеи, библиотеки и др.) до крайния потребител (ползвател, посетител, публика, аудитория) с цел повишаване на ефективността на социокултурно-историческата дейност и постигане на целите за социализация на паметниците на културата, на историята и на природата. (с. 182)

Терминът социализация на културното наследство не е включен в речника като отделна статия, но се отъждествява с:

- културнономичната комуникация, чиято теория „все още се разработва“ (с. 110)
- културнономична дейност – „свкупност от различни направления, включваща: издирване, придобиване, опазване, съхранение, консервиране, реставриране, документиране, научно изследване, популяризиране и използване за културно-просветни, научно-образователни и развлекателни цели на културно-историческите, природно-историческите и природонаучните ценности.“ (с. 111)
- културнономичната актуализация – „превръщане на конфигурацията на смислите (идеите, ценностите) от възприемащия ги индивид (личност) в собствени личностни ценностни ориентации, ценности, убеждения, схващания и концептуални представи“. Културнономичната актуализация изразява „съотнесеност на потенционалната (възприеманата) социална значимост на културната ценност с действителността чрез нейното приспособяване (адаптиране) към очакванията, предпочитанията, желанията, намеренията, нагласите, интересите и потребностите на конкретната личност и според изискванията, критериите, стандартите, индикаторите и показателите на съответните културнономични (социокултурно-исторически) ситуации.“ При актуализацията културната ценност се проявява и чрез културнономичната компетентност на личността. Чрез културнономичната актуализация всяка културнономична система се превръща в отворена, открита, саморазвиваща се, саморегулираща се и самовъзпроизвеждаща се социоконмуникативна система. По този начин социализацията на културни ценности преминава в „социокултурен дискурс“. (с. 111)

Дейностите по социализацията са част от културнономичния триъгълник – графичното изображение на „културнономичната структура на културната ценност, представящо съотношение между културната ценност (изкуствено създадена в резултат на креативна творческа дейност на човека

през продължителен период от време; значима социокултурна идея, която може да бъде материализирана или нематериализирана), културономичния обект (културономичната/социокултурно-историческата дейност) и културономичния предмет (дейността, отнасяща се до социализацията на културно-историческото наследство, която стои в основата на личностното/персоналното самоусъвършенстване)“ (с. 109).

Социализацията се споменава като интегрална част от едно цяло с опазването, съхраняването и закрилата на културните ценности. В този контекст се споменават и дейности като културономичната експертиза (с. 111), културономичният маркетинг (с. 123) Социализацията е съпоставена и отграничена като антоним на индоктринацията в контекста на социокултурния и просветно-образователния живот в и на обществото (с. 86); като имаща различна цел от инкултурацията, дефинирана като „усвояване на традициите, обичаите, ценностите и нормите на родната култура; изучаване и предаване на културата от едно поколение на друго“ и чиято крайна цел е интелигентността, а не личността (с. 86)

Социализацията на културното наследство се споменава в речника и в следните посоки: като основа на етнокултурното възприемане (с. 13), на самоусъвършенстването на отделния човек (с. 44-45); съществуването на циклична двупосочна връзка с човешката емпатия (от една страна, чрез социализация на културни ценности се формира емпатия у индивида, а от друга, чрез формираната емпатия се повишава ефективността и ефикасността на социализацията на наследството) (с. 71); дейност както на кумулативните културономични институти като музеите (с. 75) чрез изложби (с. 82) и други „културономични алгоритми“ (с. 108) в условията на конкуренция (с. 102), така и от некумулятивните институти (с. 96). Социализацията определя характера на обществените взаимоотношения и явления (с. 78); зависи от качеството на логистичната система (с. 94); формира културономична характеристика на личността (културономична екстровеерност), отразяваща социокомуникативното взаимодействие на личността с културно-историческото наследство (с.112) и една от целите на стратегиите на културономичните институти (с. 140); бива пряко засегната от международната терористична дейност, „защото в основата на тероризма стои кризата на [културните] ценности“. (с.124-125)

Качеството на социализацията на опазваните и съхраняваните културни ценности е отразено в рейтинга на културономичната организация вследствие на независима оценка за практиката на социокомуникативното управление, вкл. спазване на правилата на професионалната етика, степента на достъпа до информация, структурата на изпълнителните органи, участието на представители на гражданския сектор във всички направления от дейността на

организацията, качеството на създаваните културономични продукти и услуги и др. (с. 166)

След внимателен преглед и анализ на литературата може да се заключи с увереност, че културономичните формулировки надграждат вече утвърдените във времето концепции, свързани със социокомуникативната¹¹³ и социокултурно-историческата функция¹¹⁴ на кумулативните институти на паметта. Те са последният (засега) етап в трудната еволюция на научните дирения в областта на културното наследство и допълват систематизацията на познанието в нея. Сачев слага акцента върху разкриване на значимостта на дейностите по опазване, съхраняване, закрила и социализация на наследството като фактор за устойчивото развитие на човешката цивилизация.

Българската музеоложка литература е богата на изследвания, свързани с множество аспекти на съхраняването, опазването и популяризирането на културното наследство. Много изследователи и публикации третираят процеса на социализация на културното наследство, описан в настоящия труд, но без да се обвързват изрично с термина. Такива сред музейните специалисти са: Екатерина Цекова¹¹⁵, Леонора Бонева¹¹⁶, Николай Ненов¹¹⁷, Петър

¹¹³ Вж. Сачев, Евгений. Социомузейна култура : речник-справочник. – София : Петекстон, 2002; Сачев, Евгений. Социокомуникативна музеология. – София : Петекстон, 2004; Сачев, Евгений. Въведение в социокомуникативния музеен маркетинг. – София : За буквите – О писменехъ, 2007.

¹¹⁴ Вж. Сачев, Евгений и Стоян Денчев. Паметници на културата и историята. Теоретико-методолгични и информационни проблеми. – София : За буквите – О писменехъ, 2010; Сачев, Евгений. Въведение в културономията. – София : АВ Дизайн груп, 2011.

¹¹⁵ Вж. напр. Цекова, Екатерина. Музейна комуникация и музейно образование. – София : Сдружение „Кръг Будител“, 2007. – 172 с.; Цекова, Екатерина. Видове музейни образователни модели // Паметници. Реставрация. Музеи, 1 (2005), с. 39-46; Цекова, Екатерина. Видове музейна комуникация // Известия на Националния исторически музей, 9 (1992), с. 234-249.

¹¹⁶ Бонева, Леонора. Музейните изложби : Пространство, колекции, публика. – София : Сдружение „Кръг Будител“, 2007. – 212 с.; Бонева, Леонора. Интерпретацията в музейната експозиция. (Теоретичен подход към проблема) // Известия на Националния исторически музей, 13 (2002), с. 261-272.; Бонева, Леонора. Актуален поглед към етичните норми в музейната професия през XVIII век. // Паметници. Реставрация. Музеи, 3 (2004), с. 11-17; Бонева, Леонора. Играта във и чрез интерпретацията на наследството в музея (по материали от проекта CANEPAL) / Музеят и обществото на спектакъла – София : Парадигма, 2016, с. 205-211, 285-288.

¹¹⁷ Ненов, Николай. Местните общности и социалното включване на етнографските музеи // Българска етнология, Год. 41, бр. 4 (2014), с. 458-472; Ненов, Николай. Сто години "опис".

Миладинов¹¹⁸, Руско Русев¹¹⁹, Светла Димитрова¹²⁰, Соня Пенкова¹²¹, Симеон Недков¹²², Стефанка Кръстева и др. Сред университетските среди срещаме Вера Бонева¹²³, Ирена Бокова и Соня Алексиева¹²⁴. Научните дирения са отразени и в сборници от национални конференции и семинари.¹²⁵

Формиране и утвърждаване на наследството. // Известия на Регионален исторически музей – Русе, Т. 18 (2015), с. 311-317.

¹¹⁸ Миладинов, Петър. Проблеми на съвременната музеология. – София : Векове, 2002 ([София : Симолини 94]). – 228 с.

¹¹⁹ Бонева, Вера и Руско Русев. Регионалните музеи в културната инфраструктура на България – София : За буквите – О писменехъ, 2017 ([София] : [БПС]). – 207 с.

¹²⁰ Добри практики на музеите с медиите : [семинар] 6-7 ноември 2008 / ред. кол. Светла Димитрова и др. – Ст. Загора : Летера принт АД, 2008. – 92 с.

¹²¹ Пенкова, Соня. Музейната мрежа в България : последните двадесет години 1989-2012. – София : Нац. военноистор. музей, 2012 ([София] : Изток Запад). – 270 с.; Пенкова, Соня. Военните музеи на България : общата история на първите години – София : Нац. военноист. музей, 2011 ([София] : Симолини-94). – 326 с.

¹²² Недков, Симеон. Музеи на открито – София : ЛИК, 2000. – 271 с.

¹²³ Бонева, Вера. Музеи и туризъм в България. – В. Търново : Фабер, 2011. – 186 с.

¹²⁴ Алексиева, Соня и Ирена Бокова. Туризъм и културно наследство. – София : НБУ, 2013 ([София] : [Планета-3]). – 364 с.

¹²⁵ Добри практики : иновативни технологии и практики в опазването и социализацията на културното наследство, възможности и механизми за финансиране“ : десета национална работна среща-семинар на музейните работници, 11-13 септември, Перник, 2014 г. – Перник : Дворец на културата, 2014 ([Перник] : Аргус). – 186 с.; Първата научна конференция по проблемите на културно-историческото наследство на тема „Социализация на българското културно-историческо наследство“, организирана от Фондация Арете-Фол, УниБИТ и НАИМ-БАН на 31.02.2011 г.; „Музеологията в България днес“ : Доклади и съобщения от Националната научна конференция, Хасково, 15-16 ноември 2007 г. / Симеон Недков и др. ; Състав., ред. Тина Арnaudова ; [Предг. Георги Граматиков]. – Хасково : Регионален ист. музей, 2007 ([Хасково : Полиграфюг]). – 220 с.; Модерният музей – модели за адаптация : Докл. и науч. съобщения, изнесени на Нац. науч. конф. посветена на 120 г. музейно дело в Габрово, 14-15 окт. 2003 / Състав. Красимира Чолакова ; Науч. ред., [предисл.] Евгений Сачев. – В. Търново : Фабер, 2004. – 224 с.; Виж кой говори : комуникационни и интерпретационни модели в музея : дебати в музеологията : сборник доклади от Първа научна конференция, 19-20 септември 2013, София / [състав. Лозанка Пейчева, Светла Казаларска]. – София : Акад. изд. "Проф. Марин Дринов", 2014. – 240 с.; Музеят и обществото на спектакъла : дебати в музеологията : сборник доклади от втора научна конференция, 25-26 септември 2014, София / [ред. и състав. Елена Водинчар... и др.]. – София : Парадигма, 2016 ([София] : [Булгед]). – 299 с.; Музеят отвъд нацията? : дебати в музеологията / [ред. и състав. Николай Вуков... и др.]. –

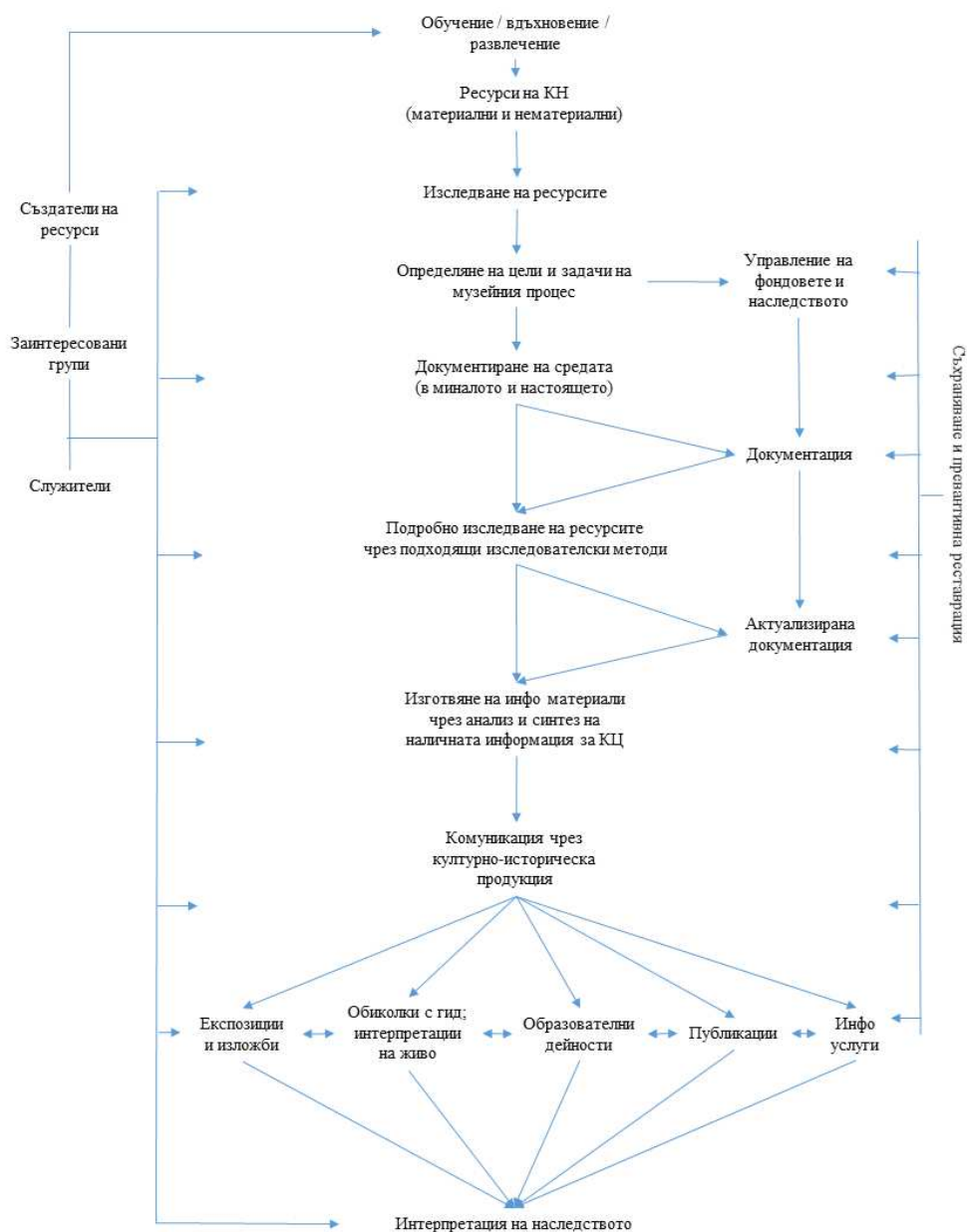
В чуждестранната литература терминът социализация не се използва в контекста на културното наследство. Същевременно много научни трудове са посветени са опазването и интерпретацията на наследството.

Джерард Корсейн предлага графичен модел на дейностите, свързани с културното наследство и музейната/галерийната работа (вж. Фигура 1.). В предложения модел е подчертано значението на общественото участие във всички етапи и дейности, свързани с културното наследство. Процесът е динамичен и цикличен с множество обратни връзки. Началната точка на процеса е тезата, че наследството, музейната и галерийната дейност са средства за обучение, вдъхновение и забавление, а крайната точка е интерпретацията на наследството. Между тях по вертикала са подредени основните музейни дейности, които придават/разкриват смисъла на културните ценности и претворяват ресурсите в продукция.¹²⁶

София : ИК Гутенберг, 2016. – 459 с.; Добри практики в дейността на регионалните музеи в Северна България / Състав., ред. Николай Ненов. – [София] : Импресарско-издателска къща Род, 2008 (Русе : ТС Груп). – 92 с.; Добри практики в дейността на музеите в Южна България : доклади от семинар, проведен на 28 и 29 ноември 2007 година в зала "Съединение" на Регионален исторически музей – Пловдив / [състав. Рада Баналиева, Елена Иванова] ; [ред. Стефан Шивачев]. – Пловдив : Вион, 2007. – 104 с.; Принципите на музейната мрежа и образованието. Учебният музей. Функции и стратегии : Научна конференция уркшоп, РИМ-Хасково и Музей „Александровска гробница, 5 и 6 юни 2009 г. – София : Захарий Стоянов, 2010. – 240 с.

¹²⁶ Corsane, Gerard. Issues in heritage, museums and galleries. // Corsane, Gerard (ed.) A brief introduction Heritage, Museums and Galleries : An introductory reader – London : Routledge, 2005., p. 1-14

Фигура 1: Модел на културно-историческата, музейната и галерийната дейност



Изт.: Corsane, Gerard. Issues in heritage, museums and galleries

4. СОЦИАЛИЗАЦИЯТА НА КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО КАТО ОБЕКТ НА ОБРАЗОВАНИЕТО

Връзките между културното наследство и образованието не подлежи на съмнение, но тяхното изследване все още е частично и спорадично.

В първото (основно) и второто (средно) ниво на образование се засягат определени аспекти на културното наследство, но не и процесът на социализацията му. Училищното образование се приема като способ за социализация, въпреки че процесите не са конкретно формулирани в българската научна литература. Най-често се третира въпросите, свързани с ролята на социализацията за културния обмен и съхраняването на традициите в условията на глобализация и информационно общество.¹²⁷ Културното наследство е засегнато индиректно в предметите, свързани с гражданското образование.¹²⁸ В предучилищното образование то е насочено към усвояване на културни, исторически и социални знания, формиране на чувство за национална идентичност и толерантно отношение към индивидуалните и културни различия на другите. Това се постига чрез теми като „Хубава си, татковино!“, „Аз съм българче“; „Славянските народи с букви кой дари?“. В начален училищен етап (1.-4. клас) културното наследство е засегнато най-интензивно в програмата по „Човекът и обществото“ за 3. и 4. клас (например, ядро „Аз съм гражданин на моята държава“). В прогимназиалния (5.-8. клас) и в гимназиалния етап (9.-12. клас) културното наследство се третира в история и цивилизация¹²⁹, литература, часа на класа и извънкласните и извънучилищните дейности.¹³⁰

¹²⁷ Спасова, Соня. Автореферат, с. 10.

¹²⁸ От 2016 г. вместо културно-образователната област „Гражданско образование“ се говори за област на компетенции по „гражданско, здравно, екологично и интеркултурно образование“. – Наредба №13 от 21.09.2016 г.

¹²⁹ За подробен анализ, вж. Спасова, Соня. Културно-историческото наследство в учебните програми по история и цивилизация (V-VIII клас) / Василева, София (съст. и ред.) Културно-историческото наследство : Образователни и научноизследователски аспекти. – София : За буквите – О писменехъ, 2011, с. 30-46.; Спасова, Соня. Учебниците по история и цивилизация – средство за социализация на културноисторическото наследство сред подрастващите. / Дебрюне, Н. (ред.) Социализация на българското културно-историческо наследство. // Бюлетин Арете, год. 3, бр. 4, 2011 г., с. 221-232.

¹³⁰ Такева, Янка. Ролята на средното образование за формиране и възпитание на граждански ценности у децата и учениците. [Презентация]. // Сайт на Синдиката на българските учители // www.ssubg.info/files/1_Grazhdansko_obrazovanie_BG.ppt [10.03.2019].

Социализацията на **нематериалното културно** наследство чрез образование се случва предимно в предмети като музика, хореография (избирателен), както и чрез неформално образование чрез клубове по интереси, танцови състави, фолклорни формации и пр. В този случай на по-преден план излизат читалищата и културните клубове.

В общоевропейски и международен план може да се очертаят два актуални подхода за включването на културното наследство в университетските програми на ниво бакалавър и магистър. Първият произтича от холистичната концепция на наследството и е приет от Икономос през 1993 г.. В него се предполага цялостно представяне на широкия спектър на видовете и категории културно наследство и се акцентира върху теоретичното представяне на проблемите и методите, свързани със защитата и опазването. Както името предполага, този подход цели постигането на обща информираност и разширяване на теоретичните познания за културното наследство, както и за разнообразния набор от съвременни технически средства за неговата идентификация, класификация, консервация, реставрация. По-слабо развито е представянето на възможностите на културното наследство като икономически ресурс и конкретните механизми и средства за използването му за развитие на културни индустрии и културен туризъм, за увеличаване на трудовата заетост и подобряване на търговския климат.

Вторият подход е мултидисциплинарният подход. Той има две основни страни:

Създаване на възможности културното наследство да излезе извън рамките на дисциплини, свързани само с история, археология, антропология, архитектура, история на изкуството и музейни проучвания и да се обвърже с икономически дисциплини, даващи знания, компетенции и умения за стратегическо планиране, административно управление, маркетинг, мениджмънт.

Създаване на възможност за постигане на необходимия баланс между теоретичните и практическите форми на обучение. Това предполага навлизането на нови форми на обучение като международни летни университети и практики, създаване на институти за научни изследвания, организация и управление на културното наследство, създаване на учебни материали в електронен формат и в тази връзка разширяване на между университетското и между институционалното сътрудничество, на мобилността на преподаватели и обучаеми. Създават се условия за

разширяване на процеса на обучение и излизането му извън традиционните академични рамки, обхващащи – студенти, магистри и докторанти.¹³¹

Какво е актуалното състояние на този въпрос в България? В началото на XIX в. културният и образователен сектор у нас търпят динамично развитие в следствие на множеството реформи в политическия и обществен живот. През 2011 г. у нас беше приета и Национална стратегия за развитие на научните изследвания до 2020 г. Тази стратегия цели да обоснове необходимостта от развитието на съвременна научна инфраструктура, като свързващо звено между научните изследвания, процеса на преподаване и обучение и трансфера на придобитите знания и практически умения към икономическата сфера. Сред приоритетите на тази стратегия са културното наследство и информационните и комуникационните технологии.

Университетите се обвързват със социалната отговорност да разширят обхвата на образователния процес, като в него се включат възможно най-широк кръг социални групи. В последните години области като дигитализация, социализация, PR стратегии, устойчиво развитие на културното наследство, културен туризъм все по-често са обект на научноизследователски занимания и разработки. Практическото приложение на тези теми в културните институции по места - музеи, архиви, художествени галерии, читалища обаче все още се осъществява на нивото на единични проекти или инициативи. В тази връзка по-подробно в тази част на изложението са представени някои основни акценти на съвременната образователна политика на университетите в областта на културното наследство.

Университетът по библиотекознание и информационни технологии (УНИБИТ) е сред първите академични институции в България, разкрили още през 2003 г. катедри и специалности (бакалавърски и магистърски програми) в областта на културно-историческото наследство и културния туризъм. Оттогава до сега последователно се увеличава броят на видовете специалности в областта на културното наследство в бакалавърски и магистърски програми, въвеждат се докторантски програми, стимулира се партньорството с водещи международни организации, културни институции и общини. През 2010 г. в структурата на Университета е създаден Институт за научни изследвания, организация и управление на културното наследство. Дейността му включва организиране на Летен университет и летни училища за практическо обучение в областта на културното наследство, провеждане на интердисциплинарни изследвания, създаване на партньорства с изследователски, образователни и други организации в страната и чужбина. През 2012 г. е създадена междуфакултетската ЮНЕСКО катедра „Информационно-комуникационни

¹³¹ Василева, София. Културно наследство и устойчиво развитие. Концепции, политики, добри практики. – София : За буквите – О писменехъ, 2013, с. 165-166.

технологии в библиотечните науки, образованието и културното наследство“. Прилагат се иновативни подходи в обучението по културно наследство, чрез организиране на летни студентски практики, създаване на партньорства с изследователски, музейни, образователни и други организации в страната и страните от Балканския регион, организиране на международни пътуващи семинари.¹³² В бакалавърските и магистърските програми по културно наследство в УНИБИТ са включени предмети, свързани със социализацията му. Такива са социализация на културното наследство, пазарна реализация на културно-историческото наследство, музеология, музейната мрежа в България и др.

В последните години популярност набира магистърската програма на катедра „Културология“ в Софийския университет „Св. Климент Охридски“ - „Мениджмънт и социализация на културното наследство“, която дава „допълнителни знания и умения в областта на културното наследство и неговата социализация в контекста на съвременните тенденции в развитието на културния туризъм – едно все повече очертаващо се като приоритетно направление в структурата на туристическите услуги“.¹³³ Разгледани са стратегии за „опазване и интеграция“ на културното наследство, като са включени археологически и исторически паметници, архитектурата, художественото наследство и галеристиката, етнографското наследство, музейната инфраструктура и културният пейзаж.¹³⁴

Представените акценти в съвременната образователна политика в областта на културното наследство - като летни университети, летни школи, студентски практически семинари, са много популярни в европейското и световното университетско пространство особено в международните си варианти и с интердисциплинарния си характер. Реализирането на дейности и проекти в тази област е добра възможност за българските университети да

¹³² Василева, София. Образованието в политиките за устойчиво развитие и социализация на културното наследство // Обществото на знанието и хуманизмът на XXI век : национална научна конференция с международно участие, София, 1 ноември 2012. – София : За буквите – О писменехъ, 2013, с. 220-226.

¹³³ Магистърска програма „Мениджмънт и социализация на културното наследство“ // https://www.uni-sofia.bg/index.php/bul/universitet_t/fakulteti/filosofski_fakultet/specialnosti/magist_rski_programi/filosofski_fakultet/specialnost_kulturologiya/menidzhm_nt_i_socializaciya_na_kulturnoto_nasledstvo [10.03.2019].

¹³⁴ Вълчев, Георги. Културно наследство и образование. Опитът на магистърска програма „Мениджмънт и социализация на културното наследство“ // Дебрюне, Н. (съст.) Качеството на висшето образование в областта на културното наследство: предизвикателства и перспективи. Бюлетин Арете, брой 7, 2016, стр. 39-44.

разширяват контактите си с други международни образователни и културни институции, отговорни за опазването и социализацията на културното наследство.

В последните години социализацията на културното наследство се превръща в обект на преподаване у нас в третото образователно ниво (университетското).

В бакалавърските и магистърските програми по културно наследство в Университета по библиотекознание и информационни технологии са включени предмети, свързани със социализацията му. Такива са социализация на културното наследство, пазарна реализация на културно-историческото наследство, музеология, музейната мрежа в България и др.

5. ЗАКЛЮЧЕНИЯ И ИЗВОДИ

От направения досега обзор на източниците може да се формулират следните заключения:

1. Към момента не съществува общоприета дефиниция на термина „социализация на културното наследство“ в правния мир, нито в научните среди. Приложението му е нееднозначно и непоследователно.

2. В сферата на науката досегашните опити представят различни виждания и схващания за обгрижването на културното наследство. Теоретичната постановка на социализацията на културното наследство не е прецизирана.

3. Забелязва се известно разминаване между правната и научната употреба, тъй като правната рамка ограничава употребата главно до недвижимото културно наследство (въпреки изключенията), докато в научните среди тя се разпростира върху всички форми на наследството – материално движимо и недвижимо, както и нематериално.

4. Социализацията се използва в контекста на опазването на културното наследство и осигуряване на достъпа на публиките до него.

5. Социализацията се свързва с туризма, образованието и художествената самодейност.

Целта на настоящата разработка е да се дефинира процеса на социализация на културното наследство, като се идентифицират и опишат основните му фази и се определи тяхната взаимосвързаност и поредно място в операционния ред.

Работната хипотеза е, че съществува основен процес – определен брой действия, които се извършват в определена поредност и при определени вътрешни логика и правила, и че този процес се отнася за всички разновидности и проявления на културното наследство.

Актуалността на изследването се обуславя най-вече от значимостта на крайния продукт на системата на социализация – устойчивото предаване на културното наследство на бъдещите поколения. Тази значимост е приета априори и не е предмет на настоящето изследване.

За постигането на целите и тестването на хипотезата бяха поставени няколко **задачи**.

Първата задача беше да се изясни *приложимостта на термина „социализация“ в полето на културното наследство*. Това е необходимо, тъй като терминът е познат и наложен в друго научно поле – психологията. Социализират се индивиди, не предмети и идеи. Въпреки сравнително широката си употреба, „социализация на културното наследство“ звучи като стилистичен похват, лингвистична конструкция без ясно значение, малко като „дървено желязо“. В много случаи в наличната литература, той беше определен чрез себе си – от типа „социализацията е социализиране“, което винаги ми е напомняло за една традиционна детска игра от Северозападна България, която се описва като „бътане с бѣтачка“. Този тип определения не са работещи и създават допълнителни бариери пред изследователите и практиците.

Втората задача бе да се проследи и анализира употребата на термина с надеждата, че това ще помогне за *извеждането на функционална дефиниция* на процеса, а оттам и за идентифицирането на отделните му компоненти и тяхното място и взаимосвързаност (взаимообусловеност).

Третата задача е да се *дефинират и обяснят отделните компоненти* на процеса на социализация на културното наследство, като се обърне внимание на специфичните особености на всеки.

Методиката на изследването е предимно чрез анализ и синтез на правната и научната литература по въпроса за социализацията на културното наследство у нас и в чужбина. Включени са и някои наблюдения, които сме правили в годините, но не са предприемани целенасочени емпирични изследвания.

6. ОГРАНИЧЕНИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Поради ограниченото пространство, разнообразието в проявленията на наследството, спецификите във всеки елемент от социализацията,

динамичните среда, особено по отношение на прилагането на новите информационни и комуникационни технологии, съвсем естествено на преден план излезе въпросът за **баланса между обхват и дълбочина** в настоящата разработка. Темата за обгрижването, съхраняването, предаването и популяризирането на културното наследство е кладенец без дъно. Тя е подхваната с ясното съзнание, че не може да бъде изчерпана. Вместо това, е направен опит да се обрисуват основните контури на проблематиката, за да се постигне яснота относно цялостната картина на социализацията на културното наследство. Ракурсът, който се използва, е в посока на дейности, а не участници. В този смисъл, неостатъчно подробно е разгледана ролята на читалищата. Това в никакъв случай не трябва да се тълкува като подценяване на тяхната роля за социализирането на културното наследство, а по-скоро като труден, но необходим избор, за да се постигне цялостен баланс на изследването.

Някои аспекти съвсем преднамерено не са разглеждани и са оставени извън обхвата на изследването. Първият аспект е проблематиката на **пазарната реализация**. Причините за това са няколко. На концептуално ниво, пазарната реализация не е функция на културното наследство, както са мнемичната, образователната, възпитателната и развлекателната функции. Дадена културна ценност или съвкупност от ценности не губят същността си, само защото са свободно достъпни; нито я придобиват, защото се продават. Дори обратното, битува мнението, че прилагането на пазарните механизми често изменят и обезличават културните ценности и ги превръщат в стока или кич. Само този въпрос е тема на отделно изследване. Финансирането на дейностите по устойчивото предаване на културни ценности от поколение на поколение може да се случва и извън свободния пазар – въпрос на обществен избор. В крайна сметка, всички общества, *prima facie* и независимо от нивото на икономическо развитие и уредба на стопанските си взаимоотношения, имат културно наследство – от първобитните до най-развитите. Ролята на търговията върху културния обмен не се отрича, но липсата на търговия не води до спиране на процеса на социализация вътре в общността. Механизмите за пазарна реализация може да се разглеждат като спомагателни дейности. Включването им в процеса на социализация като ключова фаза остава обект за бъдещи изследвания.

На практическо ниво пазарната реализация не е разгледана, защото е обект на други науки, а и проблематиката тепърва трябва да се развива. Културното наследство днес се разглежда и като пазарен ресурс, но настоящото изследване се придържа към тезата, че това е отделен, обособен процес, който тепърва трябва да се изследва, както у нас, така и по света.

В настоящата разработка се търси баланс между функционалните и етичните аспекти на процеса на социализация. За функционалността на всеки

компонент и механизмите за неговата практическа реализация, е писано достатъчно много и ще продължи да се пише. Еднакво важни, но много по-слабо изследвани и дискутирани, са етичните аспекти на всеки компонент. Затова в настоящата разработка са включени и двете, но този избор идва с цената на намаляване на дълбочинността на изследването на функционалните аспекти. Някои читатели – особено тесните специалисти – могат да определят това като слабост.

Настоящото изследване няма претенциите за дефинитивност и категоричност. В него се прави първи опит за рамкиране на цялостната проблематика, върху която да стъпят по-нататъшните специализирани дълбочинни изследвания в отделните области, включително емпирични, които да спомогнат за по-ефективното обгрижване на културното наследство.

От горните заключения следват два въпроса: първо, какво точно е социализацията на културното наследство и, второ, може ли да се използва термин, зает от друго научно поле, който изначално не се използва за неодоухотворени обекти.

На втория въпрос може да се отговори по-лесно и по-кратко. От направения обзор на научната и референтната литература става ясно, че съществува прецедент терминът да се ползва за предмети, вещи и обекти (напр. собственост). Тази употреба се среща както у нас, така и в чужбина. Следователно няма пречки – логически, практически или други – пред употребата му в контекста и на културното наследство, което е овещественият продукт на човешка дейност.

Първият въпрос, обаче, както вече стана ясно, е далеч по-сложен. Ако вземем същността на явлението, което се обозначава с термина „социализация“, се налага общото значение на приобщаване или нагаждане/адаптиране на даден материален или нематериален обект към общността с цел той да се изпълни със смисъл и да придобие статут на културна ценност. Тогава вече възприетият като ценност материален или нематериален обект ще се превърне в културен фактор за самото общество, тъй като ще участва в социалнозначимите процеси и ще осигури приемствеността, която е ключова за културното и историческото оцеляване на общността.

Ако приемем, че социализацията е процес, а не състояние, следва въпросът: в какво се точно се заключава тя? Ако тръгнем в *обратен ред* – от желанния ефект, и следваме причинно-следствената логика, може да дефинираме следните взаимосвързани фази:

7. Интернализиране/валидиране на наследството

Валидирането се извършва при взаимодействието между предмета и членовете на общността по начин, позволяващ обектът да се превърне в стимул за социално-отговорна творческа изява на индивида. Така културното наследство изпълнява своята същинска функция, като се втъкава в общественото съзнание и става част от битието на общността. Натрупаното знание се пречупва през житейския и социален опит и се формира ново знание, а смисловата натовареност на обекта се променя в зависимост от промените в естеството на обществените взаимоотношения и в нивото на технологично развитие. Смисълът на културната ценност може да се обогати или да се промени, но да остане част от културното наследство. Също така, възможно е смисловата натовареност да се обезцени, да се превърне в анахронизъм и да изпадне от социално обращение.

При валидирането се реализира смисловият/семантичният оборот на културната ценност. Едва при успешното изпълнение на тази фаза може да се говори за пълна социална адаптация на наследството и предаването му на бъдещите поколения по устойчив начин.

Може да се постави въпросът дали това състояние е фаза в процеса или негов резултат. Отговорът е, че е и двете – и състояние, и действие. Действието е опитът да се употреби културната ценност в битието на общността. При този опит ценността бива валидирана или отхвърлена.

6. Интерпретация на наследството

За да може културната ценност да остане релевантна в променящия се свят и да подлежи на валидиране, то нейната същност следва да бъде обяснена чрез функциите на формалното образование и свободното време (неформално образование). Всяка културна ценност е полисемантична (многозначна). В нея има смисли и послания, въплътени още при създаването/формирането ѝ, както и такива, придадени впоследствие – при употребата ѝ и (пре)валидирането ѝ във времето. Много често смисълът и посланието са скрити, кодирани по някакъв начин. Кодирането може да се е случило изначално, но може и да се е получило като вторичен ефект на неумолимия развой на времето и в хода на общественото развитие. Възможно е последващ (по-късно придаден) смисъл да измести първоначалния.

5. Осигуряване на достъп на общността до културното наследство

За да може да се интерпретира даден предмет или обект, той трябва да бъде физически достъпен. Към тази фаза спадат всички форми и средства, чрез които се осигурява досегът на общността с културните ценности. Основна роля

тук играят културните институции като музеи и читалища; организираните културни прояви, както и културният туризъм.

4. Научна социализация

Преди обаче предметът да бъде направен достъпен за широката общественост, той трябва да бъде проучен от специалисти. Откриването на наследството за научната общност и изследването му цели, от една страна, разкриване на полисемантичността му и, от друга, смислово му „обезопасяване“. На този етап се разкриват връзките на дадена ценност с други (синхронни или асинхронни) обекти/елементи на наследството. Това е фундаментът, на който трябва да стъпи интерпретацията на наследството, за да се постигне достоверна и обективна оценка и последващо валидиране на културната ценност.

3. Физическо обезопасяване на наследството

Физическото обезопасяване на културната ценност цели съхранение на неговата физическа цялост чрез методите на консервация и реставрация, физическа охрана и др. Тъй като обектът е първичният източник на информация, ефективни усилия трябва да бъдат полагани, за да се предотвратят, спрат или минимизират разрушителните процеси. Тъй като запазването на културната ценност е от изключителна важност, тази стъпка трябва да се предприеме сравнително бързо (тоест, рано в процеса на социализация).

2. Документално и правно обезпечаване

Тази фаза включва документиране, регистриране и предоставяне на правен статут на обекта на наследството. Правната защита е наложително да се извърши рано в процеса на социализация, първо защото е логично (не може да се съхранява и изучава нещо, което не е документирано и регистрирано), и второ, от практически съображения – за да може държавата да изпълни своите отговорности към обществото и бъдещите поколения да обгрижва културното наследство.

1. Издирване на културни ценности

Това е началото на процеса на социализация. Към тази фаза спадат всички необходими мерки за издирване и откриване на културни ценности. За да се осигури правилното протичане на всички последващи фази, от особена

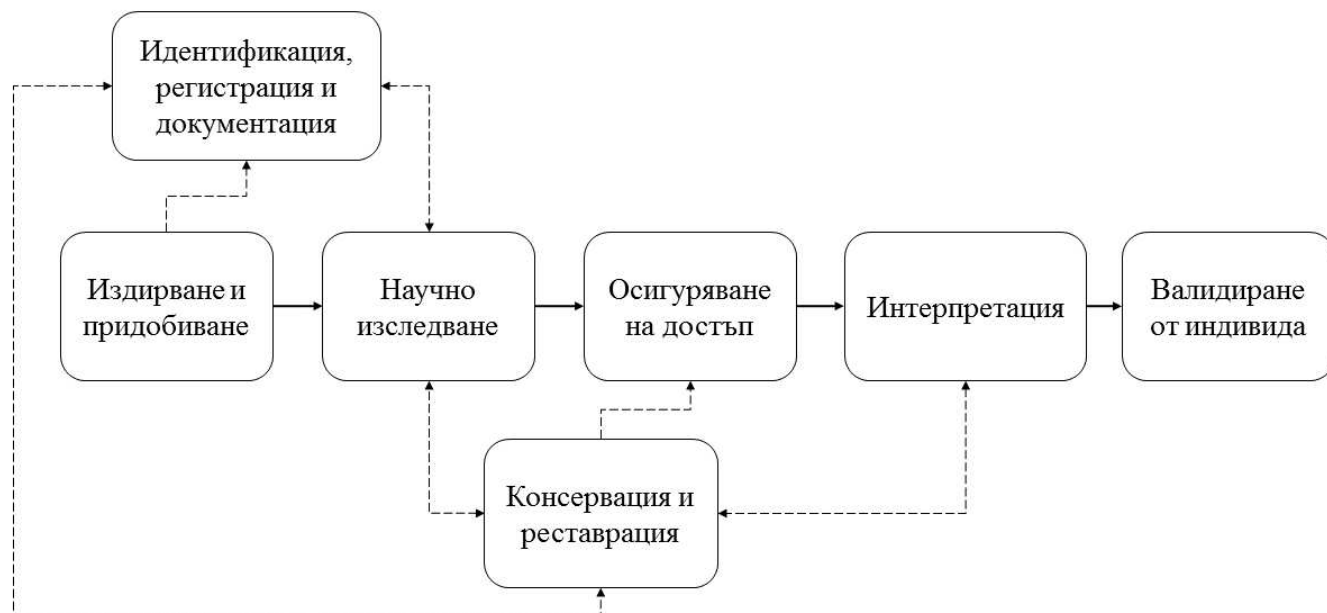
важност е издирвателската работа да бъде извършвана по организиран, контролиран и проверим начин, а когато откриването става случайно, то да бъдат създадени предпоставки за включването на тези находки в процеса на социализация.

Връзките между тези фази не са линейни и не са еднопосочни. На Фигура 2. са представени процесът и вътрешните връзки и зависимости. Може условно да се каже, че има пет *фиксирани фази*, които са обособени в хронологична зависимост и чиито място и последователност в процеса не може да се промени. Те имат ясни еднопосочни връзки с предишната и следващата фаза. Резултатът от предишната фаза се превръща в ресурс/предпоставка за дейностите на настоящата, а резултатът от тези дейности се превръща в ресурс/предпоставка за дейностите в следващата фаза. Тези фази са представени на графиката в хоризонтална ос, а връзките са означени с непрекъсната линия.

Другите две фази са *динамични* – тоест, тяхното място в процеса не е фиксирано. Те получават резултатите и създават предпоставки за изпълнение на дейностите на повече от една фаза и затова връзките, които формират са двупосочни. При тях се наблюдава определена цикличност на дейностите. Например, с напредването на научното знание и разбирането на историческите, културните и обществените процеси, се променя резултатът от научното изследване на културната ценност. Това ново знание трябва да бъде отразено в документацията (напр. в научния паспорт) и може да доведе до промени в юридическия статут на обекта (регистрацията).

Фигура 2: Процес на социализация на културното наследство

Процес на социализация на културното наследство



Новото знание може да наложи и реставрационно-консервационна намеса, чиито резултати също следва да бъдат отразени в документацията/регистрацията, както и да повлияят на достъпа и интерпретацията на културната ценност.

В следващите глави на настоящето изследване ще разгледаме всяка фаза отделно, като разкрием нейните функции, натрупания опит и някои съображения и предизвикателства в практиката в България и по света. Петата и шестата фаза, обхващащи осигуряването на достъп до наследството и неговата интерпретация ще бъдат разгледани в една глава, тъй като те са неразривно свързани практиката.

Информационните технологии, образованието, индустрията и други фактори не са включени в горната графика, не защото не са критично важни, а защото са средства за изпълнение на дейностите и постигането на резултатите във всяка една фаза. Тяхната роля ще бъде разгледана на съответното място в следващите глави.

Глава I. ИЗДИРВАНЕ И ПРИДОБИВАНЕ НА КУЛТУРНИ ЦЕННОСТИ

Първата стъпка в процеса на социализация на културното наследство е издирването на културни ценности. Издирвателската работа и методи зависят от естеството на културните ценности и спецификите на съответната научна област. В тази глава ще разгледаме най-разпространените начини на издирване на културни ценности.

1. АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ПРОУЧВАНИЯ

Законът за културното наследство определя издирването на движими културни ценности като „получаване и документиране на различни източници, вкл. теренни проучвания“ (чл. 92). Последните се провеждат, когато става въпрос за проучване на археологическо културно наследство.

Теренните проучвания са подробно регламентирани в Наредба Н-001 към ЗКН¹³⁵, като техните цели са доста обширно определени. Теренното проучване се състои от следните етапи:

1. теренно проучване – работа на терен.
2. обработване и анализ на откритите на терена материали и на получените данни и наблюдения;
3. интерпретиране на резултатите;
4. публикуване на резултатите от проучването;

¹³⁵ Наредба № Н-00-0001 от 14 февруари 2011 г. за извършване на теренни археологически проучвания. // <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2135720867> [10.03.2019].

5. популяризиране на проучването.

Проблемът за дефинирането на понятията вече беше засегнат в Първа глава, така че няма да се спираме отново на него. В тази глава ще спрем нашето внимание върху работа на терен, докато останалите дейности, определени в наредбата, ще бъдат разгледани в последващите глави.

Теренните проучвания се ръководят само от археолози в договорни отношения с държавни или общински музеи, научни организации и университети. По този начин частни и неправителствени научни и културни организации – напр., музеи, фондации, асоциации и пр., могат да участват в теренни проучвания само в качеството си на партньори, но не и на водеща организация. Тази постановка се поддържа от НАИМ-БАН, с аргументацията, че чрез включването на НПО-та се „създават рискове от по-големи и неконтролируеми злоупотреби с културното наследство“ и надделяване на частноправните интереси над обществените – напр. злоупотреби на инвеститори при реализиране на инвестиционни намерения, дори и създаване на собствени НПО-та, които да ръководят проучванията.¹³⁶

Злоупотребата със служебно положение се нарича „корупция“. Нито една сфера не е имунизирана срещу проявите на корупция – нито държавната администрация, нито сферата на обществените услуги, частният сектор или неправителствените организации.¹³⁷ Причините за корупцията най-общо са няколко: човешкият егоизъм; човешката слабост; незнание на закона; липсата на морални устои; желанието за по-добър начин на живот; ниските доходи; неконтролируема или предозирана власт (бюрокрация); липсата на баланс между правото, морала и справедливостта.¹³⁸ Според някои изследователи, мащабите на корупцията в дадена сфера са пропорционални на монополната власт (контрола върху определени ресурси) и възможността за вземане на решение по усмотрение от овластените лица, и обратнопропорционални на

¹³⁶ Вагалински, Людмил. Становище от Национален археологически музей с институт към БАН (НАИМ-БАН) относно Предложение на Павел Деспотов, магистър по археология, за промени на чл. 148 и чл. 150 от ЗКН; 31 януари 2018 г. // <http://www.strategy.bg/PublicConsultations/View.aspx?lang=bg-BG&id=3192> [10.03.2019].

¹³⁷ Христов, Христо. Що е то корупция и има ли тя почва у нас?, 16 януари 2017 г. // http://www.economistbg.com/2017/01/blog-post_16.html [10.03.2019]; Нончев, Андрей и др. Антикорупция. – София : Коалиция 2000, 2003, с. 19.

¹³⁸ Институт за икономика и международни отношения. Корупция – дефиниция. Корупцията като част от политическата система и фактор на икономическото развитие. [Част от лекционен курс „Корупцията – същност, идентификация, противодействие“], София 2004, с. 5-8. // <http://www anticorruption.bg/fileSrc.php?id=1236> [10.03.2019].

степената на тяхната отговорност за взетите решения и за извършените действия. Корупцията е свързана със сфери на дейност, в които държавата има монополни права или възможност да упражнява изключителни права/правомощия върху определени ресурси.¹³⁹ Други наблюдатели извеждат формулата¹⁴⁰:

$K (\text{корупцията}) = M (\text{монополни права}) + B (\text{възможност за вземане на решение по усмотрение}) - O (\text{отговорност})$

Нещо повече, в една оценка за разпространението на корупцията сред някои социално-професионални групи от преди десетина години, представителите на НПО са на третото предпоследно място и случаите на корупция сред тях са значително по-малко вероятни от случаите, в които са намесени преподаватели и служители в университетите (вж. Таблица 1.)¹⁴¹.

Таблица 1 Относителен дял на корупционни практики по социално-професионални групи

Относителен дял на отговорилите “Почти всички и повечето са въвлечени в нея“ (%) на въпроса „Според Вас, доколко широко е разпространена корупцията в следните групи?“		
Социално-професионални групи	Май 2004	Май 2005
Митнически служители	71.8	73.3
Съдии	51.8	59.6
Полицейски служители	50.7	57.7
Прокурори	52.0	59.9
Адвокати	53.5	60.0
Народни представители	39.2	58.5
Следователи	43.1	53.6
Министри	35.5	52.7
Данъчни служители	41.8	51.9
Лекари	53.3	48.8

¹³⁹ Малчев, Нешо. Предпоставки и фактори за корупцията в публичната администрация на Република България. // VANGUARD SCIENTIFIC INSTRUMENTS IN MANAGEMENT, vol. 12, no. 1, 2016, с. 7 // <https://vsim-journal.info/index.php?journal=vsim&page=article&op=view&path%5B%5D=121&path%5B%5D=Malchev-2016-1> [10.03.2019].

¹⁴⁰ Нончев, Андрей и др. Антикорупция. – София : Коалиция 2000, 2003, с. 18

¹⁴¹ Мавродиева, Д. Корупция. / Списание КОНОС, бр. 5, 03/2007 // <http://kosnos.net/issue05/corruption.html>

Относителен дял на отговорилите “Почти всички и повечето са въввлечени в нея“ (%) на въпроса „Според Вас, доколко широко е разпространена корупцията в следните групи?“

Политици и лидери на пол. партии и коалиции	32.0	52.3
Бизнесмени	40.4	51.9
Служители в министерства	36.9	44.2
Кметове и общински съветници	24.4	42.6
Общински служители	30.1	39.7
Административни служители в съдебната	36.3	37.7
Банкери	29.6	35.7
Преподаватели или служители в университети	28.8	32.7
Представители на НПО	14.3	22.0
Журналисти	9.9	13.7
Учители	8.8	12.6

Изт.: Коалиция 2000 и Витоша Рисърч

Всичко това показва, че няма предпоставки държавен служител да е по-малко корумпиран от служител в неправителствена или частна организация. В изразената позиция на НАИМ-БАН прозира презумпцията, че държавният служител по-трудно и по-рядко се поддава на изкушения, което е тенденциозно и не е издържано нито теоретично, нито е потвърдено в практиката.

Според методиката на работата, теренните археологически проучвания биват: издирване на археологически обекти, археологическо наблюдение и археологически разкопки.

Издирването на археологически обекти е изследване и установяване на наличие на останки от минали епохи чрез недеструктивни методи, както и определяне на тяхното местоположение (географски и административно). При такива издирвания се събират данни от геоложки, геоморфологичен и хидрографски характер, като се описват и данни за почвата, растителността и други особености, които може да са от значение – напр. дали се обработва земята, сезонност и пр. Самите обекти се документират надлежно до степента на тяхната видимост. Допустимо е да се събират и находки от повърхността, с цел окомплектоване на информационната картина на обекта, неговото видово и целево определяне и датиране.

Археологическото наблюдение е вид издирване, което се извършва като съставна дейност от инфраструктурни или строителни проекти, където се очаква да бъдат открити археологически структури. Пример в това отношение са строежите на магистрали, язовири или метрото в София. Ако наличието на археологически структури се установи, проектните дейности се прекратяват временно, за да се извършват спасителни археологически разкопки.

Трябва да се отбележи, че обикновено Бъдещето печели в борбата срещу Миналото и почти няма проект, който да е спрял (а не просто забавен за известно време), поради важността на археологическите паметници. Примерите за това са много: Севтополис – предполагаемата столица на Одриското царство, е под язовир „Копринка“, Мартириумът на Сердика (един от най-големите на Балканския полуостров) – под бившия Партиен дом (сега сграда на Народното събрание), шест от дванадесетте църкви от предосманска София са напълно загубени и тяхното местоположение не е известно¹⁴².

В частния сектор положението се контролира трудно. ЗКН предвижда всички разноски по временното укрепване и съхраняване на археологическите обекти да бъдат поети от собственика, концесионера или ползвателя на имота, а при тяхното бездействие – от общината, но за сметка на собственика, концесионера или ползвателя. От друга страна и въпреки това задължение, обектът става държавна собственост.

Получава се неравнопоставеност на права и задължения. Държавата прехвърля финансовата отговорност на трети лица (собственика, ползвателя и пр.) пряко волята им и ги товари с редица задължения по опазване, съхранение, надзор и поддържане в добро състояние на културната ценност срещу ограничени права, които не са дори гарантирани (чл. 71, ЗКН). Тази ситуация много често води до унищожаването на културни ценности, особено в малките населени места, със знанието и негласното съгласие на местната власт и общественост.

Дори и в случаите на уведомяване на властите, последните не винаги имат инструментите да прекратят строителството. Именно такъв е случаят с църквата, в която се предполага, че се е провел Сердикийският събор през 311 г. – днес тя е в основите на частна жилищна сграда в кв. Лозенец¹⁴³.

Разбира се, има и положителни примери, като Амфитеатърът на Сердика, който е частично разкрит и експониран в хотел „Арена ди Сердика“

¹⁴² Тодорова, Теодора и Петър Петров. Църкви под бетон. // <http://www.politika.bg/article?id=8439> [16.05.2008].

¹⁴³ Тодорова, Теодора и Петър Петров. Църкви...

в центъра на столицата. Другите части, обаче, все още не са разкрити, именно поради административните пречки при наличието на множество собственици.

Археологическите разкопки са деструктивен метод на теренно археологическо проучване, чрез който се изясняват хронологията, видът и границите на обектите. Те се извършват поетапно отгоре надолу – от повърхността до достигане на стерилен пласт (пласт без културни останки). Дълбинната обработка зависи от културните натрупвания на терена и може да варира от няколко десетки сантиметра до десетки метри.

Изкопните работи са предимно ръчни и за ползването на земекопна техника и специални технически средства (геофизична апаратура, металдетектори и пр.) се изисква специално разрешение.

Неизменна част от археологическите проучвания е **първичната теренна документация**. Тя включва: научен отчет; полеви дневник; графична документация, според спецификата и вида на археологическите проучвания; фотодокументация; полева инвентарна книга; регистрационни карти за Археологическата карта на България.

Намерените движими археологически културни ценности се предават на *държавния или общинския музей*, предприел проучването, или най-близкия до мястото на откриване *държавен или общински музей*, който може да осигури подходящите условия за съхранението им (чл. 158 ЗКН). Прави впечатление, че на частните музеи не им е забранено да участват в теренни проучвания и да ги финансират, но е отнета възможността да придобиват издирените културни ценности. В това отношение българският законодател е консервативен и показва липса на доверие в добросъвестността на частните музеи. Вероятно това се дължи на комбинация от фактори, сред които: дългогодишната традиция на държавна собственост върху културни ценности, която може да се проследи още до първия следосвобожденски нормативен акт в областта на културното наследство – Временните правила за издирване на старини от 1888 г., липсата на комфорт с идеята за допустимост на частна собственост върху културни ценности; опасения, свързани с физическото обезопасяване и с евентуален отказ на частния собственик да осигури достъп до тях.

Забележително е, че законодателят, който няма проблем с приватизирането на жизненоважни отрасли в икономиката и обществените услуги като енергетика, здравеопазване и образование, упорито налага сериозни ограничения на частната собственост върху културни ценности. В настоящия текст няма да коментираме подробно тази непоследователност, тъй като не я разбираме. Възможни са множество обяснение по цялата ос на разумността – от това, че културното наследство е държавен приоритет от най-висок ранг, до това, че всъщност тази постановка е лобистка и цели да постави нечий частни интереси над (или под) всичко.

Остава отворен въпросът може ли частният музей да съхранява временно издирени от него културни ценности, на какво основание и по каква процедура. Една от възможностите в тази насока са временните изложби, които са ограничени до 18 месеца, или временното им отдаване за целите на научните изследвания. Тези възможности, от една страна, дават свобода на директорите на държавните и общинските музеи да решават дали подобни сътрудничество е приемливо, но от друга – ще позволи да се отличат тези частни музеи, които следват веруюто на обществената полза.

Подводното археологическо наследство включва всички културни, исторически или археологически останки от човешко съществуване, намиращи се частично или напълно във вода, постоянно или периодично, за поне 100 години. Сред тях спадат:

- Обекти, структури, сгради, артефакти и човешки останки, заедно с прилежащия им археологически и природен контекст;
- Плавателни и въздухоплавателни съдове и други транспортни средства или техни части, вкл. техни товар или съдържание, заедно с прилежащия им археологически и природен контекст;
- Предмети с исторически характер.¹⁴⁴

Към днешна дата са регистрирани 26 подводни обекта на световното наследство. От тях 13 са културно наследство, 11 – природно и 2 – смесено. Един от тях е в Списъка на застрашеното световно наследство.¹⁴⁵ (вж. Фигура 14.) Освен това, още 11 обекта са включени в списъка на чакащите за такъв статут.¹⁴⁶

България има богато археологическо наследство, което се намира под вода – в български териториални води и в българската изключителна икономическа зона в Черно море, както и във вътрешните водни басейни.

¹⁴⁴ The UNESCO 2001 Convention on the Protection of the Underwater Cultural Heritage and its Context. // <http://www.unesco.org/new/en/culture/themes/underwater-cultural-heritage/underwater-cultural-heritage/definition-of-underwater-cultural-heritage/> [10.03.2019].

¹⁴⁵ UNESCO World Heritage List. // http://whc.unesco.org/?cid=31&l=en&search=underwater&id_sites=&id_states=&id_search_region=&id_search_by_synergy_protection=&id_search_by_synergy_element=&search_yearinscribed=&theme_s=&criteria_restriction=&id_keywords=&type=&media=&order=country&description=&mode=table [10.03.2019].

¹⁴⁶ UNESCO Underwater Heritage Tentative List. // <http://www.unesco.org/new/en/culture/themes/underwater-cultural-heritage/museums-and-tourism/tentative-list/> [10.03.2019].

Опазването, проучването и документирането на културното наследство под вода е поверено на Центъра по подводна археология към Министерство на културата, основан през 1978 г. в Созопол.

За локализирането на културни ценности под вода се използват комбинация от магнитни, акустични и електрически методи. Спецификата на работа на подводната археология изисква използването на профилирана техника за геофизични проучвания. Такива са:

- Ехолоти – за измерване на дълбочината на водните басейни и за създаване на дигитални модели на дъната им;
- Поддънни профилографи – за получаване на вертикален разрез на морското дъно, като по този начин се виждат промени в климата, движението на морето, солеността и условията на живот в морето;
- Страничносканиращи сонари – за получаване на реално изображение на морското дъно и установяване на наличие на културни ценности върху него;
- Подводни металдетектори
- GPS системи
- Системи за измерване на електрическото съпротивление в морска среда
- Водолазни апарати за обезпечаване на наблюдения на обекти под вода.¹⁴⁷

Картата на потъналите селища по нашето Черноморие е богата. Известни са няколко големи земетресения през последните 2000 години, които са променили бреговата ивица и живота по нея. В I век пр.н.е. е унищожен град Бизоне край днешна Каварна, когато при изключително силно земетресение се активизира свлачище, което понася града към морското дъно.¹⁴⁸ В средата на

¹⁴⁷ Център по подводна археология. Техническо оборудване. // <https://www.cua-sozopol.com/bg/index.php/za-tzpa-sozopol/tehicheskko-oborudvane> [10.03.2019].

¹⁴⁸ Салкин, Асен. Подводни проучвания в залива на Каварна [изказване на форума „50 години подводна археология в България“, 30.10.2009 г., Военноморски клуб – Варна]. // http://www.morskivestnik.com/mor_kolekcii/izsledwaniq/u_7.html [10.03.2019]; Димитров, Орлин. Изчезването на древния град Бизоне и връзката между природните бедствия и подводната археология [изказване на форума „50 години подводна археология в България“, 30.10.2009 г.,

VI век земетресение около Балчик унищожава съседния Афродизион (под дн. с. Тополе на 7 км от Балчик и Каварна) и нанася сериозни щети чак до Одесос (Варна).¹⁴⁹ По същото време има серия от земетресения в Южното Черноморие, които променя Агатопол (Ахтопол).¹⁵⁰ През 740 г. Анхиало (Поморие) е почти изцяло погълнат и се създава солено езеро на 2 км. навътре в сушата.¹⁵¹ Информация за земетресение през късното Средновековие е запазено в легенди за разрушаването на манастира „Св. Никола” край с. Емона, който е основан чак през XIII в.¹⁵²

Несъмнено подобни катаклизми са се случвали и преди писаната история. Още през 80-те години на миналия век започва засиленото изучаване на потънали праисторически селища. Към момента има около 30 регистрирани селища – 10 от късния халколит и 20 от ранната бронзова епоха. Сред най-значимите открития са единствената засега сигурна и най-дълга дендрохронологическа скала за Балканския полуостров и Егея, отнасяща се за ранната бронзова епоха. Резултатите от проучванията внасят ново знание за цивилизацията от Западното Черноморие по това време, която се оказва „съпоставима и съизмерима със сходни и синхронни археологически култури по острови в Егеида и Йонийското крайбрежие на Гърция“.¹⁵³ На Фигура 15. са показани праисторическите селища по нашето Черноморие, частично или напълно под вода.

С напредъка на информационните и комуникационните технологии, работата по изучаването на подводното наследство значително се улеснява. Пресен пример в това отношение са резултатите от морския археологически проект „Черно море“. За тригодишен период са изследвани над 40 корабкрушения и са намерени за първи път корабни типове, известни само от

Военноморски клуб – Варна]. // http://www.morskivestnik.com/mor_kolekcii/izsledwaniq/u_4.html [10.03.2019].

¹⁴⁹ История на Балчик // http://www.balcic.eu/page_1.html [15.08.2014]

¹⁵⁰ Орачев, Атанас. Писмени известия за земетресения в Югоизточна Европа и Северозападна Мала Азия и техните последици в Ахтопол, 2012. // http://www.morskivestnik.com/mor_kolekcii/izsledwaniq/images/ZMAgatopolis201201.pdf [10.03.2019].

¹⁵¹ Бешевлиев, Боян. Анхиало/Ахело (Средновековие). // Encyclopaedia of the Hellenic World, Black Sea. // <http://kassiani.fhw.gr/l.aspx?id=10671> [15.08.2014]

¹⁵² Дебрюне, Нина. От самото начало... Приказка за с. Емона. – София : За буквите – О писменехъ, 2014, с. 18.

¹⁵³ Порожанов, Калин. Потънали селища. // <https://www.cua-sozopol.com/bg/index.php/proekti/potanal-selishta> [10.03.2019].

исторически източници. Благодарение на множество снимки с висока резолюция и различни ракурси, се създават и принтират триизмерни модели на потъналите кораби. Така изучаването им става възможно, без да се налага находката да се мести от средата.¹⁵⁴ Този проект е и блестящ пример за ползотворно сътрудничество между университети, научни институти и бизнес организации.¹⁵⁵

Може би най-завладяващата хипотеза, произлязла от научните изследвания на Черно море, е възможността Библейският потоп да се е случил именно тук. Исторически факт е, че връзката между Черно море и Средиземноморието е била прекъсвана и възстановявана няколко пъти по време на, съответно, ледниковите и междуледниковите периоди. Когато е било откъснато, нивото на Черно море е падало доста по-ниско от нивото на Средиземно море. Хипотезата за потопа е, че при възстановяването на връзката през Босфора в края на последната ледникова епоха, нивото на морето се покачва стремглаво (в рамките на няколко месеца или дори седмици), водейки до катастрофални последици за крайбрежните поселения. За първи път тази теория е огласена през 1997 г. в резултат на международен изследователски проект от САЩ, Русия, България и Турция. Според техни изчисления над 100 000 кв. км от крайбрежието са потопени за една година.¹⁵⁶

В проекта участва и българският учен от Института по океанография към БАН Петко Димитров. Димитров и екипа му, обаче, признават, че тази теория има „малко привърженици и много опоненти“.¹⁵⁷ Алтернативната хипотеза е, че нивото на Черно море се е повишило в следствие на разтопяването на ледовете и увеличения дебит от континенталните реки, които се вливат в него. Това обяснява и сравнителната му сладководност. Отговор на част от

¹⁵⁴ Потъналата история на Черно море. [документален филм на БНТ; Сценарий: Мария Чернева, оператор: Красимир Стоичков, режисьор: Николай Василев; Излъчване: БНТ 1, 8.11.2017 г., сряда, 22.30 ч.] // <https://www.bnt.bg/bg/a/potnalata-istoriya-na-chno-more> [10.03.2019].

¹⁵⁵ University of Southampton. Black Sea MAP. // <http://cma.soton.ac.uk/research/black-sea-map/> [10.03.2019].

¹⁵⁶ Ryan, W.B.F. et al. An abrupt drowning of the Black Sea shelf at 7.5 Kyr B.P // GEO-ECO-MARINA, 2/1997 // <https://geoecomar.ro/website/publicatii/Nr.2-1997/10.WilliamBFRyan.pdf> [10.03.2019].

¹⁵⁷ Димитров, Петко, Димитър Димитров и Красимира Славова. Потопът в Черно море – наука и митология [Доклад на форума „50 години подводна археология в България“, 30.10.2009 г., Военноморски клуб – Варна]. // https://www.morskivestnik.com/mor_kolekcii/izsledwaniq/u_15.html [10.03.2019].

въпросите може да бъде даден и от ядките (пробите), иззети от проекта „Черно море“.¹⁵⁸

2. ЕТНОГРАФСКИ ПРОУЧВАНИЯ

Изследването на културното наследство и традиционната култура са сред основните задачи на етнография, която има свои **обхват и методология**.¹⁵⁹ От гледна точка на етнографията, културата се разделя на материална и духовна, като някои изследователи определят и трети вид – социално-нормативна (етническата среда с присъщите ѝ организиращи и регулиращи функции)¹⁶⁰. Към материалната култура на нашия народ спадат изследванията в областта на земеделието, животновъдството, лова и риболова, занаятите, селищата, жилищата, храната и храненето, народното облекло, търговията и транспорта. Към духовната култура спадат изследванията на: народен мироглед, народна метрология, народна метеорология, народна медицина, игри и представления, обичайна и празнична система и народно изкуство. Към социално-нормативната част пък са изследванията на семейството, рода и родовите групи, родствените връзки и роднинските названия, селската община, еснафските организации и обичайното право.

Прието е с термина „фолклор“ в България да се означават традиционни форми на художествено творчество – музика и народно изкуство (най-вече песенно и танцово), словесен фолклор (от приказката до пословицата и поговорката), пластично изкуство (шевици, каменната пластика, дърворезба и др.).¹⁶¹

В **изследователската методология** на етнографията могат да се разграничат три основни системи – обща, специална и частна.

Общата методология обхваща философските позиции на изследователя за света около него. Специална или специфична методология е използването на традиционните и съвременните изследователски методи. Такива са, например, абстрактно-логическият (при който се игнорират специфичните и несъществените прояви и характеристики, за да се извлече общото и характерното), конкретноисторическият (върви се от общото към частното и

¹⁵⁸ Потъналата история на Черно море...

¹⁵⁹ Колев, Николай. Българска етнография. – София : Наука и изкуство, 1987, с. 8-9.

¹⁶⁰ Колев, Николай. Българска..., с. 79.

¹⁶¹ Живков, Тодор Ив. Българският фолклор. // <http://www.omda.bg/page.php?title=Българският-фолклор&IDMenu=106&IDArticle=330> [10.03.2019].

се разглежда хронологично развитието на процесите) или системно-структурният анализ (идентифицират се системите, подсистемите и структурата на изследвания предмет), подборно наблюдение, анкетиране и пр. В частната или частнонаучната методология се включват теренната етнографска работа, непосредственото наблюдение, компаративният (сравнително-исторически) метод, стратиграфският метод, методите на ретроспективната етнографска реконструкция и на етнографското картографиране.¹⁶²

В България от средата на XIX в. до днес се създава и развива богата традиция на извършване на теренни фолклористични проучвания. Сред почти безкрайния списък на изявени изследователи са Юрий Венелин, Г. С. Раковски, Братя Миладинови, Петко Славейков, Иван Шишманов, Михаил Арnaudов, Димитър Маринов, Антон Попстоилов, Евдокия Петева-Филова, Стефан Л. Костов, Кръстю Миятев, Христо Вакарелски, Васил Стоин, Райна Кацарова-Кукудова, Стоян Романски, Христо Н. Гандев, Цветана Романска, Мария Велева, Росица Ангелова-Георгиева, Петър Динеков, Веселин Хаджиниколов, Георги Георгиев, Стоян Генчев, Тодор Ив. Живков, Михаил Букурещлиев, Николай Кауфман, Анна Илиева, Елка Бакалова, Стефана Стойкова, Радост Иванова, Мила Сантова, Рачко Попов, Катя Михайлова, Георг Краев, Тодор Моллов, Ирена Бокова и др., които разглеждат различни аспекти на фолклора. Терминът „теренно етнографско изследване“ се налага в средата на 90-те години на XX в. като по-прецизен от традиционните „събиране“ и „събирачество“.¹⁶³

Главен изследователски център по проблемите на фолклора в България е Институтът за етнология и фолклористика с Етнографски музей към БАН – приемник на Института за фолклор при Българската академия на науките и Етнографския музей. Теренните проучвания и документирането на традициите, съхраняването и експонирането на материални културни ценности са сред основните дейности на ИЕФЕМ.

В етнографията **теренът** е „конкретната социална и културна среда, в която изследователят целенасочено търси, регистрира и събира емпирични материали.“¹⁶⁴ Това е мястото, където се практикува изследвания обект. Традиционно той се асоциира със селото и провинциалния пейзаж, но

¹⁶² Колев, Николай. Българска етнография, с. 9-13.

¹⁶³ Янкова, Венета. Теренното фолклористично изследване – стъпка по стъпка (Ръководство за студенти). – Шумен – Издателство на Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“, 2015, с. 9-17; Колев, Николай. Българска..., с. 38-56.

¹⁶⁴ Янкова, Венета. Теренното..., с. 6.

всъщност днес теренът може да бъде навсякъде – кафенета, църкви, детски площадки, класни стаи, дискотеки, пазари и търговски центрове, спортни арени, фестивали, класни стаи, басейни, болници, учреждения, бръснарници и фризьорски салони и пр.¹⁶⁵

В работата на терен се събира информация за традиционната и съвременната култура на общността (обикновено чрез беседа с подробно разписани въпроси), както и на предмети от бита и културата.

Теренната работа може да бъде групова или индивидуална, като първата е по-продуктивна, а по-форма – стационарна (когато изследователят живее известно време сред информантите си) или експедиционна (маршрутна).¹⁶⁶

Теренното изследвания се състои от три фази – подготовка (сондаж), изпълнение и обработване и анализ на данните.

При подготовката се събира вече наличната информация. Проучват се съществуващи публикации както за актуалните научни теории за изучаваните явления, така и за самия терен. Проверят се научни, научно-популярни и местни издания (обикновено местния вестник), както и документацията и архивите в местното кметство, читалище, училище и най-близкия музей. Специално внимание се обръща на топографията фотографиите и документираната родова памет. Изследват се и другите населени места в региона, особено малките селища. Така се изгражда информационна картина на знанието и се идентифицират белите петна.¹⁶⁷ Този етап понякога се нарича „анализ на вторични данни“ (Secondary Data Analysis). Особена характеристика на този етап е, че трябва да се обърне внимание на достоверността на източниците и на обективността на авторите. Дори при фотографските изображения, трябва да се зададе въпросът за мотивацията на фотографа – защо е избран точно този момент, дали този образ е представителен и пр.¹⁶⁸

¹⁶⁵ Whitehead, Tony L. Basic Classical Ethnographic Research Methods // Ethnographically Informed Community And Cultural Assessment Research Systems (EICCARS) Working Paper Series, July 1995. // <http://www.cusag.umd.edu/documents/workingpapers/classicalethnomethods.pdf> [10.03.2019].

¹⁶⁶ Колев, Николай. Българска..., с. 9-13.

¹⁶⁷ Моллов, Тодор. Краеведското фолклористично проучване (Кратки указания и примерен модел). // Електронно списание LiterNet, 07. 02. 2001, № 2 (15). // <http://litenet.bg/publish/tmollov/kraeved.htm> [10.03.2019]; Янкова, Венета. Теренното..., с. 28-30.

¹⁶⁸ Naidoo, Loshini. Ethnography: An Introduction to Definition and Method, – In: Naidoo, Loshini (ed.) An Ethnography of Global Landscapes and Corridors // Open Access Books, 2012, p. 6. //

Основните методи на теренното изследване са няколко¹⁶⁹, които не могат да се подредят по важност.

Наблюдението е най-разпространеният теренен метод. При него изследователят, в качеството си на пряк свидетел, получава допълнителна информация и може да документира разликите между това, което хората казват и това, което действително се случва. Разновидност на този метод е включеното наблюдение, когато изследователят става активен участник в живота на наблюдаваната група. Този метод е на пръв поглед много субективен и отворен за интерпретации – всеки наблюдател ще забележи различни неща. Същевременно, практиката показва, че това е най-достоверният и надежден метод, защото се базира на *поведението* на респондента, а не на думите му. Хората много трудно могат да прикрият истинската си същност в поведението си. Поведението е много по-последователно от нагласите и мненията.¹⁷⁰

Друга важна техника е *интервюто*. Обикновено въпросите са предварително подготвени, обмислени и подходящо подредени, за да се отговори на определен изследователски въпрос. Интервютата биват частично или напълно структурирани. При частично структурираните, изследователят може да променя формулировката, броя и същността на въпросите в хода на изследването, за да подобри ефективността му. Този метод е гъвкав и резултатен. При напълно структурираните интервюта, въпросите са фиксирани и не могат да бъдат променяни в хода на изследването.

Анкетата е най-често използваният количествен метод. Използва се в допълнение на другите два. По този начин се събира демографски данни и може да се направи анализ на разликите в отговорите по определени критерии. Често се включват различни видове въпроси – отворени, затворени, смесени, дихотомни (да/не; вярно/не вярно). Особено внимание трябва да се обърне върху естеството и неутралността на въпросите (т.е. да не са подвеждащи).

Интердисциплинарният / комплексният подход се прилага, когато в изследването участват различни специалисти в сходни хуманитарни науки – историци, етнологии, музеолози, филолози, фолклористи, културолози, етномузиколози, етнохореолози, изкуствоведи, географи, лингвисти и др., с цел задълбочаване на изследването и подобряване на информационната картина.

http://cdn.intechopen.com/pdfs/31534/intech-ethnography_an_introduction_to_definition_and_method.pdf [10.03.2019].

¹⁶⁹ Колев, Н. Българската...; Янкова, Венета. Теренното...; Моллов, Тодор. Краеведското...

¹⁷⁰ Gobo, Giampietro. Ethnographic Methods. / Research Gate, November 2011 // https://www.researchgate.net/publication/279406124_Ethnographic_methods [10.03.2019].

Контекстуалният подход разглежда обекта в неговия контекст, напр. на лазарски песни се разглеждат и контекста на лазарския ритуал.

Устната история и развилият се през 80-те години на миналия век *биографичен подход* се използват, но имат определени ограничения.

В англоезичната литература се споменават и други методи на изследване на културата, като *кинезика* (kinesics – изследване на движенията и езика на тялото като признак за групова динамика и характеристики) и *проксемика* (proxemics – използването на пространството в живота на групата и връзката му с културата)¹⁷¹

Последното развитие в областта на етнографските методи е автоетнографията. При нея се цели да се опише (*графия*) дадена култура (*етно*) от първо лице (*авто*). Автоетнографията използва похвати и от етнографията, и от биографията, и е едновременно и процес, и продукт/резултат от този процес. Авторът пише за собствените си преживявания и прозрения, като същите са подбрани постфактум чрез рефлексия и критичен анализ, за да илюстрират определена култура, а не са предварително планирани и изпълнени. Използвани методи са сравнителният анализ (при който се идентифицират прилики и разлики между собствения опит и научните изследвания); интервюта на други членове на общността и изследване на определени материални културни ценности.¹⁷²

По отношение на **структурата на изследването**, изследователят се радва на голяма степен на свобода на действията в зависимост от конкретната ситуация на терен, професионалният си опит и интуиция.

Юрий Венелин описва основните правила при работа на терен и дава следната структура на изследването: „1. Народни песни. 2. Разните носии, предимно женските, с техните названия. 3. Разните обреди, съчетани с годишните празници. 4. Разните обреди в различните възрасти от човешкия живот, например раждане, кръщение, бракосъчетание, описание на сватби с техните вярвания, описание на погребение с неговите вярвания и обреди, описание на Задущница. 5. Разни вярвания и суеверия, т.е. вярата във вампири

¹⁷¹ Prill-Brett, June. Ethnographic Research Methods, pp. 21-24. // file:///C:/Users/Admin/Desktop/Downloads/mod3s2-3-4_qualitative%20methods_brett.pdf [10.03.2019].

¹⁷² Ellis, Carolyn, Tony E. Adams & Arthur P. Bochner Autoethnography: An Overview. // Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research, 12(1), Art. 10. // <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:0114-fqs1101108> [10.03.2019].

и вещици, в магьосници, в необикновената сила на някои растения или камъни и талисмани“.¹⁷³

Г. С. Раковски в своя „Показалец“ предлага следното разделение: 1. Семейна обредност. 2. Изобщо за домашния селски живот. 3. Календарна обредност. 4. Имената. 5. Класификация на песните.¹⁷⁴

С Иван Шишманов изследването на народното творчество се поставя на научна основа. Шишманов, анализирайки слабостите на практиката дотогава, препоръчва следната структура в студията си „Значението и задачата на нашата етнография“: 1. песни. 2. словесен фолклор (приказки, гатанки, скоропоговорки, прякори), 3. обичаи 4. вярвания за природата и народна медицина (ботаника, зоология, минералогия, астрономия, метрология, баения, суеверия); 5. народно изкуство (накити, керамика, облекло, танци, музика и инструменти) 6. детски фолклор.¹⁷⁵

Михаил Арнаудов разделя фолклора на следните отдели: 1. народна вяра; 2. народна философия; 3. народна наука; 4. народна словесност; 5. народно изкуство.¹⁷⁶ В неговия „Сборник за народни умотворения“ материалите са групирани по следния начин: „1. Природата - нейното олицетворение в религията; 2. Човекът - от най-простите до най-сложните явления в живота му: личния, челядния, обществения и политическия живот“.

Тодор Моллов предлага следната примерна тематична подялба на фолклорното проучване: 1) историко-етнографска характеристика на селището; 2) народен светоглед (като разграничава възгледи и представи за природата от народна вяра), 3) календарно-обреден фолклор (зимна

¹⁷³ Основни правила при проучването и записването на български танцов фолклор на терен, позовавайки се на Венелин, Ю. Писмо до В. Априлов. – В: Българска фолклористика. Христоматия. Съст. Г. Данчев и А. Калоянов, В. Търново, 1975, стр. 12. // <http://old.nbu.bg/PUBLIC/IMAGES/File/departments/music/Microsoft%20Word%20-%20Osnovni%20pravila%20za%20terenni%20prouchvania.pdf> [10.03.2019].

¹⁷⁴ Основни правила при проучването и записването на български танцов фолклор на терен. // <http://old.nbu.bg/PUBLIC/IMAGES/File/departments/music/Microsoft%20Word%20-%20Osnovni%20pravila%20za%20terenni%20prouchvania.pdf> [10.03.2019].

¹⁷⁵ Шишманов, Иван. Значението и задачите на нашата етнография, Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, кн. 1, 1889, с. 1-63. // http://macedonia.kroraia.com/sbnu/sbnu_01.pdf [10.03.2019].

¹⁷⁶ Илчевска, Мария. Иван Шишманов – за значението и задачите на нашата етнография и за проблемния сплит „фолклор – антропология“ // Литературен клуб, 25.03.2014. // <http://www.litclub.bg/library/kritika/ilchevska/shishmanov.html#012> [10.03.2019].

календарна обредност; пролетни обреди, обреден фолклор), 4) семейно-обреден фолклор.¹⁷⁷

Теренните етнографски изследвания имат своите ограничения и трудности. По своя характер те са интерактивни и следователно подлежат на изкривявания и от страна на изследователя, и от страна на респондента. Хората не са *tabula rasa* и съвсем естествено може да се получат изкривявания в събирането и обработването на данните. Такива „замърсители“ на чистотата на научния метод може да бъдат: способностите на изследователя да наблюдава и отбелязва; теоретичните ни нагласи, очаквания и възприятия, и т.нар. мета-теоретични нагласи – несъзнателни презумпции и позиции.¹⁷⁸

От друга страна, резултатите може да бъдат повлияни волно или неволно от респондентите. Хората не винаги мислят това, което казват. Дори и добронамерените не са застраховани срещу грешки, противоречия, загуба на памет (особено при предаване на устна история).

Работата с живи хора предполага особена степен на внимание от страна на изследователи. Теренната работа се ръководи от етични принципи, сред които:¹⁷⁹

- откритост по отношение на основните изследователски цели; избягване на събиране на информация чрез непозволени, скрити или тайни средства (скрити микрофони, камери и пр.) – тук, обаче, възникват потенциални конфликти, тъй като откритостта на изследователя може да доведе до прикритост на респондента.
- пълно информирано съгласие на респондента;
- лоялност, уважение и съпричастност към респондентите;
- запазване на авторитета и личното достойнство на респондентите;
- избягване на нанасянето на вреди на изследваните хора и общности, техните вътрешни взаимоотношения и групова динамика;

¹⁷⁷ Моллов, Тодор. Краеведското...

¹⁷⁸ Prill-Brett, June. Ethnographic...

¹⁷⁹ Янкова, Венета. Теренното..., с. 24-26; Genzuck, Michael. A Synthesis Of Ethnographic Research // University of Southern California Center for Multilingual, Multicultural Research Website, p. 8 // https://www-bcf.usc.edu/~genzuck/Ethnographic_Research.pdf [10.03.2019]; O'Reilley, Karen. Ethnographic methods. – New York : Routledge, 2005, pp. 59-83.

- достъп на респондентите до събраната информация – но при условие на пълна анонимност, което е много трудно постижимо.

Етнографските проучвания изискват строга дисциплина по отношение на създаване и поддържане на **теренна документация**. Много често неопитните изследователи допускат методически грешки, именно при документирането на тяхната работа. Тези грешки после имат сериозни последици при интерпретирането на данните.

При наблюденията, изследователят води полеви дневник, в който се записват не само неговите фактически наблюдения, но и интерпретации.¹⁸⁰ Някои изследователи препоръчват да се записва дума по дума (точни цитати), да се оставят респондентите да представят себе си по собствен начин¹⁸¹, тъй като по този начин информационната картина става по-богата, дълбока и прецизна.

В етнографските изследвания се използват множество средства: звукозапис, видеозапис, фотографиране, рисуване/скициране, провеждане на архивни и генеалогични изследвания (например, документиране на родословие), събиране на статистически данни, предмети, растения и други природни образци и пр.¹⁸²

Предмети се описват, рисуват, скицират, или се свалят плановете им, и се фотографира. Песни и танци се нотират с помощта на определени знакови системи.

Етнографските извори са доста разнообразни. Сред литературните спадат както ръкописни произведения (летописи, хроники, жития, апокрифи и пр.), така и печатни издания (пътеписи, демографски, исторически, икономически обзори, краеведски изследвания). Освен това информация се придобива и от изследване на устното народно творчество, както и от археологически материали и лингвистични проучвания.¹⁸³

3. СЛУЧАЙНИ НАХОДКИ

Друг метод за изнамиране на движими културни ценности от всякакъв вид е **случайната находка**. Към тази категория спадат намерени (загубени)

¹⁸⁰ Prill-Brett, June. Ethnographic...

¹⁸¹ Genzuk, Michael. A Synthesis...

¹⁸² Янкова, Венета. Теренното..., с 23.

¹⁸³ Колев, Николай. Българската..., с. 22.

вещи, както и такива, които са заровени в земята, зазидани или скрити по друг начин. Тяхното откриване може да стане по време на селскостопански дейности, упражняване на хоби, домашни ремонти и разчиствания на унаследени имоти и пр.

Находката е случайна, когато намерилият не е търсил целево вещта. Затова иманярските находки (вж. по-долу) не са случайни, а нерегламентирани, докато свързаните с хобито металдетектинг – поне теоретично – са (разбира се, доколкото на практика може да се прави разлика).

Намерените случайно вещи следва да бъдат деклариращи в седемдневен срок в най-близкия държавен, регионален или общински музей. Списъкът на музеите е упоменат в Наредбата за идентификация и регистрация на културни ценности¹⁸⁴. Съм момента в него са включени всички държавни музеи, както и регионалните исторически музеи (с изключение на РИМ-София, който е в процес на добавяне). Засега в списъка не е фигурира нито един от регистрираните частни музеи, въпреки че няма законова пречка това бъде направено в бъдеще. Това до голяма степен се обяснява с амбивалентното настроение на музейната гилдия, законодателя и държавните служители към частните музеи, особено по отношение на археологическите културни ценности.

Хората, намерили и декларирали културни ценности, получават възнаграждение в размер на 10% от стойността за загубените вещи и 25% за заровените, зазиданите и скритите. Наредба Н-2¹⁸⁵ към ЗКН слага горна граница на възнаграждението от 5000 лв. и изрично упоменава, че то не е свързано с пазарна стойност. Тази разпоредба следва чл. 95, ал. 2 от ЗКН, която свързва размера на възнаграждението със значението на ДКЦ и приноса на лицето за нейното запазване. Възнаграждение се изплаща една година след намирането на вещта от бюджета на музея. Ако музеят няма определено целево перо, то следва да предвиди същото за следващата година (когато ще се дължи и обезщетението). Липсва публична статистика относно предадените случайни находки в музеите. Въпросът за оценката на стойността, обаче, остава отворен и това е една от причините нелегално издирените археологически предмети да не се предлагат на музеите за откупка.

Друг проблем пред декларирането произтича от широкия обхват на тълкуването на понятието „културна ценност“ – а именно всичко над определена възраст (обикновено над 100 години). Така във всеки български дом е почти сигурно да се намери вещ – особено свързана с бита, която

¹⁸⁴ Наредба Н-3 за реда за идентификация и регистрация на културни ценности.

¹⁸⁵ Наредба № Н-2 от 12.01.2012 г. за определяне размера на възнаграждението на лицата, предали вещи по реда на чл. 93 от Закона за културното наследство или съобщили ценна.

подлежи на идентификация и регистрация, без това да е знание на собственика. Най-лесно това се вижда при книгите. Поради непрецизните предписания на закона, всяка сребърна лъжица, гривна или риза, скрита в бабините ракли, над 100 години подлежи на идентификация, защото може да се окаже културна ценност. Единственият начин да се докаже, че даден предмет няма културна стойност е чрез процеса на идентификация и регистрация. Всяка изминала година този стогодишен срок ще задължава все повече и повече хора да декларират все повече и повече вещи и ще ги превръща в „латентни престъпници“, повече музейни специалисти ще губят време в дейност, която не е общественополезна, а самото съблюдаване на изпълнението на закона от правоохранителните органи става практически невъзможно. Тоест, ефектът на тази разпоредба става нулев. Би следвало законът да бъде прецизиран (наред с други части) и в частта за предметите, които подлежат на идентификация и регистрация.

Добра европейска практика в това отношение е оценката на въздействие на законодателството (ОВЗ). В анализ на българската законодателна практика от 2012 г. се заключава: *„Българските нормативни актове и особено законите се внасят и приемат без наличието на ясна оценка за очакваното от тях въздействие върху отношенията, които са предназначени да регулират, както и върху бизнеса, неправителствените организации и обществото като цяло.“*¹⁸⁶

Тази оценка се повтаря и в доклада от 2015 г., в който се констатира, че съществува „национална картина на невиджан правен нихилизъм“ с „отчайващи резултати“.¹⁸⁷

Въвеждането на практиката на ОВЗ (която би могла да бъде както предварителна – за законопроекти, така и последваща – за приети закони) би довело до следните обществени ползи:

- оценка на разходите, които държавният или местният бюджет биха претърпели от приемането на нова правна рамка;

¹⁸⁶ Център за оценка на законодателството. Оценка на въздействието на законодателството. 2012, р.с. 1. // http://ec.europa.eu/smart-regulation/consultation_2012/docs/registered_organisations/ria_bg.pdf [10.03.2019].

¹⁸⁷ Център за оценка на законодателството. Предварителна оценка на въздействието на политиката на правителството, насочена към усъвършенстване на процеса на вземане на решения по регулиране и подобряване качеството на законодателството в България. – София, 2015, с. 114-115.

- преценка на ефекта върху бизнеса, с цел неутежняване и ограничаване на административното и регулативното бреме върху него;
- грижа за най-уязвимите среди от обществото – тези, които биха пострадали най-много от новата правна рамка;
- вземане под внимание на общественото мнение и нагласи към регулираните въпроси.

Възможността за последваща оценка на законодателството, целяща установяване на неговата ефективност, е предвидена в чл. 28, ал.2 а Правилник за организацията и дейността на Народното събрание¹⁸⁸. Такава инициатива по отношение на ЗКН, например, може да бъде започната от Комисиите по правните въпроси и по културата и медиите.

4. ДАРЕНИЯ

Даренията са популярен и традиционен начин за придобиване на културни ценности от музеите. В България дарителството има дълга и богата история – фондовете на много от националните, регионалните и обществените музеи са създадени на базата на частни дарения.¹⁸⁹ Даренията са най-разпространеният начин за попълване на музейните фондове днес, въпреки липсата на достатъчно финансови средства за откупки. Организирането на дарителски кампании има носи и допълнителното преимущество, че повишава интереса и гражданската активност по отношение на опазване на културното наследство.¹⁹⁰

Дарения могат да се правят от юридически или физически лица (ЗКН, чл. 114, ал. 5). Дарението е специален вид договор, при който дарителят отстъпва веднага и безвъзмездно собствеността върху дадена вещ и правото да се разполага с нея на музея, който ги приема. Дарението на движими

¹⁸⁸ Правилник за организацията и дейността на Народното събрание, обн., ДВ, бр. 35 от 2 май 2017 г., изм. ДВ, бр. 34 от 20 април 2018 г. // <http://www.parliament.bg/bg/rulesoftheorganisations> [10.03.2019].

¹⁸⁹ Вж. Недков, Симеон. История...

¹⁹⁰ Катошева, Милена. Ролята на дарителството за развитие на музейните колекции в България. Автореферат на дисертационен труд. София, 2018, с. 23-27 // <https://www.uni-sofia.bg/index.php/bul/content/download/200153/1364150/version/1/file/Milena+Katosheva-Avtoreferat-2018.pdf> [10.03.2019].

имущества става в писмена форма с нотариално заверени подписи или чрез предаване.¹⁹¹ Договорът за дарение има безвъзмезден характер, тъй като дарителят не очаква в замяна облага или компенсация. Според Катошева водещият мотив при дарителите е съхраняването на историческата памет, като голямо значение имат и възпитанието, мирогледът, патриотизъм, необходимостта от споделяне, и наличието на връзка с музей или музеен специалист.¹⁹²

В случаите на дарение не съществува изискване вещите да бъдат предварително идентифицирани и регистрирани от дарителя (за разлика от сключването на други договори – напр. покупко-продажба). Няма и специфична забрана дарения да се правят на частни музеи.

Интересна картина на актуалното състояние на дарителството у нас се рисува в пространно изследване на дарителските практики в нашите музеи за периода 2016-2018 г. От една страна, повече от половината от анкетираните 64 музеи провеждат специална политика към дарителите – включват дарените културни ценности в постоянни и временни експозиции; връчват дарителски грамоти, предлагат преференциални условия за достъп. От друга страна, половината от анкетираните музеи нямат утвърден правилник за приемане на дарения, не водят отделен регистър на дарителите и дарените вещи (те се заприходяват в общата инвентарна книга), не използват дарителски кутии като възможност за набиране на допълнителни финансови средства.¹⁹³

Един от интересните случаи в последните години – с множество обрати – е дарение на Националния литературен музей от 2016 г., състоящо се от документи от личния архив – кореспонденция с издателства и снимки, на бащата на българската фантастика Светослав Минков.¹⁹⁴ Дарителят е попаднал на документите случайно в популярен сайт за онлайн търсене и ги е закупил за 2,66 лв. (два лева и шестдесет и шест стотинки!)¹⁹⁵. Сред документите е намерена лична кореспонденция с Жорж Папазов, официална кореспонденция с чуждестранни издателства, както и 12 снимки, някои от които непубликувани

¹⁹¹ Закон за задълженията и договорите, чл. 225-227, посл. доп. ДВ, бр. 42 от 22 май 2018 г. // <https://lex.bg/bg/laws/ldoc/2121934337> [10.03.2019].

¹⁹² Катошева, Милена. Ролята...

¹⁹³ Катошева, Милена. Ролята...

¹⁹⁴ Национален литературен музей. Годишен отчет за дейността на Националния литературен музей през 2016 г. // <http://nlmuseum.bg/index.php/home/otcheti> [10.03.2019].

¹⁹⁵ Купуването на „хартия“ (печатни материали, книги, документи, снимки и пр.) на сляпо и „на килограм“ (без предварителен подробен оглед) от интернет сайтове, битпазари и пр. е разпространена практика.

досега. Документите не съдържат разтърсващи нови факти за живота на Минков, но въпреки това са важни, тъй като дотогава няма друг известен архив на писателя.¹⁹⁶ След като случаят става обществено достояние чрез пресата, единственият наследник на Минков разкрива, че всъщност намереното е част от откраднат десет години по-рано масив (вкл. два портрета на писателя от Иван Табаков и Илия Петров) и поставя въпроса за собствеността и законността на подобно дарение. Наследникът споделя за неуспешен опит да дари архива на дядо си на библиотека, която не пожелала да го приеме целия, а да вземе само „каквото си изберат“.¹⁹⁷ Националният литературен музей изразява готовност да вземе архива и личната библиотека, но поради ограничените възможности за съхранение (липса на налични пространства), предлага личната библиотека да бъде приета в Столична библиотека.¹⁹⁸ Това би означавало разчленяване на наследството на писателя и евентуална загуба на стойност с последващи рискове, произхождащи от наличието на две отделни стопанисващи организации.

Когато дарението е придружено с условие, договорът може да бъде развален при неизпълнение на условието. Такъв е случаят с дарение от картини на Васил Стоилов от семейството му на НГЧИ с условие да се направи зала на името на художника с постоянна експозиция на дарените картини. Тъй като условието не е изпълнено за осем години, дарителите развалят договора и си връщат картините.¹⁹⁹

Интересен е въпросът дали, когато дарението е било обект на престъпление, договорът може да бъде обявен за нищожен и дарението върнато на дарителя или на неговите наследници. В практиката не са известни такива случаи, но в момента законово е възможно договорът за дарение да бъде обжалван от наследниците на дарителя или от неговите кредитори, като те задължително трябва да докажат накърнен интерес. От друга страна, Законът за задълженията и договорите повелява, че не може да иска връщане онзи, който съзнателно е изпълнил един свой нравствен дълг (чл. 55). Интересно би

¹⁹⁶ Колев, Йово. Купиха архива на писателя Светослав Минков онлайн за 3 лв. / Лайфбайтс, 16.05.2016. // <https://www.lifebites.bg/svetoslav-minkov/> [10.03.2019].

¹⁹⁷ Колев, Йово. Внукът на Светослав Минков за архива на писателя. / Лайфбайтс, 30.05.2016. // <https://www.lifebites.bg/vnuk-svetoslav-minkov/> [10.03.2019].

¹⁹⁸ Агенция КРОСС. Националният литературен музей приема архива на писателя Светослав Минков. 6.7.2016. // <http://www.cross.bg/svetoslav-minkov-literatyrren-1513669.html#.V30mU6JvCV8> [10.03.2019].

¹⁹⁹ Марковски, Игор. Пазар на изкуство или ходене по мъките [Интервю със Светла Петкова] / Култура, бр. 41 (2747), 06 дек. 2013 // <http://www.kultura.bg/bg/article/view/21629> [10.03.2019].

било да се види съдебно тълкувание на въпроса дали дарението на културна ценност е нравствен дълг или не.

Друг интересен въпрос е дали отказът от наследствено право в полза на дарения (в случая с архива на Минков – музея) може да се третира като косвено дарение. В този случай, обаче, дарителят не може да поставя условия на дарения.²⁰⁰

5. ЛЮБИТЕЛСКИ ПРОУЧВАНИЯ, ЧАСТНИ И ОБЩЕСТВЕНИ КОЛЕКЦИИ

Любителските проучвания са всички онези изследвания, които се правят от законово неспособни лица. Неправоспособно лице не означава, че то няма необходимите знания, умения и нагласи да извършва дейността, а че не е лицензирано от съответния орган (в случая, Министерството на културата).

В сега действащото законодателство не са разрешени само любителски проучвания в областта на археологията (наземна или подводна). Те се третират като иманярство (вж. по-долу). За останалите видове културно наследство няма такова ограничение.

В България има сериозна традиция на любителски проучвания в областта най-вече на краезнанието и етнографията. Много от тези изследвания са публикувани. Тяхната научна стойност е различна, тъй като не винаги е ясно доколко авторите са следвали научен метод. Въпреки това събраните материали остават основен източник на информация за учените.

Голяма част от движимото културно наследство в цялото му разнообразие се съхранява в **частни сбирки и колекции**. Това може да бъдат отделни артефакти, които човек или семейство притежава и са се предавали от поколение на поколение, а може да бъдат и организирани сбирки и колекции. Издирването на това културно наследство е много трудно, тъй като материята не е правно регулирана докрай, а частната собственост е неприкосновена.

По света съществуват практики за издирване на това наследство с цел неговото социализиране. Добър пример в това отношение е проектът за документиране на **обществените колекции**, организиран от фондацията „Арт Ю Кей“ (Art UK). В инициативата участват и други културни институции и

²⁰⁰ Ставру, Стоян. Относно субективната страна на договора за дарение. 18.10.2015. // <https://www.challengingthelaw.com/obligacionno-pravo/subektivnata-strana-na-dogovora-za-darenie> [10.03.2019].

организации като БиБиСи, издателството на Оксфордския университет, Асоциацията на обществените паметници и скулптури и Глазгоуския университет. Осъзнавайки, че голяма част от националното културно наследство е извън музеите и галериите, инициативата си поставя за цел да издири и документира творби, които са собственост на университети, болници, библиотеки, общини, църкви и други обществени организации. Първата фаза трае около 10 години и се фокусира върху творби с маслени бои. Общо 200 000 картини и 38 000 автори са издирени и документираны. От 2016 г. приема и дигитални версии на графики, рисунки, акварел, смесена техника и колажи. Следващата стъпка е да се добавят скулптури от последните 1000 години – проекти който се очаква да продължи около 4 години. За бъдеще има идеи да се добавят и стенописи и фотографии.²⁰¹

6. НЕРЕГЛАМЕНТИРАНО АРХЕОЛОГИЧЕСКО ИЗДИРВАНЕ (ИМАНЯРСТВО)

Както стана вече ясно по-горе, археологически културни ценности може да се издирват само след издаването на специално разрешение от Теренния археологически съвет към Министерството на културата. Всички останали изследвания с цел издирване на археологически културни ценности се класифицират като иманярство.

Иманярството не съществува като правно понятие. В Наказателния кодекс формулировката е „търсене на археологически обекти без съответно разрешение“, като се пояснява – „теренни археологически разкопки, геофизически или подводни проучвания... изкопни работи на територията на недвижима културна ценност или в нейната охранителна зона“ (чл. 277а). Всички предмети, издирени по нерегламентиран начин, се отнемат в полза на държавата.²⁰²

Иманярството е тъждествено на пропуснати възможности – за изучаване и осмисляне на миналото, за усъвършенстване на научното знание и за

²⁰¹ Art UK Frequently Asked Questions. // <https://artuk.org/footer/faq>; Your Paintings. BBC, 23 Jun 2011 // https://www.youtube.com/watch?v=_KpyPzMW4_I [10.03.2019]; Sullivan, Nicola. Art UK to create online catalogue of UK's sculpture collection // Museum Association News, 26.06.2017 // <https://www.museumsassociation.org/museums-journal/news/26062017-art-uk-to-create-online-catalogue-of-uks-sculpture-collection> [10.03.2019].

²⁰² Наказателен кодекс, посл. изм. ДВ, бр. 55 от 3 юли 2018 г. // <https://lex.bg/bg/laws/ldoc/1589654529> [10.03.2019].

популяризиране на българското културно наследство. Вредите от иманярството са много и значими.

Първият тип вреди е свързан със загубата на информация. Често при разкопките или при последващи намеси (напр. в опит да ѝ се придаде търговски вид), културната ценност бива увреждана и нейният информационен потенциал нарушен. Почти винаги, особено при използването на земекопна техника, археологическият контекст е унищожен и възможността за интерпретиране на предмета/обекта бива сведена до минимум, ако не и напълно предотвратена. На Фигура 16 в приложенията е показано състоянието на керамична пещ от римския период преди и след иманярски набег. На практика обектът е безвъзвратно унищожен. Вляво е напълно проучена керамична пещ преди зазимяването ѝ, а вдясно е същата пещ на следващата година.

Иманярството има и икономически измерения, които се изразява най-ясно в пропуснатите ползи за туризма и развитието на региона. Например, „Цари Мали град“ край с. Белчин – един от най-успешните български проекти в областта на социализацията на културното наследство, е бивш обект на иманярски набези. Преди изпълнението на проекта с. Белчин е на опашката по икономически показатели на населените места в община Самоков. Сега е в челните редици.²⁰³ По данни на Министерството на туризма посетителите през 2014 са 500 хил. души²⁰⁴, а приходите за 2015 г. възлизат на 450 000 лева²⁰⁵.

За 2017 г. постъпленията от културен туризъм у нас възлизат на ок. 1 милиард лева.²⁰⁶ Иманярството руши ресурсите, които носят и могат да повишат тези приходи.

В последните години са правени едва няколко опита за по-сериозно изследване на проблема – структура, причини и възможности за противодействие.²⁰⁷ Причините за иманярството са няколко вида – икономически (ниски доходи, висока безработица, липса на трудова перспектива), социални (силната урбанизация и обезлюдяването на

²⁰³ Хаджиангелов, Веселин. Разговор с Нина Дебрюне. 7.09.2018 г. // Личен архив.

²⁰⁴ Тодорова, Таня. 500 хиляди туристи на „Цари Мали град“ за година. // <http://www.trip.dir.bg/news.php?id=18620204> [10.03.2019].

²⁰⁵ Цари Мали град с приходи от 450 000 лв. за миналата година. // <http://old.viaranews.com/2016/05/27/> [10.03.2019].

²⁰⁶ 1 млрд. лева приходи от културен туризъм. // политика.бг, 13.07.2018 // <http://www.politika.bg/article?id=56555> [10.03.2019].

²⁰⁷ Организираната престъпност в България : Пазари и тенденции. – София : Център за изследване на демокрацията, 2007.; Дебрюне, Нина. Противодействие на иманярството и трансграничния трафик на културни ценности. – София : За буквите – О писменехъ, 2015.

провинцията, промяната в обществените ценности, спадът на нивото и качеството на образованието, високите нива на общата престъпност) и субективни (незачитане на закона и реда; авантюризм и приключенски дух; убеденост в неспособността на държавата да се справи с опазването на наследството и пр.). С не по-малко значение за размера на проблема е и латентното естество на престъплението – което автоматично му дава по-висока обществена търпимост и по-нисък приоритет сред дейностите на правоохранителните органи.

7. СОБСТВЕНОСТ ВЪРХУ КУЛТУРНИТЕ ЦЕННОСТИ

Въпросът за собствеността върху културните ценности е вероятно един от най-оспорваните у нас през последните 30 години. Конституцията на България признава равнопоставеността на частната и държавната собственост. У нас има непрекъсната традиция на частна собственост върху културни ценности, вкл. археологически (напр. монети). Законът за културното наследство регламентира създаването на частни музеи – следователно, признава и частната собственост върху културни ценности. Въпреки това, се наблюдава определена амбивалентност към въпроса. Социологически проучвания на нагласите не са правени, но на база на нашите изследвания и наблюдения на обществените процеси и конкретно на частните археологически колекции през последните 20 години, може да заключим, сравнително уверено, че обществените нагласи към частното колекционерство като явление и обществено отношение (а оттам и политическата воля за неговото нормиране) се ръководят от нагласите към определени представители на това явление – т.нар. големи колекционери на археологически артефакти – като Васил Божков, Димитър Иванов, Боян Радев, братя Бобокови и др. Обществото не е единно в отношението си към големите колекционери на изобразително изкуство, на оръжие, на монети, на марки и др.

В този смисъл е и закономерен фактът, че най-сериозен отпор получава идеята за частна собствеността върху археологически ценности. Към момента всички неоткрити археологически културни ценности в България са държавна собственост. Тази постановка е приета и от много други държави с т.нар. „консервативно“ законодателство в областта на културното наследство.²⁰⁸ В тази посока се движат и законодателните промени в някои от големите „либерални“ държави. Във Великобритания, например, бе приет Закон за

²⁰⁸ Дебрюне, Нина. За факторите, определящи моделите на законодателство в областта на културното наследство. // Международен семинар, Рим, 8.5.2014. Сборник. – София : За буквите – О писменехъ, 2014.

съкровищата (Treasure Act), който дава по-голям контрол на държавата върху определени ценни находки.

Законът за културното наследство от 2009 г. въведе амнистия на частните археологически колекции, при условие, че те бъдат декларират в първата година след влизането на закона в сила. Тази материя е подробно разисквана в предишно изследване.²⁰⁹ Точният брой на частните колекции не може да бъде напълно сигурен, тъй като съществува задължение за конфиденциалност за музейните работници, които обработват и регистрират частните колекции, което им забранява да предоставят информация, без изричното писмено съгласие на колекционера.

Унаследяването на декларираните частни археологически колекции е възможно, но практиката все още е силно ограничена.

Придобиването на законна собственост върху културни ценности теоретично може да стане чрез:

1. законни възмездни прехвърлителни сделки, търгове и аукциони в страната и в чужбина (т.е. легален внос) – само за регистрирани културни ценности, без органичния на вида;
2. безвъзмездни сделки (дарения и унаследяване) – само на регистрирани културни ценности;
3. легални размени – законът позволява размени на регистрирани културни ценности.

Придобиване (или по-скоро сдобиване?) на културни ценности се случва и нерегламентирано чрез:

1. незаконни търговски сделки – с иманяри, прекупвачи, колекционери или други лица – всякакви нерегистрирани културни ценности;
2. незаконен внос на културни ценности – напр., внос на незаконно придобити културни ценности.

Репатрирането на културни ценности е връщането на незаконно изнесени културни ценности в държавата на произход. Тази материя се нормира от конвенцията на ЮНЕСКО за трафика на културни ценности. В Препоръката към Конвенцията се предвижда сключването на двустранни споразумения, на база на които да се извършва връщането.²¹⁰

²⁰⁹ Дебрюне, Нина. Частни колекции...

²¹⁰ За повече информация, вж. Дебрюне, Нина. Противодействие на иманярството...

Особено активни в този процес са Египет, Гърция, Италия, Либия. Страните от Африка и Латинска Америка също правят подобни опити. В световната практика вече има успешни опити – напр. Италия си върна премети от няколко американски музеи през 2003, 2007 и 2013²¹¹, от Белгия през 2016²¹²; България си върна културни ценности от Канада през 2011²¹³ и 2016²¹⁴. Въпреки това опитите на Гърция да си върне мраморите от Партенона, които са в Британския музей, са неуспешни²¹⁵.

Въпросът за собствеността върху културните ценности се усложнява допълнително, когато става въпрос за **антропологични останки**. В България на този етап няма даденост да назреят проблемите с преместване на човешки останки от отминали епохи, с които се сблъскат учените – археолози и антрополози – в САЩ, Канада, Австралия, редица държави в Латинска Америка и на други места извън Европа, където има напрежение между коренното население и по-късно формиралите се (имигрантски) културни общности.

Исковете за връщането/репатриране на човешки останки и културни ценности се основава на Декларацията на ООН за правата на коренното население от 2007 г.²¹⁶ Коренното население има правото да поддържа, контролира, опазва и развива своето културно наследство и традиционните форми на културно изразяване (чл. 31). Защитени са правата върху археологически и исторически обекти, артефакти, дизайни, церемонии, технологиите, изкуствата и литературата, като се предвижда връщането на артефакти, отнети без тяхно изрично съгласие, дори и ако е било законно (чл. 11) Особено внимание е обърнато на правото на репатриране на човешки останки (чл. 12).

²¹¹ <https://traffickingculture.org/encyclopedia/subject/repatriation/> [10.03.2019].

²¹² Belgium Returns Marble Head to Italy. / Archaeology.com, June 14, 2016 // <https://www.archaeology.org/news/4569-160613-augustus-sculpture-repatriated> [10.03.2019].

²¹³ Канада върна на България 21 000 антики. / Днес.бг, 11.06.2011 // <https://m.dnes.bg/politika/2011/06/11/kanada-vyrna-na-bylgariia-21-000-antiki.121076> [10.03.2019].

²¹⁴ Канада ни върна антични ценности. / Епицентър.бг 20.01.2016 // <http://epicenter.bg/article/Kanada-ni-varna-antichni-tsennosti-90564/6/86> [10.03.2019].

²¹⁵ Boeri, Gloria. The Parthenon marbles' controversy: 5 reasons for and against the return of the Elgin marbles to Greece. // Alternativa Europea, 12.03.2018 // <http://www.alternativaeuropea.eu/ae-home/the-parthenon-marbles-controversy-5-reasons-for-and-against-the-return-of-the-elgin-marbles-to-greece/> [10.03.2019].

²¹⁶ United Nations Declaration on the Rights of the Indigenous Peoples. // http://www.un.org/esa/socdev/unpfii/documents/DRIPS_en.pdf [10.03.2019].

Най-ясно тези конфликти се виждат в САЩ и Канада между властите/научните институции и местните индиански общности, и в Австралия и Нова Зеландия, съответно с аборигените и маорите.

В САЩ през последните няколко десетилетия назрява конфликт между две интерпретации на човешките останки. От една страна е научната интерпретация, възприета сред археолози, историци и други научни среди, за които останките са материал с определена научна и културна стойност, източник на информация относно живота и бита в миналото, който трябва да се съхранява в музейни, университетски или други изследователски центрове и да бъде обществено достояние. От другата страна са коренните (пред-европейски) културни общности, като индианските племена в САЩ и Канада, местното население на Хаваите, индианските племена в Централна и Южна Америка (маи, инки, ацтеки и др.), за които останките не са просто материал, а част от човешки същества и са обект на същите етични правила и норми за изследване, както и живите хора. За много индиански културни общности, например, съхранението на човешки кости в музеи е неприемливо и среща силна културна, психологическа, а понякога и физическа съпротива.

Донякъде това се обяснява и с историята на археологическите и антропологичните изследвания в САЩ в края на 19. и началото на XX в., чиито методи са включвали разкопаване на скорошни индиански гробове и изземването на артефакти от тях, събличането на трупове, дори в някои случаи и обезглавяването на загинали в битки индианци и изпращането на главите им за изследване.²¹⁷

През 80-те години на XX в. в много щати се разработват програми от местните власти в сътрудничество с университети, изследователски центрове и индианските правителства, за връщане на антропологични останки. През 1990 г. е приет Законът за защита на индианските гробове и връщане на останките (Native American Graves Protection and Repatriation Act), чрез който се решава, че всички находки от доказани племенни индиански гробни места се връщат на съответната общност за препогребване, а не влизат във фондовете на американските музеи.

Американската научна общност е разделена по въпроса и дебатът продължава с години. За повечето археолози, репатрирането на човешките останки е невъзвратима загуба за науката и пропуснатата възможност да се доизгради историческия наратив. Археолозите възприемат универсалното западноевропейско виждане за миналото, което може да се опрости до

²¹⁷ Preston, Douglas. The Kennewick Man Finally Freed to Share His Secrets. // Smithsonian Magazine, September 2014 // <https://www.smithsonianmag.com/history/kennewick-man-finally-freed-share-his-secrets-180952462/#CimgpvZCOVARwwiW.99> [22.08.2018]

*следното: нито една култура, религия, група или биологична популация няма морални или юридически права за ексклузивната употреба или регулация на древни човешки скелети, тъй като всички хора са част от един и същи биологичен вид, а древните скелети са останки от невъзпроизведими еволюционни събития, за които всички живи хора имат право да разберат и знаят. С други думи, древните скелети принадлежат на всички.*²¹⁸

Най-нашумелият случай в последните десетилетия е борбата за останките на т.нар. Човек от Кениуик. Скелетът е намерен случайно през 1996 г. на брега на р. Колумбия в околностите на гр. Кениуик, щат Вашингтон. Първоначалните изследвания показват, че костите са на 9000 години. Местната индианска общност предявява претенции, че става въпрос за техен директен прародител и правителството се съгласява да върне останките. Няколко археолози и музейни специалисти започват борба с правителството, която в крайна сметка се увенчава с успех, след като делото стига до Върховния апелативен съд. Аргументите на съда са, че поради древността на останките и ограничената информация относно онзи период, не може да се направи значима генетична или културна връзка със сега съществуващите индиански племена и скелетът следва да бъде предаден на учените. В последствие се оказва, че това е един от много малкото на брой останки от палеоамериканското население, което произлиза от същия клон на човечеството, от който произлизат и полинезийците и древното поселение на Япония (жомон).²¹⁹

Друга причина, която спомага тенденцията за репатриране е, че в САЩ археологията не е част от историческата наука, която се занимава с миналото, а част от антропологията, която се занимава с настоящето. Така археолозите трябва да се подчинят на промените в развитието, целите, методите и виждането, възприети в антропологията.

Подобни конфликти се забелязват и в Австралия. Културата на аборигените е много различна от европейската по отношение на понятия като време, пространство и памет. Аборигените вярват, че душите на умрелите не

²¹⁸ Turner, Christy G. 1986. What is lost with skeletal reburial? // Adaptation. Quarterly Review of Archaeology 7(1):1–3. Цит. в Kakaliouras, Ann M. An Anthropology of Repatriation. Contemporary Physical Anthropological and Native American Ontologies of Practice // Current Anthropology, Volume 53, Number S5, April 1, 2012 (Volume Supplement) // <https://www.journals.uchicago.edu/doi/full/10.1086/662331#r94> [10.03.2019].

²¹⁹ Preston, Douglas. The Kennewick...

могат да намерят покой, докато са разделени от тялото²²⁰ и докато тялото е разделено от земята, върху която е живял човекът.²²¹

Във Великобритания се съхраняват общо 382 комплекта аборигенски останки, разпръснати в 18 институции. Британският природонаучен музей съхранява най-голямата сбирка от аборигенски антропологични останки, която включва 124 черепа и около 20 скелета от Австралия и Тасмания, като за пет се знаят и имената и адресите на хората приживе.²²² Австралия работи усилено с британското правителство по връщането на всички тези антропологични артефакти на местното население.

²²⁰ Korff, Jens. Aboriginal remains repatriation, // [www.CreativeSpirits.info // https://www.creativespirits.info/aboriginalculture/people/aboriginal-remains-repatriation#ixzz5OwksnoVO](http://www.CreativeSpirits.info//https://www.creativespirits.info/aboriginalculture/people/aboriginal-remains-repatriation#ixzz5OwksnoVO) [22.08.2018]

²²¹ Ormond-Parker, Lyndon. Aboriginal Remains Return Home // *IndigLawB* 23; (2003) 5(24) *Indigenous Law Bulletin* 4 // <http://www.austlii.edu.au/au/journals/ILB/2003/23.html> [22.08.2018]

²²² Korff, Jens. Aboriginal...

Глава II. ИДЕНТИФИКАЦИЯ, РЕГИСТРАЦИЯ И ДОКУМЕНТАЦИЯ НА КУЛТУРНИ ЦЕННОСТИ

1. ИДЕНТИФИКАЦИЯ И РЕГИСТРАЦИЯ НА МАТЕРИАЛНО КУЛТУРНО НАСЛЕДСТВО

Терминът „културна ценност“ се използва, от една страна, да се обозначи нещо – предмет, обект или явление, което е припознато от дадена общност за ценност, и от друга страна, да се обозначи юридическият му статут. Именно даването на юридически статут е критична стъпка в социализацията на културното наследство, защото така се ангажират не само общността, припознала ценността, но и държавните институции, да полагат грижи за неговото опазване и предаване на следващите поколения.

Според степента на разделение на грижите за наследството между държавата и обществото, ние разграничаваме два типа законодателство – консервативно и либерално. Консервативното законодателство се характеризира с поверяването на повече отговорности на държавата и с много малко обществено (частно) участие. То се среща по-често в Южна Европа и страните с континентално право. При либералното законодателство, обществото носи по-голяма част от отговорностите и държавата контролира само определени аспекти от грижата за наследството. Този тип законодателство е характерно за държавите с англосаксонско право. Някои изследователи (Чобанов²²³, Иванов и

²²³ Чобанов, Тодор. Анализ на чуждестранното законодателство и практика, свързани с правната уредба в сферата на културно-историческото наследство. // Сравнително законодателство на правната уредба в България и в някои европейски държави в

Сачев²²⁴ и др.) смятат, че това се дължи главно на степента на натрупване на културно наследство, докато ние смятаме, че разликите се дължат на фактори като законодателна традиция, историческо развитие и народопсихология.²²⁵ В последните години се забелязва тенденция към приближаване на двата вида законодателство по отношение на културното наследство и се очаква тази тенденция да продължи. Основна роля за това имат решенията и препоръките на международни организации като ЮНЕСКО, ИКОМ, Икомос и др., в които членуват държави с двата вида законодателство.

В Конституцията на България грижата за опазването и съхранението на културното наследство се възлага на държавата.²²⁶ Тази формулировка е много обща (както се и предполага от основен закон) и търпи две интерпретации като определя различни линии на поведение. По-консервативната линия предпочита решения с по-голяма държавна намеса – например, държавата да притежава и стопанисва всички материални културни ценности. По-либералната линия пък предпочита решения, при които държавата контролира, но не изема функцията за пряката грижата. Различията се наблюдават предимно по отношение на материалното културно наследство, и то в различна степен за различните видове културни ценности – идеята за частна собственост върху археологически ценности, например, е спорна; докато по отношение на етнографски артефакти, докуменално и книжовно наследство – тя е по-приемлива. Същевременно, почти никой не поставя под въпрос или съмнение ролята на неправителствените организации за опазването на нематериалното културно наследство.

Още в издирвателския процес, изследователят може да прецени дали дадено нещо – обект, артефакт, явление и пр., има атрибутите на културна ценност и следователно дали може да получи юридическия статут. Получаването на юридически статут не се състои в един акт, а в няколко стъпки. Тъй като стъпките не са унифицирани, а термините се използват нееднозначно, ще разгледаме процедурите поотделно.

Най-общо казано, стъпките са три:

- *Декларация / предложение за идентификация* – тази стъпка е доброволна или задължителна в зависимост от конкретната ситуация;

сферата на културно-историческото наследство. – София : Сдружение „Бъдеще“, 2006, с. 46-49.

²²⁴ Иванов Димитър и Евгений Сачев. Защитата..., с. 54-55.

²²⁵ Дебрюне, Нина. За факторите...

²²⁶ Конституция на Република България, чл. 23.

- *Идентификация* – определя се дали свидетелството (предмет, явление, поведение и пр.) съответства на критериите за културна ценност, както и неговата класификация и категоризация.
- *Регистрация* – вписване в съответния регистър.

Процесът за предоставяне на статут на **недвижима културна ценност** е подробно разписан в специална наредба²²⁷. Водеща роля в този процес има Националният институт за недвижимо културно наследство – НИНКН (приемник на Националния институт за паметници на културата – НИПК), който изготвя предложенията до министъра на културата, самостоятелно или в сътрудничество с научни организации, висши училища, музеи, физически и юридически лица.

Процесът обхваща идентифициране, деклариране и предоставяне на статут на културна ценност.

Идентифицирането се прави на база на собствени териториални програми за действие на НИНКН или на предложение от друг вносител – областна или общинската администрация, физически или юридически лица. То включва локализиране на обекта и установяване на вида му, изучаването му с цел разкриване на научна и културна характеристика и приключва с издаването на предварителна оценка за наличие или отсъствие на признаци на културна ценност.

На база на тази предварителна оценка се извършва *деклариране* на обекта като културна ценност и се определят предварителна категоризация, класификация и временни режими за опазване (допустимите намеси, устройството и условията за ползване на обекта), които са обвързващи и задължителни за собственика. За всички обекти с потенциал за „национално значение“, както и за единични и групови археологически НКЦ, независимо от категорията им, временните режими се изготвят от междуправителна комисия. Ако предварителната оценка е отрицателна, тогава се изготвя предложение за отказ. Всички новооткрити археологически обекти биват автоматично декларирани като културни ценности.

Важно е да се подчертае, че на този етап обектът все още няма статут на културна ценност, но въпреки това, е защитен като културна

²²⁷ Наредба № Н-12 от 21 ноември 2012 г. за реда за идентифициране, деклариране, предоставяне на статут и за определяне на категорията на недвижимите културни ценности, за достъпа и подлежащите на вписване обстоятелства в националния регистър на недвижимите културни ценности, обн., ДВ, бр. 98 от 11 декември 2012 г., посл. изм. ДВ, бр. 13 от 7 февруари 2017 г. // <https://www.lex.bg/laws/ldoc/2135827824> [10.03.2019].

ценност. Това се прави, за да се предотврати увреждането или унищожаването му преди предоставянето на статут. Всички декларирани обекти се вписват в отделен регистър, поддържан от Министерство на културата.

В последващ етап НИНКН събира необходимата архивна, текстова, картна, графична и фотодокументация и изготвя заключителна оценка, която установява автентичността, културната и научната стойност, обществената значимост, степента на съхраненост и взаимодействието на обекта със средата и обществото. На база на тази заключителна оценка се прави предложение за класификация, категоризация и режими за опазване. Ако заключителната оценка е отрицателна, временният режим се отменя и ограниченията върху въздействието (промени, преустройство и пр.) отпадат.

Решението за *предоставяне на статут* се взема от специализиран съвет към министъра на културата, в който влизат директорите на НИНКН, Центъра за подводна археология и Инспектората за опазване на културното наследство и по един представител на специализираните институти при БАН, на Камарата на архитектите, експерти по реставрация и консервация и други специалисти по усмотрение.

При предоставянето на статут се определя и категорията на културната ценност. Съществуват две специални категории – „национално значение“ и „световно значение“, и три обикновени категории – „местно значение“, „ансамбловое значение“ и „за сведение“.

Културните ценности от световно значение се вписват в Индикативната листа на културното и природното наследство на Република България и се предлагат за включване в Списъка на световното наследство към ЮНЕСКО. До 2018 г. в Списъка на световното културно и природно наследство са включени 10 обекта (вж. Таблица 2.), а в Индикативната листа – 16 обекта (вж. Таблица 3.)²²⁸.

Таблица 2.: Списък на световно културно и природно наследство в България

№	Обект	Дата	Заб.
1.	Боянската църква	1979	
2.	Казанлъшката гробница	1979	
3.	Мадарският конник	1979	
4.	Рилският манастир	1979	
5.	Скалните църкви край с. Иваново	1979	

²²⁸ UNESCO. Tentative List. // <https://whc.unesco.org/en/tentativelists/state=bq> [10.03.2019].

№	Обект	Дата	Заб.
6.	Античният град Несебър	1983	
7.	Тракийската гробница край с. Свещари	1985	
8.	Национален парк „Пирин“	1983	природно
9.	Национален резерват „Сребърна“	1983	природно
10.	Хилядолетните букови гори в Централния Балкан	2017	природно

Таблица 3.: Индикативна листа на културното и природното наследство на Република България

№	Обект	Дата вкл.	Заб.
1.	Епископската базилика и римското мозаечно	29/01/2018	
2.	Дунавски Лимес	01/04/2016	
3.	Царският некропол в Севтополис	26/02/2016	
4.	Старият град Пловдив	14/09/2004	
5.	Тракийската гробница при село Александрово	14/09/2004	
6.	Никополис-ад-Иструм	01/10/1984	
7.	Бачковският манастир „Успение Богородично“	01/10/1984	
8.	Късноантичната гробница край Силистра	01/10/1984	
9.	Мелник и Роженският манастир „Рождество	01/10/1984	
10.	Археологическият музей „Неолитни жилища“ в	01/10/1984	
11.	Белоградчишките скали	10/10/2011	Природно
12.	Национален парк „Централен Балкан“	10/10/2011	Природно
13.	Побитите камъни	10/10/2011	Природно
14.	Национален резерват „Врачански карст“	10/10/2011	Природно
15.	Пещерата Магурата	01/10/1984	Природно
16.	Национален парк „Русенски Лом“	01/10/1984	Природно

Груповите недвижими културни ценности от **национално значение** се обявяват за такива след съгласуване с министъра на регионалното развитие и благоустройството и, ако има защитени територии, с министъра на околната среда и водите. За територии, наситени с археологически недвижими културни ценности с изключителна научна и културна стойност и обществена значимост, се предвижда статут с „археологически резерват“.

Всички останали категории недвижими културни ценности се обявяват за такива със заповед на министъра на културата.

Министерството на културата поддържа регистър на недвижимите културни ценности. Актуалният списък е достъпен на сайта на Министерството. Към 2018 г. в списъка на националните резервати са включени 43 обекта²²⁹.

В регистъра на обектите от национално значение към 2017 г. са вписани 1355 обекта²³⁰, докато през 2006 г. са били вписани 1282 г.²³¹ Териториалното им разпределение е представено в Таблица 4.

Отрицателната промяна в области Видин, Разград, Сливен, Смолян и Шумен се дължи не на премахване на обекти от регистъра, а заради промяна в статута – от национално значение в археологически резерват (и списването им в другия регистър).

Таблицата показва, че за последните 10 години са вписвани (или пререгистрирани в друга категория) средно по 10 обекта на година или почти един обект на месец. Тази цифра, разбира се, не може да се използва като твърд индикатор за дейност, тъй като всеки обект е специфичен, а дейността трябва да се измерва качествено, не количествено. Въпреки това, прави впечатление, че в шест области не са регистрирани обекти за последните 10 години, а в други 2 има малко регистрирани обекти (под 5 обекта). Би било полезно да се направи подробен анализ на дейността, за да се разбере на какво се дължат разликите в показателите. Възможни причини са, например, системен дефект в процеса на идентификация и регистрация; недостатъци в организация на работата на НИНКН и партньорите му (ведомства, научни институти и пр.), сложността на анализа, произтичаща от комплексните характеристики на обектите; недостиг на ресурси (финансови, човешки, технически и др.); липса на обекти, отговарящи на критериите за „национално богатство“ или друго. Също така, би било интересно да се направи по-подробен анализ на обектите в регистъра, за да се покаже дали има тенденция да се дава превес на определен исторически период, вид обект или друг показател.

²²⁹ Списък на резервати – паметници на културата [б. д.] // <http://mc.government.bg/images/docs/Microsoft%20Word%20-%20Spisuk%20na%20REZERVATI.pdf> [10.03.2019].

²³⁰ НИНКН. Актуален списък на недвижимите културни ценности с категория "национално значение" към 2017 г. // <http://mc.government.bg/page.php?p=58&s=429&sp=430&t=244&z=576> [10.03.2019].

²³¹ НИПК. Списъци на недвижимите културни ценности с категория „национално значение“ през 2006 г. // <http://mc.government.bg/page.php?p=58&s=244&sp=246&t=0&z=0> [10.03.2019].

За съжаление, предоставянето на статут не винаги е ефективна мярка за опазване на недвижимото културно наследство. В последните година нашумяха няколко случая на унищожени културни ценности от различни категории (напр. Тютюневите складове в Пловдив, бившите Царски конюшни и Двойната къща в София). Други са пред разруха – напр. Къщата с ягодите.

Таблица 4.: Недвижими културни ценности национално значение, 2017 и 2006 г.

Област	2017	2006	Промяна
Благоевград	49	45	4
Бургас	75	70	5
Варна	33	21	12
Велико Търново	151	117	34
Видин	40	42	-2
Враца	44	44	0
Габрово	34	34	0
Добрич	11	8	3
Кърджали	16	16	0
Кюстендил	40	40	0
Ловеч	62	59	3
Монтана	29	28	1
Пазарджик	51	42	9
Перник	42	40	2
Плевен	28	25	3
Пловдив	135	133	2
Разград	2	3	-1
Русе	43	43	0
Силистра	7	5	2
Сливен	58	61	-3
Смолян	36	49	-13
София – град	150	148	2
София – област	59	56	3
Стара Загора	75	69	6
Търговище	5	4	1
Хасково	53	47	6
Шумен	21	27	-6
Ямбол	6	6	0
Общо	1355	1282	73

Изт. По данни от Министерство на културата

Даването на статут на културна ценност при **движимото културно наследство** също е трифазен и включва деклариране, идентифициране и регистриране. Подробната процедура е разписана в отделна наредба.²³²

Декларират се всички издирени вещи с признаци на културна ценност. Намерените при изследователски проучвания вещи се декларират от изследователя или ръководителя на експедицията в музея по териториален обхват. Това важи и за т.нар. масов материал – фрагменти от археологически или други предмети, които са в разрушен вид, съставляват малка част от автентичната цялост на предмета, обезличени са в значителна степен, не притежават значима културна, научна или художествена стойност. Същите не подлежат на идентификация, но се включват в научно-спомагателния фонд на музеите при необходимост.

Случайно намерените от гражданите вещи, вкл. заровени, зазидани или скрити по друг начин, се декларират от откривателите им в седемдневен срок също в най-близкия държавен, регионален или общински музей. Законодателят е възприел постановката, че всичко, което има археологически признаци (най-общо казано останки от отминали епохи) принадлежи на държавата, независимо от собствеността на имота, в който е намерена вещта. Оттам произтича и изискването откривателят им да ги предаде в най-близкия музей.

Ако вещта няма признаци на археологическа културна ценност и нейният собственик е неизвестен, тя става автоматично собственост на общината и следва да бъде предадена в служба „Общинска собственост“ (тук се прилага чл. 88-91 от Закона за собствеността²³³).

Всеки, който предаде предмет, който в последствие е идентифициран като културна ценност, има право на възнаграждение в размер до 5000 лв., като възнаграждението не може да се обвързва процентно с пазарната стойност на предмета.²³⁴ Възнаграждението не е откупка, тъй като намереният предмет няма право на собственост върху нея (тя принадлежи на държавата).

²³² Наредба Н-3 за реда...

²³³ Закон за собствеността // <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2122102787> [10.03.2019].

²³⁴ Наредба Н-2 за определяне размера на възнаграждението на лицата...

Вещите, собственост на държавни и общински органи и институции, подлежат на задължителна идентификация. Вещите в граждански оборот са на пожелателен режим (собствениците „могат да поискат“²³⁵ тяхната идентификация), като тук спадат и произведенията на съвременното изкуство, които са собственост на техните автори или наследниците им. Лицензираните търговци на произведения на изкуството могат да извършват също идентификация.

Декларирането се извършва чрез подаването на:

- заявление, в което се упоменава правото на собственост и се прилагат снимки на вещта, и
- декларация за произход и способ на придобиване (наследство, покупко-продажба, подарък и пр.)

Предоставянето на неверни данни е санкционирано от Наказателния кодекс.

До 2019 г. в ЗКН не се предвиждаше възможността културни ценности да се декларират в частните музеи, независимо че Конституцията гарантира равнопоставеността на формите на собственост и предпазва от дискриминация на тази основа. Това несъответствие бе отстранено с поправките в закона от 3 януари 2019 г.²³⁶

Идентификация на културни ценности се извършва от националните и регионалните музеи, самостоятелно или съвместно с други научни или културни организации и висши училища. В България традиционно се прилага принципът на споделената (групова) отговорност при идентификацията.²³⁷ Директорът на музея определя комисията, в която могат да влизат и външни експерти, ако музеят не разполага с щатни специалисти. Регистърът на експертните лица се поддържа от Министерство на културата.

²³⁵ Чл. 97, ал. 3 от ЗКН.

²³⁶ Към момента на предаване за печат на настоящия труд, не бяха извършени промени в подзаконовата уредба и не бяха ясни подробности за механизма на регистрацията на културни ценности от частните музеи.

²³⁷ За традициите в идентификацията и оценяването на музейни исторически и археологически ценности, видове експертизи и приложимата нормативна уредба, вж Прокопов, Иля. Експертиза на исторически и археологически ценности в Република България. – София : Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2014 г., с. 38-98.

През 2018 г. Регистърът на експертите включва 159 лица²³⁸. На Фигура 17 е показано разпределението на експертите по области на опазването и изучаването на движимото културно наследство, съгласно категориите в Приложение № 12 на Наредбата за идентификация.²³⁹ Общият брой във фигурата е по-голям от 159, тъй като някои лица са лицензирани в повече от една област. Най-обезпечени са областите история, археология, етнография и нумизматика, следвани от архивите, докато най-малко са експертите по природонаучни образци и колекции (от зоологически, ботанически, минералогически или анатомически интерес), печатни карти и транспортни средства.

По отношение на професионалния опит на регистрираните лица, може да се отбележи, че в момента България разполага с много експерти с дълъг професионален опит (вж. Фигура 18.). Половината от регистрираните са с над 20-годишен опит, а 80% са с над 10-годишен опит. На база на информацията в регистъра не може да се направи демографски анализ, но може да се допусне, че хората с по-малък професионален опит са и по-млади. Като се вземе под внимание сравнително малкият процент на младши експерти (до 10 години), се налага изводът за необходимостта от политика за развитието на експертиза в посока дългосрочно осигуряване на дълбочинен експертен потенциал за нуждите на богатото ни културното наследство. През 1971 г. музейните фондове и експозиции съдържат 3 млн. артефакта по данни на Комитет за изкуство и култура.²⁴⁰, а през 1991 – малко под 5 млн.²⁴¹ През 2017 г. в музеите са експонирани 7 406 222 предмета²⁴², а ако приемем че само 10% от фондовете са експонирани, може да се твърди, че националният музеен фонд се състои от няколко десетки милиона артефакта. Може да се предположи, че тенденцията за увеличаване на инвентирания в музея предмети само ще нарасне, а оттам и необходимостта за консервационни и реставрационни дейности.²⁴³

²³⁸ Регистър на експертите по чл. 96, ал. 4 от Закона за културното наследство // http://mc.government.bg/files/2573_Registar%2096.%204.092018.doc [10.03.2019].

²³⁹ Анализът е направен специално за това изследване.

²⁴⁰ Недков, Симеон. История на музейното дело в България, с. 262.

²⁴¹ Недков, Симеон. Музеи и музеология, с. 182.

²⁴² НСИ. Музеи по области 2017 г. // <http://nsi.bg/bg/content/3677/музеи-по-области> [10.03.2019].

²⁴³ НСИ публикува брой „експонати“, но анализирайки темпа на растеж на експозициите – 2 млн за 20 години, цифрата 7 млн. по-скоро се отнася за фондови единици, а не експонати. Дори и така, заключението остава валидно.

Това може да се случи както чрез обучението в съответните области, придобиването на професионална квалификация и създаването на възможности за практикуване и усъвършенстване на придобитите знания и умения, така и чрез стимули за лицензиране на хора с вече придобити знания и умения (напр. към 2017 г. специализираните музейни служители са 1874²⁴⁴, а съществува и експерти в неправителствени организации в областта на културното наследство).

Експертната комисия изготвя заключение, в което се отбелязва дали вещта съответства или не на изискванията за културна ценности и дали ѝ се предоставя статут на национално богатство. Документът съдържа описание на вещта и данни за състояние, размери и тегло, авторство, място и време на създаване, материали и техника на изготвяне, специфични особености и други характеристики. Този документ е известен още като „картон“ или „паспорт“ на културна ценност. На базата на експертното заключение музеят издава удостоверение и предписания за съхранение. Ако артефактът е придобит от музея, същият се вписва в инвентарната книга. Всички културни ценности се вписват в специален регистър в Министерство на културата, съгласно критериите в Таблица 5.

Ако артефактът е от изключително културно или научно значение и неговото евентуално разрушаване, повреждане или погиване е непоправима загуба за обществото, той може да получи статут „национално богатство“, ако отговаря на един от следните критерии: 1) уникалност; 2) доказана автентичност с висока научна и художествена стойност; 3) свидетелство за идеи, вярвания, събития или изтъкнати личности от решаващо значение за развитието на обществото. Решението за предоставянето на статут на национално богатство трябва да се потвърди от специализиран съвет към министъра на културата. Когато това стане, артефактът се вписва в специален регистър. Към момента този регистър не е публично достъпен.

Подобно на недвижимото културно наследство, законодателят е предвидил специална защита за археологическите движими културни ценности. Всички те се третират априори като национално богатство до установяване на противното. При смяна на собствеността, идентификацията е задължителна, но може да с извърши от лицензиран търговец (аукцион). Не се идентифицират културни ценности, законно придобити и внесени в страната от чужбина.

²⁴⁴ Национален статистически институт. Ключови показатели за музеите 2012-2017 г. // http://nsi.bg/sites/default/files/files/data/timeseries/Culture_8.6.xls [10.03.2019].

Основна отговорност на музейните експерти при идентификацията на културни ценности е *автентификацията* – или разпознаването на оригиналите от фалшификатите. Автентификацията е основен метод за противодействие на измамата не само в частен, но и в обществен интерес. Процесът на автентификация е подобно разгледан от Прокопов, който го описва като „огледална страна на фалшифицирането“²⁴⁵. Сред основните методи на експерта са наблюдение и сравнение с оригинали на характеристиките и повърхността, материали и техники на изработка, стилови и художествени особености. Вредите от фалшификатите са не само икономически, но и културни. Неразпознатите фалшификати влизат в научен и обществен оборот и изкривяват нашето разбиране за миналото, а от там и възприемането ни за настоящето. Жертви на фалшификаторите стават музеи и творци от различен ранг и профил. През 2018 г., например, се разкри, че 82 картини във фонда на малкия градски музей, посветен на сравнително неизвестния на широката публика френски фовист Етиен Теру (1857-1922) в Елн, Франция, са фалшификати.²⁴⁶ При разследването се оказва, че покупки, направени в периода 1990-2010 от общинската управа на града, са част от по-голяма мрежа за трафик и продажба на фалшификати на френски творци от каталански произход.²⁴⁷ Вредите, нанесени от фалшификациите, са разгледани в частта за научната социализация.

²⁴⁵ Прокопов, Иля. Експертиза..., с. 110.

²⁴⁶ Neuendorf, Henri. A French Museum Just Discovered That Half of Its Collection Is Fake. / ArtNet.com, 30 April 2018 // <https://news.artnet.com/art-world/france-terrus-museum-fake-art-1275536>; McGyvern, Hannah. French museum discovers more than half its collection is fake. / The Art Newspaper, 30 april 2018 // <https://www.theartnewspaper.com/news/french-museum-discovers-more-than-half-of-its-collection-is-fake> [10.03.2019]; The fake Etienne Terrus collection. / TRT Word Showcase, 1.06.2018 // <https://www.youtube.com/watch?v=bboYNiUOVT4> [10.03.2019].

²⁴⁷ Dubault, Fabrice. INFO FRANCE 3 : le musée d'Elne victime d'un trafic de faux tableaux porte plainte. // <https://france3-regions.francetvinfo.fr/occitanie/pyrenees-orientales/info-france-3-musee-elne-victime-traffic-faux-tableaux-porte-plainte-1466627.html>, 27/04/2018 [10.03.2019].

Таблица 5: Критерии за културна ценност

№	Категория	Датирани отпреди	Мин. стойност лв.
1.	Археологически предмети, датиращи от поне 100 години, които са открити при разкопки и находки на суша или под водата, археологически обекти, археологически колекции	100 г.	за всяка стойност
2.	Елементи, представляващи интегрална част от паметници с артистична, историческа или религиозна стойност, които са били разчленени и датират от поне 100 години	100 г.	за всяка стойност
3.	Картини и живопис, различни от тези от категории 4 или 5, изпълнени изцяло на ръка, върху всякаква основа и от всякакви материали	50 г.	300 000
4.	Акварели, гвашова живопис и пастели, изпълнени изцяло на ръка, върху всякаква основа	50 г.	60 000
5.	Мозайки, различни от тези, класирани в категории 1 или 2, изпълнени изцяло на ръка, от всякакви материали, и рисунки, изпълнени изцяло на ръка, върху всякаква основа и от всякакви материали	50 г.	30 000
6.	Оригинални гравюри, щампи, сериграфии и литографии, със съответните им оригинални плаки и разпечатки	50 г.	30 000
7.	Оригинални скулптури или фигури и копия, произведени по същия начин като оригинала, различни от включените в категория 1	50 г.	100 000
8.	Фотографии, филми и негативи от тях	50 г.	30 000
9.	Свитъци и ръкописи, включително карти и музикални произведения, единично или в колекция	50 г.	за всяка стойност
10.	Книги, датиращи отпреди 100 години, единично или в колекции	100 г.	100 000
11.	Печатни карти, датиращи отпреди 200 години	200 г.	30 000
12.	Архиви, части от тях, от всякакъв вид, датиращи отпреди 50 години	50 г.	за всяка стойност
13.	а) Колекции и образци от зоологически, ботанически, минералогически или анатомически б) Колекции от исторически, палеонтологически, етнографски или нумизматичен интерес		100 000
14.	Транспортни средства, датиращи отпреди 75 години		100 000
15.	Всеки предмет с антична стойност, който не е включен в категориите от 1 до 14: играчки, игри; стъклени изделия; предмети от златарски или сребърни произведения; мебели;	50 години	100 000

№	Категория	Датирани отпреди	Мин. стойност лв.
	оптически, фотографски или кинематографични апарати; музикални инструменти; часовници, различни видове, и части от тях; предмети от дърво; керамика; гоблени; килими; тапети; оръжия		

2. ИДЕНТИФИКАЦИЯ И РЕГИСТРАЦИЯ НА НЕМАТЕРИАЛНО КУЛТУРНО НАСЛЕДСТВО

Нематериалните култури ценности (елементи) се вписват в регистър по реда, определен в специална наредба.²⁴⁸ Регистърът съдържа национална и регионални листи, като вторите съдържат следните раздели: 1. Традиционни празници и обреди; 2. Традиционно пеене и свирене; 3. Традиционно танцуване и детски игри; 4. Традиционно разказване; 5. Традиционни занаяти, домашни дейности и поминъци; 6. Традиционна медицина.

Вписването в регистъра се прави по писмено предложение от читалище, музей, местен център за нематериално културно наследство или Националния център за нематериално културно наследство при Института за етнология и фолклористика с Етнографски музей на Българската академия на науките. В предложението се упоменават кратко описание на елемента; информация за общността или групата носител; уседналостта (над 50 години), жизнеността и устойчивостта на елемента, застрашеност от изчезване и приемственост при практикуването. Прилагат се видеоматериали, фотографии и други носители. Предложението се разглежда от комисия от трима експерти в областта и се издава заключение, на базата на което Националният съвет за нематериално културно наследство взема решение за вписване. Списъкът на нематериалното културно наследство е достъпен на

Национална система „Живи човешки съкровища – България” подкрепя носителите на знания и умения на най-високо ниво, които интерпретират или създават специфични елементи на нематериално културно наследство. Тези хора са свидетелство за живите културни

²⁴⁸ Наредба № 1 от 8 май 2013 г. за реда за водене на регистъра на нематериалното културно наследство на Република България, обн., ДВ, бр. 45 от 18 май 2013 г. // <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2135855731> [10.03.2019].

традиции и за творческия гений на българските граждани в уменията, изброени в разделите по-горе.²⁴⁹ Към момента са вписани 20 елемента.²⁵⁰ Регистърът е достъпен и онлайн, но за съжаление към момента е непълен.²⁵¹

ЮНЕСКО предлага следите данни да се поддържат в регистрите:

1. Идентификация на елемента – наименование, кратко изчерпателно описание, общност носител; местонахождение
2. Характеристики на елемента – принадлежащи или свързани материални и нематериални елементи, език, предполагаем произход;
3. Хора и институции – носители – лични и демографски данни; други засегнати лица; начин на предаване; контрол на достъпа; свързани организации (НПО)
4. Актуално състояние на елемента – устойчивост, заплахи за практикуването и предаването му; принадлежащи материални елементи и ресурси и тяхната приложимост; мерки за опазване на елемента;
5. Събиране на информация – съгласие на носителите; ограничение за ползване на данните; изследователи и хора, занимаващи се с документирането;
6. Референтна литература, препратки, дискография, аудио-визуални материали, архиви.²⁵²

²⁴⁹ Методика и указания, свързани с попълването на Националната листа за нематериално културно наследство, 20.09.2016 г. / <http://bulgariaich.com/?act=content&rec=8p> [10.03.2019].

²⁵⁰ Експертен съвет по нематериално културно наследство. Елемента, вписани в Националната представителна листа на нематериалното културно наследство „Живи човешки съкровища – България“ 2008 г. // <http://iefem.bas.bg/wp-content/uploads/2014/06/LISTA.pdf> [10.03.2019].

²⁵¹ Living Human Treasures Bulgaria. National Lists. / <http://www.treasuresbulgaria.com/main.php> [10.03.2019].

²⁵² UNESCO. Identifying and Inventorying Intangible Cultural Heritage. p. 15 // <https://ich.unesco.org/doc/src/01856-EN.pdf> [10.03.2019].

3. ОСОБЕНИ СЛУЧАИ

При идентификацията на културната ценност се определя нейният автор или, ако личността не може да бъде определена, школата, течението или периода, в които е създадено произведението. Определянето на авторството се нарича **атрибутиране** (от лат. *attributio* – принадлежност).

Атрибутирането на предполагаема творба се извършва чрез сравнителен анализ с признато произведение от същия автор. Обикновено се прави на базата на няколко признака – дори и защото всеки един от тези признаци може да бъде подвеждащ или дори фалшифициран.

При **изящните изкуства** (главно картини и скулптури) такива признаци са: подпис или отличителен знак; съществуваща документация за историята на произведението; художествено-творчески характеристики – напр. използвани техники, обичайни сюжети, начин на нанасяне на бои; технически характеристики – вложени материали, начин на смесване на бои, използване на характерна съставка и пр.

Традиционният метод на идентификация на произведения на изящните изкуства е визуално-аналитичният, известен в професионалните среди като *connoisseurship* (от фр. познанство) или „*окото на експерта*“. Този вид творческа експертиза се заключава в подробната инспекция на произведението и даването на заключение на база лична преценка на оценителя дали качеството на творбата отговаря на качеството на твореца. В класическата си форма този метод се фокусира върху обекта – това, което е пред нас, и се абстрахира от контекста. Този метод се различава от другите теоретични подходи, тъй като предполага тестването на всяка хипотеза (независимо дали хипотезата е подкрепена от исторически данни, сравнения, физико-химични анализи или други методи) върху конкретната творба единствено чрез визуална инспекция.

Обследването се прави чрез сетивата. Освен чрез гледане, се използват допир, мирис и най-важното – шестото чувство – интуицията. Чрез допир, например, се определя дали основата и рамката отговарят на очакваното. Чрез мирис може да се заключи дали картината е достатъчно стара (напр. маслените бои се отмирисват за дълъг период от време и автентична картина от стар майстор не следва да има мирис). Най-критичният фактор при този метод е „*доброто око*“ на експерта, неговото усещане за твореца и творбата, способността му да определи принадлежността чрез интуиция. Счита се, че тези способности са до голяма степен вродени, но трябва да се поддържат и усъвършенстват в практиката.

Често отправяна критика е, че методът е ненаучен – разчита на интуицията, подвластен е на индивидуалните способности на експерта, както и че има комерсиална страна – използва се широко в пазара с произведения на изкуството.²⁵³

Защитниците му пък напомнят, че във всяка идентификация има определена степен на интуиция, на вътрешна преценка. Няма абсолютна истина и абсолютно знание. Известните авторства са също плод на нечия преценка. В този смисъл, всяка атрибуция е временна, дори тези, които сме възприели като истини. Преценката на експерта в по-голяма или по-малка степен има и научна основа, защото е базирана на изключително подробно и дълбочинно познание на биографията, творчеството, дори личностните характеристики на твореца.²⁵⁴ Някои експерти придават голямо значение на съвременните технически методи; други са по-консервативни и се осланят предимно на техния опит и усет.

С развитието на технологиите и нашата способност да видим под повърхността на произведението, неминуемо се получават конфликти между техническите и документните доказателства и усещането на експерта. Интересен пример е случаят със спорния пейзаж *Les bords de la Seine à Argenteuil* (*Бреговете на Сена край Аржантъой*) с подпис на Моне.

Резултатите от техническите анализи сочат, че картината е оригинал. Редица експерти приемат, че наистина е подписана от Клод Моне и е датирана 1875 г. Според химическите анализи, боите и подписът отговарят на използваните от Моне през този период; начинът на изпълнение също е характерен за художника; историята на творбата се проследява документално без прекъсвания до 1881 г., когато Моне я използва да плати на лекаря си. Всичко сочи за автентичност.

От другата страна на преценката за автентичност е институтът, който определя автентичността на всички произведения на Моне. Единствено те могат да дадат статут на оригинал. Без тяхното съгласие, творбата никога няма да бъде приета за автентична и няма да бъде включена в творчеството на художника (те поддържат и творческия каталог). В института са изследвали творбата веднъж през далечната

²⁵³ Definition of connoisseurship, its components and relation to the study of art history. // <https://artsugar.co/blogs/news/definition-of-connoisseurship-its-components-and-relation-to-the-study-of-art-history> [10.03.2019].

²⁵⁴ Why connoisseurship matters, ctd, // Art History News, August 30 2012. // https://www.arthistorynews.com/articles/1613_Why_connoisseurship_matters_ctd [10.03.2019].

1926 г., по черно-бяла снимка, публикувана в известието за смъртта на Моне във Фигаро. На база на този оглед отказват авторство и до днес.²⁵⁵ На Фигура 19. са представени картината (вляво) и снимката във в. „Фигаро“, която е база за отказа (вдясно). Няма спор, че става въпрос за една и съща творба, но институтът твърди, че творбата няма качеството на Моне.

Степента на сигурност на авторството определя формулировката при атрибутирането. Националната галерия в Лондон използва следните формулировки²⁵⁶:

- от – съществува значителна сигурност в посоченото авторство;
- атрибутирано/приписвано на – предполагаемо авторство с известна доза съмнение;
- от ателието/школата на – произведението вероятно е направено от ученик, под менторството на споменатия творец;
- последовател на – авторът на произведението е последовател на споменатия творец, но не му е пряк ученик;
- имитатор на – авторът е копирал стила на твореца, но е работил в доста по-късен период.

При **книжовното наследство**, особено средновековното, което се характеризира с множество анонимни ръкописи, атрибутирането се извършва на база на:

- Текстологичен анализ – език и стил на творбата; идеи и образи;
- Историко-документални проучвания – графологични анализи, автографи на писателя, мемоарни сведения, кореспонденция и пр.
- Физико-химични изследвания – на хартията или кожата

Произведения, които не могат със сигурност да се припишат на автора, се смятат условно за негови и се означават с думата *dubia*. Съвременните методи за атрибуция на книжовно наследство включват

²⁵⁵ "Monet". Fake or Fortune?. Episode 1. 19 June 2011. BBC. ; Freeman, Len. Is this really a fake Monet painting?, 19 June 2011 // <https://www.bbc.com/news/entertainment-arts-13785393> [10.03.2019].

²⁵⁶ National Gallery London. Glossary. // <https://www.nationalgallery.org.uk/paintings/glossary/attribution> [10.03.2019].

макро и микрофотографиране, рентгенография, изследване чрез инфрачервени или ултравиолетови лъчи и др.²⁵⁷

Проблемите при идентификацията не се отнасят само до авторството, но понякога и до името или дори обекта. Така се стига до **спорни идентификации**. Статуята, известна като Венера Милоска, всъщност би трябвало да бъде наричана Афродита, тъй като е гръцка творба. Римското название, обаче, се е наложило с годините и днес Лувърът я обозначава като „Афродита, известна като Венера Милоска“²⁵⁸.

Малко известен факт е, че не може да се каже със сигурност коя богиня е изобразена на скулптурата, тъй като липсват ръцете, които носят отличителните признаци в женската антична скулптура. Според някои изследователи, използващи историческия метод, статуята изобразява нереидата Амфитрита – съпругата на Посейдон, която е била особено почитана на остров Милос.²⁵⁹

Учени, използващи сравнителния метод, забелязват множество паралели със статуята на Афродита от Капуа (вж. Фигура 20), за която се знае, че е копие на бронзова статуя от IV в. пр.н.е. Афродита от Капуа се оглежда във вътрешната част на (вече изгубения) щит на Арес. Според тях Венера Милоска е копие на същия изгубен оригинал. (За повече теории вж. Глава III. КОНСЕРВАЦИЯ И РЕСТАВРАЦИЯ НА КУЛТУРНИ ЦЕННОСТИ)

През годините са изказани са и други мнения – например, че фигурата е на Нике (богинята на победата) или дори на куртизанка.²⁶⁰ Последното също се дължи на прилика с Арлезианската Венера, която е копие на известна творба на Праксител – Теспийската Афродита, на която се смята, че е изобразена известната куртизанка Фрина.

²⁵⁷ Гергова, Ани (съст.) Българската книга. – София : Пенсофт, 2004, с. 17

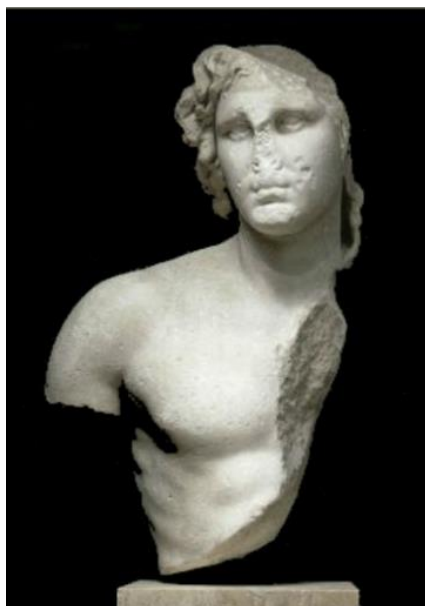
²⁵⁸ Louvre. Aphrodite, known as the "Venus de Milo" // <https://www.louvre.fr/en/oeuvre-notices/aphrodite-known-venus-de-milo> [10.03.2019].

²⁵⁹ Encyclopaedia Britannica. Venus de Milo // <https://www.britannica.com/topic/Venus-de-Milo> [10.03.2019].

²⁶⁰ Puchko, Kristy. 15 Things You Should Know About 'Venus de Milo', July 21, 2015 // <http://mentalfloss.com/article/65911/15-things-you-should-know-about-venus-de-milo> [10.03.2019].

Музеят дава няколко възможни идентификации – Афродита, Артемидата, Амфитрита, дори и една от данаидите. Идентификацията като Афродита е основана на голотата и на чувствените форми на тялото ѝ.²⁶¹

Друг артефакт със спорна идентичност от същия период и географски регион е т.нар. бюст на Александър Македонски – Инопос, открит на о-в Делос (Фигура 3). Първоначално се смята, че бюстът е част от групов композиция и изобразява речния бог Инопос, почитан на острова. Впоследствие тази хипотеза е изоставена, тъй като се забелязват останки от дрехи на гърба на статуята и дупки на главата, на които е бил закачен лавров венец – символ на царската власт. Овалът на лицето, дълбоко поставените очи и прическата на косата показват, че най-вероятно става въпрос за идеализиран портрет на Александър Македонски. Друга хипотеза е, че е изобразен Митридат VI Евпатор, който се обявява за потомък на Александър и се изобразява като него. На Делос е съществувала сграда, посветена на Митридат, тъй като той е посветен там в култа към Дионис. Тази информация, както и паралелите в иконографията и изработката на Венера Милоска (създадена на съседния цикладски остров Милос през елинистическата епоха) позволява бюстът ще бъде отнесен към II век пр.н.е.²⁶²



Фигура 3: Бюст на Александър – Инопос

Изт.:

https://cdn.thingiverse.com/renderers/99/7f/d7/31/18/InoposORIGINAL_preview_featured.jpg

Идентификацията на културни ценности се ослани изцяло на способността на експертите да интерпретират правилно информацията, закодирана в произведението. Понякога се допускат грешки, при които за автор е определен по-маловажен творец. Тези произведения се наричат на професионален жаргон *sleepers* – спящи шедьоври. Повечето спящи шедьоври се намират по битпазари, антикварни магазини, малки

²⁶¹ Louvre. Aphrodite, known as the "Venus de Milo" // <https://www.louvre.fr/en/oeuvre-notices/aphrodite-known-venus-de-milo> [10.03.2019].

²⁶² Lepetoukha, Charlotte. Bust of Alexander the Great, known as the "Inopos" // <https://www.louvre.fr/en/oeuvre-notices/bust-alexander-great-known-inopos> [10.03.2019].

аукционни къщи и др. места, където няма подходящата експертиза под ръка. На пазара на изкуството съществува цяла прослойка експерти, които се занимават с откриването на тези **грешно идентифицирани творби**.

През 2013 г. в аукционната къща „Кристис“ в Лондон се провежда търг за разпродажба на артефакти от частна колекция, сред които и пейзаж с катедралата в Солсбъри, Англия, определена от експертите на Кристис като творба на последовател на Констабъл – един от най-влиятелните британски творци и предшественик на импресионизма (вж. Фигура 21). Първоначалната ѝ цена е определена между 500 и 800 лири и е продадена за 3,500 (5,200 долара).²⁶³ След почистване и реставрация се оказва, че авторът е самият Констабъл, а творбата е ескиз за най-известната му картина със същото име, която днес е в Националната галерия в Лондон. Друг ескиз пък е във фондовете на Галерия Тейт. С тази нова идентификация картината е поставена на търг в Сотбис. Този път очакваната цена е между 2 и 3 милиона долара, а е продадена за 5,2 милиона долара – 1000 пъти повече от първия търг.²⁶⁴ Въпреки новите данни, има специалисти по творчеството на Констабъл, които не са съгласни с тази атрибуция.²⁶⁵

Когато говорим за атрибуция и автентичност, трябва да споменем една особена практика, за която малко се пише и която попада извън ползрението на широката публика, пазара на изкуствата и дори изследователите.

Става въпрос за случаите, когато творецът не изработва произведението, но го припознава и подписва. Нека условно наречем тази практика – **припознато авторство**. Припознатото авторство се радва на същото уважение и почит като истинското авторство – тези творби се ценят на пазара на изкуството.

Много художници и скулптури работят в ателиета и използват своите ученици или сътрудници в изработката на произведенията. Тази практика е позната от векове. Микеланджело е използвал своите ученици

²⁶³ Christie's. LOT 437 Follower of John Constable, Salisbury Cathedral from the Meadows. [Sale Catalogue description] // <https://www.christies.com/lotfinder/paintings/follower-of-john-constable-salisbury-cathedral-from-5703179-details.aspx> [10.03.2019].

²⁶⁴ Sotheby's. Lot 96. John Constable, Salisbury Cathedral from the Meadows // <http://www.sothebys.com/en/auctions/ecatalogue/2015/master-paintings-part-i-n09302/lot.96.html> [10.03.2019].

²⁶⁵ Manly, Lorne. \$5,200 or \$5.2 Million? It's All in How It's Framed // New York Times, March 7, 2015 // <https://www.nytimes.com/2015/03/08/arts/design/with-misattributed-masterpiece-a-rare-look-into-the-imprecise-world-of-art-identification.html> [10.03.2019].

за рисуването на фона на Сикстинската капела. Рубенс и Рембранд също прилагат този похват. Намесата на учениците обаче е за второстепенни задачи – например за полагането на основата или на фон. Въпреки това, е известно, че Тициан си е позволявал да подписва картини, които са изцяло дело на неговите ученици.

През 60-те години на XX в., обаче, Анди Уорхол, въвежда рисуването в индустриални мащаби в своето ателие, наречено неслучайно „Фабриката“. От този момент нататък става приемливо асистентите да изземват функциите на учителя си.

В днешно време Деймиън Хърст – детето-чудо на съвременната арт-сцена и най-успелият съвременен художник, признава, че обичайно използва асистенти. През 2012 г. в паралелна изложба в 11 галерии по света, беше показана пълната серия „Точки“ (*The Complete Spot Paintings 1986-2011*) – общо 1400 платна. От тях, той признава, че е нарисувал само 5, но е подписал и припознал всички картини, защото те съдържат неговите идеи, дизайн, концепции и са изпълнени под негов строг контрол. На обвиненията в измама и алчност (една от по-ранните творби в серията е продадена за рекордните 1,8 млн. лири), той отговаря, че художниците трябва да се третират като архитектите и да не се очаква архитектът да бъде и строител.²⁶⁶

Активизирането на пазара на изкуството също има влияние върху превръщането на рисуването в поточна линия. В студиото на Джеф Кунс работят над 150 човека. Кунс обяснява наложителността на тази практика с невъзможността един човек сам да изпълни големи проекти. Някои художници дори изнасят работа (т.нар. аутсорсинг) в ателиета в Китай, за да отговорят на търсенето на пазара. Амбивалентната позиция на музеите и галериите, които възприемат тази практика за оправдана, също позволява нейното съществуване.²⁶⁷

²⁶⁶ Singh, Anita. Damien Hirst: assistants make my spot paintings but my heart is in them all // The Telegraph, 12 Jan 2012 // <https://www.telegraph.co.uk/culture/art/news/9010657/Damien-Hirst-assistants-make-my-spot-paintings-but-my-heart-is-in-them-all.html> [10.03.2019].

²⁶⁷ Neuendorf, Henri. Art Demystified: Why Do Contemporary Artists Use So Many Studio Assistants? // ArtNet.com, July 14, 2016 // <https://news.artnet.com/art-world/art-demystified-the-use-of-assistants-549284> [10.03.2019]; Sesser, Stan. The Art Assembly Line, // The Wall Street Journal, June 3, 2011 // <https://www.wsj.com/articles/SB10001424052702303745304576357681741418282> [10.03.2019].

Разбира се, това не означава, че всеки съвременен художник използва асистенти. Творци като Алберт Ойлен²⁶⁸ и Дейвид Хокни²⁶⁹ са критични към работата с асистенти.

Едно от най-големите предизвикателства пред експертите са **фалшификатите**. На тях е обърнато повече внимание в глава НАУЧНО ИЗСЛЕДВАНЕ .

4. ДОКУМЕНТИРАНЕ НА КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО

Документирането на наследството е един от похватите за неговото съхранение и опазване (документален похват). Във Венецианската харта²⁷⁰ се декларира, че за всички дейности по разкриването и опазването на културното наследство трябва да се създава точна документация под формата на аналитични и критични доклади, илюстрирани с рисунки и снимки.

Същевременно, разнообразието и богатството на форми и проявления на културното наследство поставя големи предизвикателства пред създаването, съхранението и разпространението на документацията.

Международните организации ЮНЕСКО, ИКОМ и Икомос, както и други, работят за създаването и въвеждането на стандарти за документация. Не е възможно да изброим всички стандарти, но отбелязваме, че те имат основни характеристики.

Основната цел на документирането на културното наследство е да направи информацията за обекта достъпна за други потребители в пространството и времето. Затова **основните принципи** при документирането са:

- Обективност – всички решения, свързани с обекта да бъдат правилни и подходящи;
- Интегритет/почтеност – маловажното днес може да бъде оценявано високо утре. Този принцип е подчертан и от

²⁶⁸ Neuendorf, Henri. Art...

²⁶⁹ Singh, Anita. Damien Hirst...

²⁷⁰ ICOMOS. International charter for the conservation and restoration of monuments and sites (the Venice Charter 1964) // https://www.icomos.org/charters/venice_e.pdf [10.03.2019].

загубата на дребни детайли по време на рутинни консервационни намеси.

- Устойчивост – достъпност до обекта не само днес, но и в бъдеще;
- Комплексност – документацията да бъде организирана по подходящ начин
- Обогаляване на знанията
- Контрол.²⁷¹

В тази част ще разгледаме някои от основните похвати за събиране и съхранение на информацията за културните ценности – на три нива: индивидуална културна ценност; колекция от културни ценности и функционална документация.

Както вече стана ясно, основната информация за всяка културна ценност се съдържа в експертното заключение. Българският законодател е предвидил създаването и използването на унифицирани формуляри за недвижимите и движимите културни ценности.

Недвижимите културни ценности се документират в експертното заключение на НИИКН.

Международният комитет за документиране на наследството (СІРА) работи целенасочено за изграждането на глобални стандарти в областта на документацията. Освен геометрията на обектите – форма и размери, СІРА препоръчва да се обхванат и архитектурните, артистични, исторически, научни и обществени аспекти на обекта.

Подробното и точно документиране на който и да е обект е почти невъзможно без помощта на фотографията. Фотографията има своите ограничения, тъй като пресъздава триизмерен обект в две измерения. От обикновена снимка не винаги може да се изчислят и точните размери на обекта или негови части. По отношение на точността, винаги има определена степен на загуба на детайл.

Затова в последните години при обследване и документиране на архитектурни обекти все по-широко приложение намира фотограмметрията (от гр.: *фотос* – светлина; *грама* – чертеж; *метрео* –

²⁷¹ Patias, Petros. Cultural Heritage Documentation. // International Summer School "Digital Recording and 3D Modeling", Aghios Nikolaos, Crete, Greece, 24-29 April 2006 // <https://pdfs.semanticscholar.org/cddb/9d9dec8d69cc25668f01c7d2c0f910220477.pdf> [10.03.2019].

измерване) – науката за определяне на размерите и формите на обектите по снимки. Този метод се използва за документиране на обекти от различни мащаби – от цели градове, през архитектурни обекти, до отделни културни ценности.

Чрез серии от застъпващи се фотоси е възможно да се създаде триизмерен план на обекта до най-малката подробност, включително текстура, географски ориентир и пр. Тези планове се изпълняват в мащаб и могат да бъдат в пълен или частичен детайл (вж. Фигура 4). Друго основно преимущество е способността да се документира в четири измерения – триизмерно плюс време, така че да може да се следи по-подробно общото състояние. Основни недостатъци са необходимостта от специална техника и напреднали компютърни конфигурации и софтуер.²⁷²

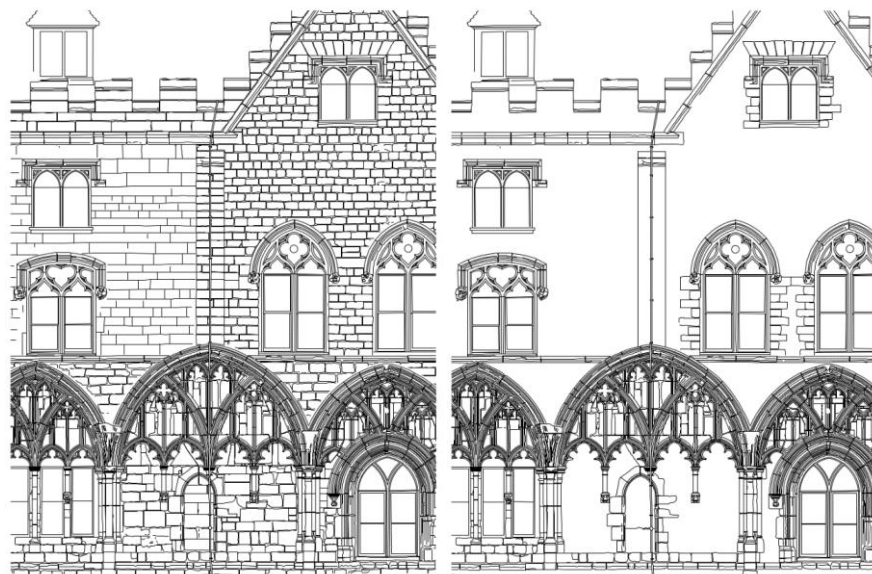
Четириизмерното фотограметрично изследване позволява да се направи сравнение за промените в състоянието на обекта във времето. На Фигура 5. е показано сравнително изследване на състоянието на забележителния будистки храм Еим Я Кяуанг в Баган, Мианмар, пострадал от земетресение през 2016 г. Използвани са триизмерно лазерно сканиране, снимки от радари и дроневи и други недеструктивни методи за набиране на информация. Анализът е част от пилотен проект на ЮНЕСКО за изследване на нови методи в опазването на културното наследство.²⁷³

В България основният документ на ниво културна ценност е удостоверението, което се прави при експертната оценка, или т.нар. паспорт (или картон). В него задължително се включват следните данни: описание на вещта; състояние, размери и тегло, авторство, място и време на създаване, материали и техника на изработка; специфични особености и други характеристики. В отделна графа се отбелязва дали вещта съответства на изискванията за културна ценност и на критериите за национално богатство.

²⁷² Patias, Petros. Cultural...

²⁷³ Trevina Julissa, Check Out the World's Largest Archive Digitally Preserving At-Risk Heritage Sites / The Smithsonian Magazine, April 16, 2018 // <https://www.smithsonianmag.com/smart-news/project-launches-digitally-preserve-risk-heritage-sites-around-world-180968799/#7pFZiyLi9XuksSI5> [10.03.2019].

Фигура 4: Фотограмметрично заснемане с пълнен и частичен детайл



Изт.: Metric Survey Specifications for Cultural Heritage

Фигура 5. Четириизмерно фотограмметрично изследване



Изт.: CYArk // <https://www.chnt.at/chnt-blog/>

За културни ценности в музейните фондове се създават **научни паспорти**, които се съхраняват на хартия и на електронен носител, в научния архив на музея (дори и културната ценност да е отписана). В научните паспорти се описват:

- | | |
|---|---|
| • наименование | • местонахождение; |
| • брой; | • местосъхранение; |
| • шифър и инвентарен номер; | • историческа справка; |
| • стар инвентарен номер; | • предишен собственик; |
| • регистрационен номер в Националния музеен фонд; | • снимка; |
| • акт за приемане-предаване; | • номер на фотонегатива или дигиталния носител; |
| • номер на идентификационния протокол; | • библиографска справка; |
| • тегло, размери, материал, техника; | • научни публикации; |
| • датировка; | • консервация и реставрация; |
| • състояние; | • участия в изложби; |
| | • копия (ако има); |
| | • акт за ликвидация; |

Всички отличителни белези – марки, клейма, надписи и други, се фотодокументират. Научният паспорт се актуализира с допълнителна информация от допълнителни научни изследвания.

Международният съвет на музеите (ИКОМ) е разработил няколко стандарта, като най-подробният от тях е Африком. Според него в документацията трябва не само да се опише предметът, но и историята му, начините на употреба в миналото. В този смисъл документацията не се попълва само при откриването и идентифицирането на предмета, но и по-нататък – в процеса на научното му изследване.²⁷⁴

Object ID (Предметният идентификатор) е стандарт за описване на произведения на изкуството, антикварни и антични предмети с цел идентификация в случая на кражба. Създаден е през 90-те години на XX в. в резултат на сътрудничество между музейни специалисти, полицейски и митнически агенции, оценители, търговци и застрахователи и е подкрепян от ИКОМ, ФБР, Скотланд Ярд, Интерпол

²⁷⁴ За повече подробности, вж. Дебрюне, Нина. Частни..., с. 33-34.

и ЮНЕСКО. Това е може би най-комплексният стандарт за документация, прилаган до момента.

Object ID включва следните данни:²⁷⁵

- | | |
|-----------------------------------|--------------------------|
| - Вид предмет | - Име на артефакта: |
| - Материал и техника на изработка | - Предмет: вж. ICONCLASS |
| - Размери и тегло. | - Датировка. |
| - Надписи и маркировка. | - Автор |
| - Особени белези. | - Кратко описание. |
| | - Снимки. |

ЮНЕСКО препоръчва поддържането на **регистри на нематериалното наследство**, като в процеса на документация участват членовете на обследваните групи. Българският опит в документирането на нематериалното културно наследство е водещ в света. През 2001 и 2002 г. е създаден национален списък на нематериалното наследство от специалисти от ИЕФЕМ-БАН и Министерство на културата. Списъците са създадени на национално, регионално и местно ниво и включват дейности, които все още се практикуват и предават на следващия поколения. В регистъра са включени традиционни: обреди и празници; пеене и свирене; танцуване и детски игри; разказване; занаяти, домашни дейности и поминъци; медицина.

Развитието на новите технологии за улавяне на движения, като *motion capture*, отваря и нови хоризонти пред пълното и разностранно документирането на нематериалното културно наследство – например, танци и обреди.²⁷⁶

Традиционно **изображенията** се описват само с название, автор и евентуално сюжет. Това обаче създава трудности пред създаването и поддържането на база данни с изображения, тъй като липсва единна класификационна система.

ICONCLASS е система за класификация на изображения в произведения на изкуствата, илюстрации, репродукции и фотографии. Категориите са построени в специална йерархия, която обхваща предмети, хора, събития и абстрактни идеи. Класификационната йерархия се състои от десет категории, всяка от които е разделена на

²⁷⁵ За подробно описание на всяка категория, вж. Дебрюне, Нина. Частни..., с. 34-35.

²⁷⁶ Georgopoulos, Andreas. ICT at the Service of Cultural Heritage // ISPRS Com V, Riva del Garda, June 2014 // <https://docplayer.net/675480-ict-at-the-service-of-cultural-heritage.html> [10.03.2019].

подкатегории, групи и подгрупи: 1) Религия и магии; 2) Природа; 3) Човек, човешки същества; 4) Общество, цивилизация, култура; 5) Абстрактни идеи и концепции; 6) История; 7) Библия; 8) Литература; 9) Класическа митология и антична история; 0) Абстрактно изкуство и непредставително изкуство.

Колекциите/фондовете от културни ценности се описват в регистри, които могат да вземат различни форми.

Музейните фондове (основен, обменен и научно-спомогателен) се документират в отделни инвентарни книги. В Наредбата за музейните фондове²⁷⁷ се изброяват следните инвентарни книги, като в отделни приложения се дава подробна схема за тяхното попълване:

- Полева инвентарна книга – Приложение № 4 към чл. 9, ал. 3
- Инвентарна книга за основен фонд – Приложение № 5 към чл. 12, ал. 1
- Инвентарна книга за културни ценности – природни образци, в основния фонд – Приложение № 6 към чл. 12, ал. 2
- Инвентарна книга за културни ценности – монети, в основния фонд – Приложение № 7 към чл. 12, ал. 3
- Инвентарна книга за културни ценности - художествени произведения, в основния фонд – Приложение № 8 към чл. 12, ал. 4
- Книга за обменен фонд – Приложение № 9 към чл. 12, ал. 5
- Инвентарна книга на научноспомогателния фонд – Приложение № 10 към чл. 12, ал. 6
- Книга за временно постъпление на движими културни ценности – Приложение № 13 към чл. 23, ал. 1

Въпреки развитието на технологиите, нашият законодател е консервативен и изисква книгите да бъдат попълнени на ръка с мастило, прошнуровани, подписани и подпечатани. Зачерквания и изтривания в инвентарните книги не се допускат, а поправки се извършват с червено мастило, така че да се чете старият текст. Поправката се заверява с подписа на директора и печата на музея. За всеки непредубеден наблюдател, това изискване трябва да изглежда странно в ерата на

²⁷⁷ Наредба № Н-6 от 11 декември 2009 г. за формиране и управление на музейните фондове, обн., ДВ, бр. 2 от 8 януари 2010 г. // <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2135657162>

информационните технологии. Вероятно аргументът е, че така ще останат твърди доказателства за всяка промяна във фонда. Възможно е да има и практическа насоченост – само 140 от общо 191 музея имат компютри за съхранение на данни²⁷⁸ или служители, с подходящите умения. Въпреки това, ни се струва неуместно подобни ограничения да се разписват законово и да се създават пречки пред музеите, които искат да използват информационните технологии. На практика музеите, които използват новите технологии са принудени да извършват двойна работа – и да поддържат хартиени инвентарни книги, и дигитални файлове.

Частните колекционери – освен паспорта – са задължени да поддържат описателен и фотографски каталог на всяка една от културните ценности в колекцията и информация за нейната консервация и реставрация. Под каталог не се визира необходимостта от печатно или електронно издание, а от информационен масив.

При получаване или отдаване на артефакт за **временно ползване** се препоръчват следните документи:

- Заявление за даване под наем;
- Информация за средата на ползване, охрана и безопасност;
- Същност на временното ползване: изложба, научно изследване и пр.;
- Срок на ползването;
- Описание на предмета, автор, материали, размери и състояние;
- Снимка;
- Застрахователна стойност.

Търговците на културни ценности (аукционери, антиквари) са длъжни да съхраняват, освен копие от паспорта на продадената културна ценност, и документация за самата сделка – данните на продавача и купувача; документи, удостоверяващи правото на собственост на продавача, и финансова информация.

Информационните технологии и продукти получават все по-широко приложение в световното музейно дело и позволяват събирането, съхранението, обработката и достъпа до голям обем информация за физически разпръснати артефакти и съхранението ѝ в **информационни бази данни**.

²⁷⁸ Национален статистически институт. Ключови показатели за музеите 2012-2017 // <http://nsi.bg/bg/content/3681/Ключови-показатели-за-музеите-2012-2017-година>

В България от години се поддържа автоматизираната информационна система „Археологическа карта на България“, която съдържа подробна информация за всички археологически обекти, независимо дали са открити в резултат на теренни проучвания или при строителни, земеделски, добивни, благоустройствени или други дейности, напр. нерегламентирани разкопки (иманярство)²⁷⁹. Информацията в тази база данни не е достъпна до широката публика и не може да се каже до каква степен тя е изчерпателна.

Регистърът на културните ценности със статут на национално богатство не е достъпен на сайта на Министерството на културата, а в Портала за отворени данни е публикуван само проект.²⁸⁰

Други държави избират да направят националните си бази данни свободни. Националната база данни на културното наследство на Австралия²⁸¹ съдържа повече от 20000 природни и културни обекта в различни категории, вкл. обекти от интерес извън територията на Австралия и обекти, които са в процес на класификация. За всеки обект се дава кратка информация за значението му, описание, история, състояние и интегритет (автентичност), точно местонахождение и научни публикации. Някои обекти имат прикачени изображения, които пък се съхраняват в отделна публично достъпна база данни – Фотобиблиотека на австралийското културно наследство²⁸². В нея се съдържат данни както за местонахождението и собствеността на снимката, така и за датата на заснемане, фотографа, собственика на авторското право и условията за ползване.

Канадското правителство, например, поддържа национална база данни с над 4 млн. културни ценности и над 1 млн. снимки от различни канадски музеи. Базата данни е свободно достъпна през уеб-страница.²⁸³

²⁷⁹ Наредба за създаване, поддържане и предоставяне на информацията от автоматизирана информационна система „Археологическа карта на България“ // http://mc.government.bg/files/996_N_AKB_12_03_11.doc

²⁸⁰ Портал за отворени данни на Република България. Регистър на движимите културни ценности – нац. богатство и ре г. на копия и реплики // <https://opendata.government.bg/dataset/pernctbp-ha-dbnxnmnte-kyjityphn-uehhoctn-hau-6oratctbo-n-per-ha-konn-r-n-penjinkn>

²⁸¹ Australian Heritage Database. <http://www.environment.gov.au/heritage/publications/australian-heritage-database>

²⁸² Australian heritage photographic library // <http://www.environment.gov.au/cgi-bin/heritage/photodb/imagesearch.pl> [10.03.2019].

²⁸³ Artefacts Canada, https://app.pch.gc.ca/application/artefacts_hum/index_index.app?lang=en [10.03.2019].

Съществуват и портали, които обединяват дигиталните архиви на музеи, галерии, библиотеки и архиви. Такива проекти са Европеана и Гугъл Арт. Тъй като те самите не поддържат информацията, а по-скоро са инструменти за достъп, ще бъдат разгледани в глава Глава V. ПУБЛИЧЕН ДОСТЪП И ИНТЕРПРЕТАЦИЯ НА КУЛТУРНИ ЦЕННОСТИ .

Друг тип бази данни са тези, които съхраняват документи – закони, препоръки и пр., свързани с опазването на културното наследство. Така изследователите и специалистите, занимаващи се с тази материя може по-лесно да черпят от чуждестранния опит. Такива бази данни са:

- а) *Списъкът на световното културно наследство*, в който за всеки обект се съхраняват документи, свързани с неговия статут, местоположение и структура (карти), периодични доклади за състоянието и консервационна документация.
- б) *Базата данни на законодателството* в областта на културното наследство в отделни държави, поддържана от ЮНЕСКО. В нея може да се търси информация по държава, вид наследство, тема, вид нормативен акт, език, хронологичен период и ключови думи.
- в) *Компендиумът на политиките и тенденциите в културата*²⁸⁴ на европейските държави в контекста на Европейската културна конвенция. Съдържа данни и анализи, направени от независими експерти, ключови документи, финансиране, история и развитие на културните политики, актуални проблеми, обществени дебати и информация за експерти и партньори и др.
- г) *Базата данни на Института за консервация „Гети“*²⁸⁵ съдържа хронологично организирани международни документи от края на 19.век до днес.
- д) Документалната база данни на ЮНЕСКО *UNESDOC*²⁸⁶ съдържа над 130 000 свободно достъпни документа

²⁸⁴ Compendium of Cultural Policies and Trends. // <http://www.culturalpolicies.net/web/index.php> [10.03.2019].

²⁸⁵ The Getty Conservation Institute. Cultural Heritage Policy Documents // http://www.getty.edu/conservation/publications_resources/research_resources/charters.html [10.03.2019].

²⁸⁶ UNESDOC // <http://www.unesco.org/new/en/unesco/resources/publications/unesdoc-database/> [10.03.2019].

В България съществуват две дигитални бази данни с нормативни документи – Lex.bg и Сиела (ciela.net). Те не са посветени на културното наследство, но позволяват търсене по ключови думи. Нормативни документи понякога са достъпни и на сайта на министерството на културата, но без дата на публикуване (тоест, не се знае дали са актуални). Често там се публикуват и проекти, без да се споменава дали са приети, кога ще бъдат гласувани и пр.

Физическото маркиране на културната ценност е друг начин за неговото идентифициране, съхранение и опазване. Обикновено то се заключава в обозначаването върху повърхността на културната ценност на нейния идентификационния/инвентарен номер (според документацията на собственика).

Методът и мястото на маркиране зависи от материала, размера, състоянието и функцията на предмета и трябва да балансира сигурността и естетиката. Не се препоръчва използването на лепила, лакове и спрейове, допълнителни приспособления (телбод, напр.), нарушаване на повърхността (гравирание) или увреждане по друг начин.

Мястото на обозначение зависи от вида културна ценност. В България е възприето маркировката да се нанася, както следва²⁸⁷:

- картини, икони, рисунки, гравюри, плакати и други рисуван на плътна хартия предмети – на обратната страна в левия долен ъгъл; нанасянето е чрез изписване с мека четка, а при особена прозрачна хартия – чрез залепване, но само с обратимо лепило или клайстер, на малки етикети;
- отделни ръкописни листове – отляво горе на обратната страна на листа;
- подвързани архивни ръкописи – на гърба на заглавния или първия лист при задължителна номерация на листовите и посочване на техния брой;
- в отделни случаи – на особено ценни ръкописи, гравюри и рисунки на тънка и прозрачна хартия, недопускащи шифровка – на пакета или корицата, в която те се пазят;
- скулптури – на задната страна в долния край на подложката, а на малки предмети – на дъното;

²⁸⁷ Наредба № н-6 от 11 декември 2009 г. за формиране и управление на музейните фондове, обн., ДВ, бр. 2 от 8 януари 2010 г. // <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2135657162> [10.03.2019].

- архитектурни фрагменти – на невидими места;
- тъкани – на етикети от памучна материя или чрез зашиване във вътрешността на предмета;
- особено крехки предмети от археологически разкопки, археологически тъкани и други подобни – върху опаковката: стъкленица, кутийка, плик; а не върху самия предмет;
- керамични изделия и движимите културни ценности от дърво, камък и друг подобен материал – на подложката;
- мебели – на задната страна под седалката, под горната дъска или на друго подобно място;
- шкафове – на обратната страна на лявата вратичка;
- огнестрелни оръжия – от вътрешната страна на подходящо място;
- хладни оръжия – на дръжката или върху картонен етикет, закачен на тънък здрав шнур;
- шлемове и други подобни – на вътрешната страна;
- зоологически предмети – върху етикета или на поставките;
- препарати, поставени в стъкленици или в постоянни опаковки – в тях или от долната им страна; а на хербарийните листове – върху етикета на всеки лист;
- негативи и диапозитиви – с туш на емулсията;
- отделни фотоснимки – на гърба на левия долен ъгъл;
- отпечатьци, свързани в албум – на гърба или на заглавния лист на корицата;
- особено дребни движими културни ценности: камъни, геми, монети – върху тяхната собствената опаковка (плик, калъф, кутийка), като за скъпоценностите задължително към тях се прибавя фотоснимка на дадения предмет;
- сипкави тела – върху опаковката.

Най-разпространеният метод за физическо маркиране на предмета в момента е използването на перманентно мастило на място, което не е видно за зрителя, или когато това не е възможно чрез залепянето на етикет.

Днес може да се използват и невидими техники – химическо мастило (тази техника е забранена в България), ултрачервено маркировка, вграждане на джипиес (за по-ценни артефакти) и др.

Добра практика е да се запазват старите инвентарни и други обозначения върху движимите културни ценности. Ако размерът не го допуска старите номера се заличават, но се добавя забележка за тяхното съществуване в инвентарната книга.

Глава III. КОНСЕРВАЦИЯ И РЕСТАВРАЦИЯ НА КУЛТУРНИ ЦЕННОСТИ

Когато застанем пред произведение на изкуството – било то Панагюрското съкровище, стенописите в Боянската църква или Мона Лиза – ние се потапяме в миналото и се докосваме до съзидателния гений на човешкия дух. Омагьосани от майсторството на твореца и красотата на творбата, рядко съзнаваме, че прелестите пред нас са разкрити благодарение на „тайните пазители на красотата“ – реставраторите.

Произведенията на изкуството, като всичко материално, са подвластни на времето. Множество фактори влияят върху състоянието и целостта на културните ценности. Те могат да бъдат *вътрешни*: свързани с използваните материали и местоположението на културната ценност, и *външни*: естественото рушене, както и умишлени действия на човека. Факторите могат да бъдат класифицирани и по същност: физически (температура, вода, вятър, вид на почвата и др.), химически и електрохимически (замърсяването на околната среда, вредните газове, продукти от изгаряне на масла и въглища, прахообразни химически вещества и др.), биологически и микробиологически (паразитна растителност – гъби, плесени, лишеи; друга растителност – корени на растения, плевели; гризачи, насекоми, микроорганизми и др.).²⁸⁸ Затова и консервацията и реставрацията са критични за успешния процес на социализация. Без плодовете на реставраторския труд миналото никога няма да бъде разкрито пред нас и осмислено в пълнота и никога няма да можем да го предадем на идните поколения. С други думи – без реставрация няма социализация.

²⁸⁸ Бонева, Маргарита. Увод в консервацията и реставрацията : Химични и инструментални методи – Шумен : Унив. изд. Епископ Константин Преславски, 2006 (В. Търново : Faber), с. 12-16.

1. СЪЩНОСТ НА КОНСЕРВАЦИЯТА И РЕСТАВРАЦИЯТА

Енциклопедия Британика определя консервацията и реставрацията на произведения на изкуството най-общо като „всеки опит да се запази и поправи архитектура, картини, рисунки, отпечатки, скулптури и предмети на декоративното изкуство (мебели, стъклени, метални, текстилни, керамични и др. предмети), чието състояние е било влошено поради нехайство, умишлени действия или – в повечето случаи – неизбежен разпад на материалите, в следствие на времето и употреба на предмета“. Терминът „консервация“ се използва за поддръжката и запазването на артефактите от евентуални бъдещи вреди, докато „реставрация“ се отнася до поправката на вече настъпили повреди.²⁸⁹

От гледна точка на музейния служител, консервацията е процесът на „поддържане на колекциите и полагане на всички възможни усилия за забавяне на естествените закони на разрушаването“ и включва „поправяне и, където е възможно и приемливо, възстановяване на обектите във вид, колкото се може по-близък до тяхното автентично състояние“.²⁹⁰

Основите на научната реставрация се полагат през XVIII век, но тогава практиците пазят своите методи в тайна. През XIX век се оформят две теоретични школи – едната настоява върху придаването на историчност на културната ценност, а другата счита, че произведенията на изкуството има неделима и невъзпроизведима същност. По този начин се оформят две направления – техническо и художествено, като техническото е водещо през целия XIX век.²⁹¹ Консервацията и реставрацията се формира като самостоятелна научно-практическа дисциплина със свои обект, задачи и подход едва през втората половина на XX век. Разбира се, реставрации са били извършвани и преди това, но те са били приемани предимно за помощни „полузаянчатийски“ дейности.²⁹²

Като сравнително нова дисциплина, закономерно се усеща остра нужда от унифицирани определения и терминология в международен

²⁸⁹ Art Conservation and Restoration // Encyclopaedia Britannica On-line edition // <https://www.britannica.com/art/art-conservation-and-restoration> [10.03.2019].

²⁹⁰ Кръстева, Стефанка. Студии по музеология. София : ФДК, 2003, с. 53.

²⁹¹ Бонева, Маргарита. Увод..., с. 7-8.

²⁹² Прашков, Любен. Български икони : Развитие, технология, реставрации. – София : Септември, 1985, с. 41.

мащаб. Всеки, занимаващ се с тази материя, се нарича консерватор, реставратор или консерватор-реставратор, независимо от образователен ценз или професионален опит. В опит да преодолее този проблем, Комитетът по консервация към ИКОМ (ИКОМ-КК) въведе през 2008 г. международен терминологичен списък.²⁹³

За съжаление, този списък все още чака своя официален превод на български език. В нашата (оскъдна) литература по въпросите на консервацията и реставрацията не е направено усилие за систематизиране на терминологията. Един от полезните опити в тази посока е направен от Ончева и Бошнаков²⁹⁴ от Университета по архитектура, строителство и геодезия, но неговото прилагане (съвсем естествено в случая) е в сферата на архитектурно-строителното наследство.

Според определението на ИКОМ-КК консервацията включва всички мерки и действия за опазването на материалното културно наследство, които отчитат значимостта и физическите свойства на артефакта и същевременно осигуряват достъпа до него на сегашните и бъдещите поколения. Консервацията бива три вида: превантивна, поправителна и възстановителна. В последващите абзаци ще се придържаме към дефинициите на ИКОМ-КК, като различаващите се български термини ще бъдат упоменати, където е необходимо.

Превантивната консервация²⁹⁵ цели свеждането до минимум възможността за бъдещо влошаване на състоянието на артефакта или неговата загуба. Прилага се в естествения или настоящ контекст или среда на артефакта, но по-често колективно върху група артефакти, независимо от тяхната възраст и състояние. Превантивната консервация е индиректна (непряка, неинвазивна) намеса, т.е. не влияе на материалите и структурата на артефактите и не променя външния им вид. Форми на превантивна консервация са регистрирането на обекта, физическото съхранение, поддържането на среда/микроклимат

²⁹³ Terminology to Characterize the Conservation of Tangible Cultural Heritage / International Council of Museums – Committee for Conservation. // <http://www.icom-cc.org/242/about-icom-cc/what-is-conservation/> [12.06.2011].

²⁹⁴ Ончева, Фани и Димитър Бошнаков. Основни термини в сферата на консервацията и реставрацията на културни ценности. Методология за вземане на проби. Проучване и документиране на състоянието на архитектурно-строителното наследство. // Доклад на XIV международна научна конференция ВСУ 2014 // <https://www.researchgate.net/publication/268980780>, [10.11.2018].

²⁹⁵ В българската научна литература също се използва и терминът „профилактична“ реставрация или „профилактични методи на предпазване“ – вж. Прашков, Любен. Български икони, с. 41.

(температура, светлина, влажност, хигиена, контрол на вредители, биологични или физикохимични явления), оценка на риска, планирането за кризи и бедствия и обучението на музейни служители, административни мерки и нормативни изисквания, целящи опазването на артефакта.

Поправителната (в България – **оздравителна**) консервация, от друга страна, е пряка намеса, чрез която се спират текущи вредни процеси или се подсилва структурата на артефактите. Изпълнява се, само когато състоянието на артефакта е деликатно или влошено до такава степен, че артефактът е застрашен от непосредствено унищожаване. Поправителната консервация понякога променя външния вид (възвръща първоначалния вид). Примери за това са дезинфекция на текстил, премахване на соли от керамика, изсушаване на влажен археологически материал, стабилизиране на корозирал метал, укрепване на стенописи и премахване на плевели от мозайки.

Възстановителната консервация (в България – **реставрация**) е директно въздействие върху стабилизирания артефакт, целящо подобрене на външния вид и спомагащо излагането, възприемането или употребата на артефакта. Извършва се, когато артефактът е частично увреден или е загубил част от стойността или функцията си. При възстановителната консервация се взема под внимание първоначалният материал, като може да бъде променян (възстановен) външният вид, например, ретуш на бои, възстановяване на счупена скулптура, запълване на загуби по стъклена чаша и пр.

Други свързани термини са *консолидиране* (подобряване на стабилността и вътрешната кохезия), *реинтеграция* (добавяне на материал), *рехабилитация* (намеси, целящи възстановяване на функционалността).

Консервационните мерки могат да имат повече от едно предназначение. Премахването на лак може да бъде поправителна и възстановителна реставрация, нанасянето на лак – възстановителна и превантивна, а заравянето на мозайки – превантивна и поправителна.

Дори при един повърхностен поглед може да се види, че консервацията е сложен процес, в който участват множество специалисти, а не просто консерватор-реставраторите. Това е и съвсем закономерно, защото консервацията и реставрацията не са просто

технически операции, изпълнени върху културна ценност, а културни дейности, изпълнени от технически лица.²⁹⁶

Отношение имат и трябва да вземат например собственикът на артефакта, изследователят, изкуствоведът историкът, фондовикът на музея, кураторът на изложбата, шефът на охраната, фотографът, отговорникът за регистрацията и документацията, специалистът по образователните дейности и др.

В тази връзка Комитетът по консервация разработва тристепенен модел на взаимодействие между отделните функции и специалисти (вж. Фигура 6. Тристепенен модел на консервация)²⁹⁷

Първата стъпка е да се установи необходимостта от консервация. Това се постига чрез предварителен оглед на предмета с невъоръжено око на светлина под различни ъгли; след което може да се премине и към различни тестове – с невидими лъчения (инфракчервени и ултравиолетови), както и химични изследвания.²⁹⁸ При огледа се отчитат от една страна значението и стойността на артефакта, а от друга – състоянието на предмета и условията за съхраняването му. Консервационен проблем възниква тогава, когато състоянието на предмета се е променило до степен на частична загуба на значение и стойност или при опасност от подобна загуба. Значението на артефакта се определя като мястото, което той заема в общественото съзнание или в съзнанието на собственика.

След като се установи консервационният проблем, се преминава към *втората стъпка* – неговото решаване чрез конкретно третиране, използвайки методите на превантивната и поправителната консервация. Успехът на третирането се заключава в подобреното на значението и стойността на артефакта или в стабилизирането на състоянието му (спиране на разрушителните процеси).

Третата стъпка се фокусира върху осигуряване на физическия или виртуален достъп до артефакта, за да може той да бъде изследван, показан и съхранен.

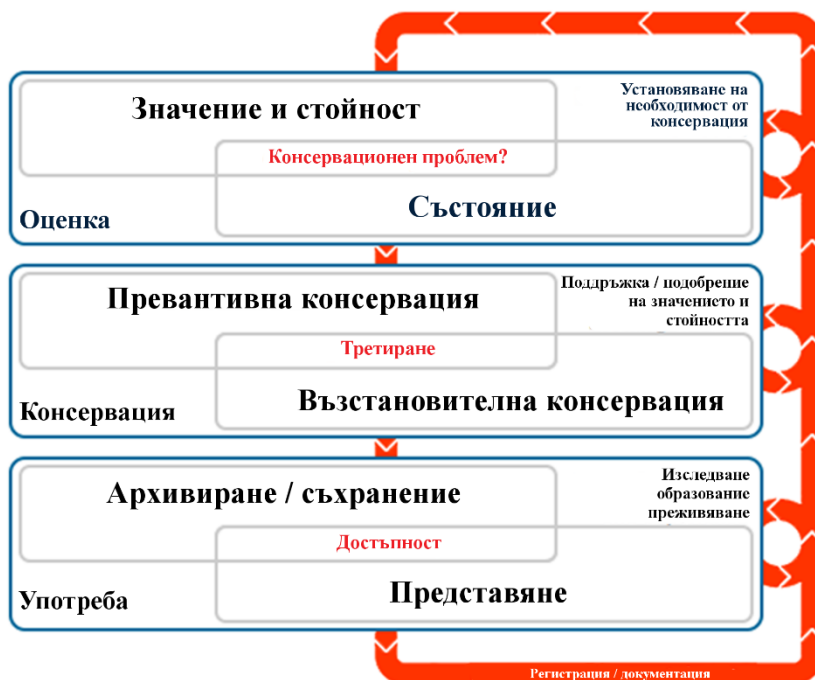
²⁹⁶ Charola, Elena, Robert Koestler. *Methods in Conservation*. / May, Eric & Mark Jones (eds). Conservation Science & Heritage Materials, RSC Publishing, 2006, p. 13.

²⁹⁷ Conservation: who, what & why? // <http://www.icom-cc.org/330/about-icom-cc/what-is-conservation/conservation:-who.-what-amp.-why/#.WsyNIS5ubIV> [10.03.2019].

²⁹⁸ Манова, Росица. Консервацията и реставрацията – между оригинала и фалшификата. // Бюлетин Арете, Брой 7, година 8/2018, с. 70-73

Тези три стъпки формират един флуиден процес, който няма крайна точка. Ако процесът бъде нарушен или спрян, артефактът рано или късно ще бъде загубен и с него – нашият достъп до миналото и възможността да осмислим настоящето. Затова и Прашков с основание заявява, че реставрацията е „универсална интердисциплинарна високо хуманна и патриотична дейност“²⁹⁹.

Фигура 6. Тристепенен модел на консервация на ван Дам



Идея и дизайн: А. Й. ван Дам

Този модел на консервация се вписва изцяло в модела на социализация, предложен в настоящия труд.

Реставрационните дейности, от своя страна, следват вътрешната си логика. Предварителното изследване на обекта трябва да включва освен състоянието му, така и историята на всички реставрационни намеси до момента.

²⁹⁹ Прашков, Любен. Български..., с. 41.

2. АКТУАЛНО СЪСТОЯНИЕ НА ПРОБЛЕМА В БЪЛГАРИЯ

Реставрационната наука в България е сравнително нова, но въпреки това, отбелязва значително развитие.³⁰⁰

Регулаторният режим на реставрационните и консервационните дейности се съдържа в Закона за културното наследство. Състоянието на недвижимата културна ценност, както и видът и обемът на необходимите укрепителни, консервационно-реставрационни и ремонтни работи, се установяват от специална комисия, състояща се от инспектор от регионалния инспекторат по опазване на културното наследство, представители на НИНКН, на регионалната дирекция за национален строителен контрол и на общината. В случаите с художествени, етнографски и исторически недвижими културни ценности се включва и представител на съответния по тематичен обхват музей, а за действащи обекти с религиозно предназначение – и представител на съответното регистрирано вероизповедание. Към протокола, изготвян от комисията, се прилагат подробно описание на културната ценност, според данните за нейната идентификация и регистрация, и данните за собственика. При откриването на археологически структури с признаци на културни ценности при строителни, благоустройствени или селскостопански дейности, работата се прекратява, докато комисията не се произнесе.

Собственикът на терена е длъжен за собствена сметка да изпълни предписанията на комисията. При необходимост от демонтиране и последваща реконструкция, собственикът е длъжен да изготви и след одобрение да изпълни подробен план със съответната графична, текстова и фотодокументация.³⁰¹

Реставрационните дейности се извършват от лица, лицензирани чрез специална наредба.³⁰² Към 2011 г. в България има само 10 реставратора, лицензирани по ЗКН.³⁰³ Към 2018 г. регистърът съдържа

³⁰⁰ Прашков, Любен. Български..., с. 40-45.

³⁰¹ ЗКН, чл. 73, 74, 160.

³⁰² Наредба № Н-3 от 6 април 2011 г. за условията и реда за създаване и поддържане на публичен регистър на лицата, които имат право да извършват дейности по консервация и реставрация // <https://lex.bg/bg/laws/ldoc/2135726985> [10.03.2019].

³⁰³ Дебрюне, Нина. Социализация..., с. 42.

551 специалиста, като почти половината от тях са архитекти.³⁰⁴ На *Фигура 22: Брой лицензирани реставратори и консерватори по специалност, 2018* е илюстриран анализ на специалностите на лицензираните лица. Анализът е направен специално за това изследване, въз основа на данни от регистъра на сайта на Министерството на културата към 16.09.2018 г. Категориите са допълнително създадени, за по-голяма прегледност на резултатите. Прави впечатление, че за около четвърт от лицензираните лица, конкретна специалност не е посочена. От областите на историята и археологията са лицензирани 5 специалиста. Трябва да се отбележи, че има определено ниво на условност в тези категории и те не са стриктно ограничителни. Например, Светла Цанева, дългогодишен ръководител на лабораторията в НИМ е със специалност „физика“ и спада към категория „химия, физика и биология“, а Веселина Инкова, професор, известен специалист, доайен в сферата и ръководител на лабораторията на колекцията на Васил Божков, въобще не фигурира в регистъра.

Специалистите са неравномерно разпределени и географски (вж.Фигура 8.). Най-обезпечени са София и няколко големи града – Пловдив, Велико Търново, Варна и Бургас, докато в Копровица, например, няма регистриран реставратор. Това не означава, че специалистите се ограничават в работата си по адресна регистрация, но същевременно е индикация за достъпността до този вид експертиза. За съжаление, Националният статистически институт не поддържа информация за броя на реставраторите и консерваторите, работещи в български музеи.

Таблица 6. Брой лицензирани реставратори и консерватори по населено място, 2018 г

Населено място	Бр.	Населено място	Бр.	Населено място	Бр.
Арбанаси	3	Кърджали	2	Силистра	1
Асеновград	1	Кюстендил	2	Сливен	5
Благоевград	11	Ловеч	4	Смолян	2
Бургас	14	Нова Загора	1	Солун	1
Варна	20	Нови Искър	1	София	238
Велики Преслав	1	Пазарджик	3	Стара Загора	2
Велико Търново	21	Перник	1	Трявна	1

³⁰⁴ Министерство на културата на Р България. Регистър на лицата по чл. 165, ал. 1 от Закона за културното наследство //

http://mc.government.bg/files/2669_Register%20chl.%20165.doc [16.09.2018]

Населено място	Бр.	Населено място	Бр.	Населено място	Бр.
Видин	4	Плевен	6	Хасково	2
Враца	1	Пловдив	40	Широка лъка	1
Габрово	3	Разлог	1	Шумен	3
Добрич	4	Русе	7	Ямбол	1
Казанлък	2	с. Крушовица	1		
Костенец	1	Самоков	2	Без данни	133
Костинброд	3	Сандански	1		

Изт: по данни от МК

Един от основните проблеми в сферата е липсата на достатъчно добре оборудвани ателиета за консервация и реставрация. През 1989 г. на един реставратор се падат 35240 предмета³⁰⁵, а през 2010 г. ситуацията е влошена.³⁰⁶ Днес консервационно-реставрационни лаборатории има в НИМ, НАИМ-БАН, Етнографския музей в София, Националната художествена академия, Националната художествена галерия, както и в регионалните исторически музеи в Благоевград, Велико Търново, Варна, Пловдив, Нова Загора, Шумен и Ямбол. Специализирана лаборатория съществува и към Държавна агенция „Архиви“, Националната библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“ и към архивите на комисията по досиетата (последната е за нуждите на комисията). Фондация „Тракия“ и Частен музей „Арете“ също имат щатни консерватор-реставратори.

Специалистите по консервация и реставрация работят в близки професионални отношения с учените, които изследват културното наследство. Така те допринасят за подобряване на научното знание. Например, благодарение на работата на специалистите от лабораторията в НИМ се доказва наличието на памук по нашите земи в III хил. пр.н.е. и се формулира хипотезата, че трупът от погребението в Златиница е бил осолен, за да се запази по-дълго време.³⁰⁷

³⁰⁵ Кръстева, Стефанка. Студии..., с. 298.

³⁰⁶ Цанева, Светла. За реставрацията. Разговори с Нина Дебрюне, 2011-2018 г. // Личен архив.

³⁰⁷ Вагалинска, Ирина. Пътят на златото. / Ирина Вагалинска. // Тема, V, бр. 31 (199), 8-14 август 2005. // <http://www.temanews.com/index.php?p=tema&iid=237&aid=5731> [10.03.2019].

3. ОСНОВНИ ПРИНЦИПИ НА КОНСЕРВАЦИЯТА И РЕСТАВРАЦИЯТА

Здравата основа, върху която се гради социализацията на културното наследство и която трябва да бъде пътеводната светлина на всички специалисти в областта, е разбирането, че артефактът е източникът на информация и неговата **автентичност** не трябва да се нарушава.

Автентичността е едно от изискванията към културните ценности и е демаркационната линия при консерваторските и реставраторските дейности. Изискването за автентичност е заложено от ЮНЕСКО в неговите документи. В Оперативното ръководство към Конвенцията за световното културно наследство се изброяват следните условия за удовлетворяване на критериите за автентичност: културната ценности трябва да бъде изразена истинно и достоверно в следните си атрибути:

- Форма и дизайн;
- Материали и субстанции;
- Употреба и функция;
- Традиция и технология и системи за управление;
- Местоположение и среда;
- Език и други форми на нематериално наследство;
- Дух и чувственост;
- Други вътрешни и външни фактори.³⁰⁸

Интегритетът е мерило за целостта и завършеността на културното наследство и неговите атрибути. Културната ценност трябва да съдържа всички елементи, които изразяват нейната стойност, същност и цялост. Артефактът трябва да бъде в добро физическо състояние, а увреждащите процеси – контролирани.³⁰⁹

³⁰⁸ UNESCO. Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention 2017, §82 // <https://whc.unesco.org/en/guidelines/> [10.03.2019].

³⁰⁹ UNESCO. Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention 2017, §88 // <https://whc.unesco.org/en/guidelines/> [10.03.2019].

При *културните пейзажи*, които обхващат и взаимодействието между човека и природата, се срещат редица трудности при удовлетворяване на критериите за автентичност. Често хората възприемат естествения динамизъм на начина си на живот като антитеза на автентичността.³¹⁰

При опазване на *недвижимото културно наследство* съществуват две основни виждания за автентичност. Едното предполага да се запази старинния/първоначалния/оригиналният вид, а другото – да се адаптира сградата към съвременния начин на живот. В този смисъл опазването и социализацията може да заеме четири форми – консервация, реставрация, реконструкция и адаптация.³¹¹

Това означава, че в много случаи е по-добре артефактът да не се реставрира, а само да се консервира, т.е. да се спрат разрушителните процеси и да се стабилизира състоянието, което ще подсури съхраняването на артефакта и неговото предаване на бъдещите поколения.

Интересен пример в това отношение предлага Холандия, където множество католически храмове, абатства, бегинажи и други религиозни културни ценности са десакрализирани и адаптирани за съвременния живот под формата на търговски обекти – хотели, ресторанти, книжарници и пр. В тези случаи сградата и прилежащата им среда са структурно запазени, видът им също, а вътрешно са адаптирани към нуждите на новото им амплуа. Такъв е подходът и към градовете паметници на културата като Брюж в Белгия (вж. Фигура 23), което е в рязък и отрезвяващ контраст с български примери като античните градове в курортите Несебър³¹² и Созопол (вж. Фигура 24).

Консервирането без последващо реставриране, от друга страна, може да създаде значителни (и често непреодолими) предизвикателства за възприемането на културната ценности, тъй като много често видът му е частичен (непълн) и непонятен за неспециалиста. Ако за един специалист по керамика е достатъчен фрагмент с цял профил, за да разбере формата и оттам и употребата на съда, то за широката публика, това си остава парче керамика.

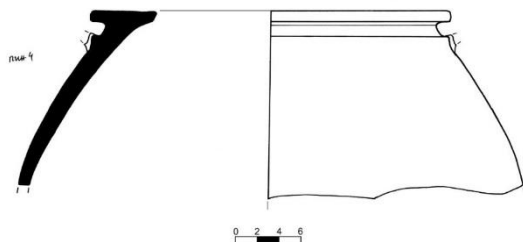
³¹⁰ Alberts, Heike C., Helen D. Hazen. Maintaining authenticity and integrity at cultural world heritage sites. // *Geographical Review*, vol. 100, no. 1, 2010, pp. 56–73. // JSTOR, www.jstor.org/stable/27809298 [10.03.2019], с. 16.

³¹¹ Alberts, Heike C., Helen D. Hazen. Maintaining..., с. 62.

³¹² За Несебър, вж. Лулева, Ана. Старинният Несебър – между световната културна ценност и туристическия бизнес. Етнографско изследване на един конфликт. // <http://anthropology-journal.org/wp/wp-content/uploads/2015/07/2.pdf> [10.03.2019].

На Фигура 7. е представен съд от римската епоха. Вляво е документацията, която се прави от специалисти за специалисти и която като цяло е непонятна за широката публика. Вдясно е същият съд, възстановен с помощта на софтуер за триизмерно моделиране.

Фигура 7. Техническа документация (керамика)



Автор: Венета Ханджийска // Личен архив



Автор: Ангел Драгиев // Личен архив

В реставрацията на недвижимо културно наследство е възприета практиката да се открие визуално оригиналният слой или височина от възстановената и надградена част. Това се постига или с използването на материал с различен цвят или чрез отделителна линия от подходящ материал (вж. Фигура 25: Реставрация в Ескус).

Вторият основен принцип при реставрацията и консервацията е **прилагането на диференциран подход**.

Най-общо може да се отличава четири основни вида третиране – почистване, извличане на соли, премахване на наледи, консолидация (укрепване) и дезинфекция.³¹³

Състоянието на артефакта, т.е. степента на неговото увреждане, е резултат от множество фактори, сред които материал, техника, начин на употреба, среда на съхранение. Тези фактори се манифестират в комбинации, чието многообразие и сложност напълно изключват възможността за универсален реставрационен подход. Точно обратното, реставрационната дейност е винаги специфична и индивидуална за всеки обект и трябва да отговаря на точното състояние на артефакта.

Например, всички **икони** имат основа, живописен слой и лаково покритие. Но както лакът, така и живописният слой са различни в зависимост от епохата на изработка. Маслените бои се появяват едва в

³¹³ Charola, Elena, Robert Koestler. Methods..., с. 25.

XIX в., докато преди това се използва яйчена темпера. Маслените бои съхнат по-дълго, затова винаги има риск при свалянето на лаковото покритие да се отнеме и най-горния живописен слой.

Предметите, направени от **хартия**, могат да бъдат увредени от вредители и микроби, от бедствия като пожар или наводнение, както и от излагане на естествена светлина (промени, причинени от ултравиолетовите лъчи). От гледна точка на химическия състав, обаче, двете основни причини за увреждането на хартията е киселинна хидролиза и оксидиране. И двете водят до отслабване на вътрешната структура на материала и промяна в цвета. Затова значителни усилия са насочени към частичната или цялостната неутрализация на киселинността на хартията, повърхностно укрепване на багрилата, пигментите или мастилата, омекотяване и възвръщане на еластичността на пергаментите.³¹⁴ Отстраняване на петна и промяната в цвета се третира чрез изпиране или избелване, а в случаите когато има нестабилни или разтворими пигменти (напр. акварели), се прилагат специални техники за ултразвуково генериране на вода, което ограничава възможността за размиване на цветовете.³¹⁵

Понякога върху хартията се появяват жълтеникави или кафеникави точки. Причините за това не са много ясни, но се предполага, че се дължи на микробиологична атака или на корозия на железните частици, които се намират в химичния ѝ състав (често срещано явление в хартията, произведена на железни машини). Двата вида увреждания се различават при разглеждане на ултравиолетова светлина. Третирането на този тип материал не е възможно, но по-нататъшно увреждане се предотвратява чрез съхранение в среда с ниска относителна влажност.³¹⁶

Естествената светлина е и естествен враг на хартията. Затова много от уязвимите хартиени артефакти – напр. средновековни ръкописи, се съхраняват в тъмни помещения. Четвероевангелието на Иван Александър се съхранява в Британската библиотека на специален режим – на всеки две години може да бъде показван максимум от 6 месеца, като останалите 18 месеца се съхранява в тъмнина.³¹⁷

³¹⁴ Съикова, Гинка. Основни методи за консервацията и реставрацията на хартията : [Изследване] – София : Нар. библ. Кирил и Методий, 1990, с. 21.

³¹⁵ Daniels, Vincent. Paper. / May, Eric..., с. 39.

³¹⁶ Пак там, с. 48.

³¹⁷ Теренно наблюдение. Посещение в Британската библиотека, 2014 г. // личен архив.

Чрез специални техники за наслявяване (*дублаж*) се попълват липси в ръкописи и други документи. Реставрацията на документи се прави ръчно, както и механично, чрез листоотливна машина, например. Реставраторската работа, обаче, не се занимава с дописване на текстовете, дори и думите да са ясни от контекста. Тази работа е оставена на изследователите.³¹⁸

Текстилът е друг естествен материал, който е подвластен на времето и на множество разрушителни сили. Различните видове текстил – напр. коприна, лен, вълна, памук, имат различни характеристики и свойства. Всички те са уязвими срещу светлина, топлина, киселина и алкална хидролиза, плесен и други микроорганизми, както и от износване. За да се избере подходящото третиране и да се определи режимът на съхранение и експониране, трябва да се изследва микроструктурата, химическият състав и механизмите на деградация на материята, както и историята на употребата на артефакта. Трябва, също така да се установи дали влакната са достатъчно силни, за да може артефактът да се изложи вертикално без риск от разтегляне (деформиране) или скъсване.³¹⁹

Подобна е и ситуацията с **кожените изделия**. Консерваторът трябва да има значителни знания в областта на производството на кожа, различните технологии, материали и продукти, използвани в различните епохи.³²⁰

Корозията при **металите** се дължи на наличието на вода и кислород. Ако един от тези два компонента липсва, корозионните процеси спират. Това е и причината метални артефакти да оцелеят дълго време на дъното на морето или дълбоко в земята – там липсва кислород. Основните цели на реставрацията на метали са: спиране на корозионните процеси, отстраняване на хлоридните йони от продуктите на корозията, съхраняване на формата и на металургичната структура на артефакта.³²¹

Деградацията на **керамични** произведения е функция на химичния състав, физическата структура, производствения процес, формата и дизайна, покритието и употребата им. Чисто химически уврежданията се получават при замръзване и затопляне,

³¹⁸ ПИК TV: Тайната на архивната реставрация, побрани в една лаборатория. 10.10.2016 // <https://pik.bg/ПИК-tv-тйните-на-архивната-реставрация-побрани-в-едно-лаборатория-news592329.html> [10.03.2019].

³¹⁹ Garside, Paul and Paul Wyeth. Textiles. // May, Eric..., 56-91.

³²⁰ Thompson, Roy. Leather // May, Eric... с. 92-119

³²¹ Barker, Desmond. Metals. // May, Eric..., pp. 121-159

изкristализиране на соли, взаимодействия с вода или други течности, както и несъвместимостта на отделните материали или компоненти.

Поръзността на материала играе важна роля, тъй като позволява на елементи от средата да проникнат в структурата на керамиката. Това е важно не само за археологическите обекти, но и за архитектурните елементи, които са изложени на дъжд, сняг и пр. Водоразтворими соли проникват в дълбочина, където, под влиянието на температурата и относителната влажност, отново изкristализират, увеличавайки обема си и застрашавайки структурната цялост на артефакта. Толкова опасно е и формирането на лед в порите. Затова всички реставраторски и консерваторски действия трябва да целят стабилизиране на температуро-влажностния климат, в който ще се съхранява или експонира артефактът.³²²

Подводното културно наследство изисква съвсем различни консервационни и реставрационни дейности. В Черно море, поради пониските нива на солно съдържание и кислород, се постигат много по-добри условия за съхраняване на артефакти, вкл. дърво и метал.

Един често пропуска материал е **пластмасата**. Пластмасите са голяма група материали, направени основно от синтетични или полусинтетични органични полимери. Те остават твърди при стайна температура, обработват се сравнително лесно и намират разнообразни приложения в бита. Поради ниската си плътност, голямата си здравина и корозионна устойчивост, започват да се използват като заместители на метала. Пластмасите притежават електроизолиращи свойства, водоустойчивост, химическа устойчивост, а някои от тях и термоустойчивост.

От 1862 г., когато е създаден първият полусинтетичен продукт, до днес са разработени повече от 50 вида пластмаси в над 60 000 разновидности, от които най-употребявани са ПВХ и полиолефини. Най-разпространените видове пластмаси и техните приложения са представени в Таблица 7. Пластмаси. Обикновено датата на производство (или на придобиване) дава индикация за вида пластмаса, а не формата или стилът, както е в керамиката, тъй като производствените матрици и шаблони се използват за производство на продукти от различен вид синтетика. През 2016 г. в света са произведени 335 милиона тона пластмаса.³²³

³²² Roemmich, Hannelore. Glass and Ceramics. // May, Eric... pp. 160-184

³²³ Global plastic production from 1950 to 2016 (in million metric tons). // Statista.com // <https://www.statista.com/statistics/282732/global-production-of-plastics-since-1950/> [10.03.2019].

Таблица 7. Пластмаси

Година	Пластмаса	Употреба	Заб.
	Полусинтетика		
1862	Целулозен нитрат	Синтетична слонова кост, коруба на	
1894	Целулозен ацетат	Синтетичен текстил	
1902	Казеин-формалдехид;	Копчета, горещо щамповани продукти	
	Синтетика		
1909	Фенолформалдехид	кабели, транзисторни кутии, изолатори, електротехника	Бакелит, само в тъмни цветове
1926	Уреа и тиюреа формалдехид	Кухненски съдове	
1924	Меламинформалдехид	Формика	Твърди и ненадраскващи; светли цветове
1935	Поливинилхлорид (PVC)	Кабелна изолация, кукли барби, играчки	Заменя гумата през ВСВ. Нуждае се от много добавки.
1937	Полиметилметакрилат	Самолетни люкове, прозорци, осветление	плексиглас
1938	Полистирен (полистирол)	Топлоизолация, чаши	стиропор
1939	Полиамид	Парашути, синтетична коприна, дрехи	Найлон; здрав и топлоустойчив
1942	Полиетилен	Тъпърер	Устоява до 130 С
1947	Епоксид	Лепила, скулптури	Бързо пожълтява
1950	Полиестер	Текстил, бутилки за безалкохолни	Полиетилентерафталат (PET)
1956	Полипропилен	Престилки за коли, щайги за бутилки	По-здрав от полиетилен
1967	Поликарбонат	Компактдискове,	устойчивост

През 80-те години на XX в. се забелязва промяна във възприемането на пластмасата и продуктите започват да формира колекционерска стойност. Пластмасите влизат в полезрението на музеите едва от средата на 90-те години на XX в.. Затова и знанието за поведението на тези материали във времето все още е ограничено,

особено в сравнение със знанието за другите видове материали. Малко са консерваторите, които са специализирали в тази област.

Погрешно е да се смята, че синтетиката не деградира. Скорошно изследване на Британския музей и на Датския национален музей показва, че 1% от синтетичните материали във фондовете им са активно деградиращи, а 12% са увредени и трябва да бъдат почистени, стабилизирани и поправени. Само 25% нямат нужда от консервационна намеса.

Причините за деградирането на пластмасите може да се разделя на два вида:

- Физически – стрес, механично увреждане, загуба на химически съставки, абсорбиране на течности или газове, резки промени в температурата, продължително излагане на високи или ниски температури;
- Химически – оксидация и наличие на метални йони около закопчалки и др. елементи.

До днес не е открит единен метод за консервация на пластмаси. Превантивните мерки засега са най-широко използвани – преди всичко премахване на прах и поддържане на постоянен температуро-влажностен климат.³²⁴

В консервацията и реставрацията се прилагат разнородни **аналитични методи**. Има две основни групи аналитични методи – използващи радиация (напр. радиография, рентгенова дифракция, рентгенова флуоресцентност, инфрачервена спектрометрия) и анализиращи взаимодействието на елементарни частици с материя (напр. сканиращ електронен микроскоп, термолуминисцентно датиране, радиовъглеродно датиране)³²⁵

Третият принцип при консервацията и реставрацията е принципът на **научност**. В този смисъл, трябва да разглеждаме тези дейности като фантастична наука, а не научна фантастика. Реставрацията трябва да спре, където почва хипотезата.³²⁶ Всяко действие на реставратора трябва да бъде основано на солидни научни сведения и познание за общественото развитие, бита и традициите на хората в съответния исторически момент. Реставрацията се прави на база на научни изследвания на фрагментирани

³²⁴ Shashoua, Yvonne. *Plastics*. // May, Eric..., pp. 185-211

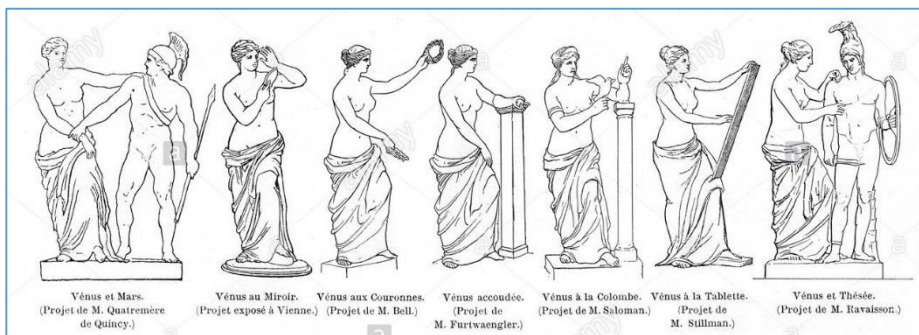
³²⁵ Charola, Elena, Robert Koestler. *Methods...*, с. 14-23.

³²⁶ Бонева, Маргарита. *Увод...*, с. 8.

останки от миналото и затова е „само едно възможно решение на археологическия или архитектурния пъзел“.³²⁷

Венера Милоска е едно от най-известните произведения на изкуството в човешката история, символ на идеята за красотата и съвършенството в Античния свят. При изравнянето на статуята, е намерена грубо издялана ръка с ябълка, но в последствие фрагментът е изгубен.³²⁸ Въпросът за оригиналното разположение на ръцете ѝ занимава умовете на изследователите още от пристигането ѝ в Лувъра през 1821 г. Множество версии я поставят в компанията на богове и герои като Арес и Тезей; в класическата поза с огледало, държаща „ябълката на раздора“ или лавров венец; дори подпърна на ниска колона. (вж. Фигура 8.) Всичките тези възможности са обосновани, тъй като препращат или към античната митология или към класическа иконография. От ляво на дясно са изобразени: Венера и Марс (на база на античния мит за любовта им), с огледало (класическа иконография), с лавров венец, подпърна на колона, с гълъб, с таблет, с Тезей.

Фигура 8. Възможни реставрации на Венера Милоска



Изт.: Alamy Stock Photo, www.alamy.com

³²⁷ Zimmerman, Norbert. [Presentaon of] Limoncelli, Massimo. Virtual Restoration : Paintings and Mosaics. – Roma. «L'ERMA» di BRETSCHNEIDER, 2017. – 176 p., p. XIII

³²⁸ Curtis, Gregory. Disarmed – The Story of the Venus de Milo. – New York : First Vinage Books Edition, 2004, Chapter: The Right Scholar.



Фигура 9: Венера Милоска, позиция на ръцете
Изт.: <http://www.lenantec.com/reconstitution-1/>

Дори със съвременните технологии и знание в области като патоанатомията, реставрацията на оригиналната позиция на ръцете на Венера Милоска е невъзможна. Използвайки пропорциите на статуята, учените може да възстановят ръцете до лактите, но поради анатомията на лакътната става, долната част на ръцете може да заемат различни пози – изпънати, свити, вдигнати или отпуснати, завъртени в една или друга посока (вж. Фигура 9).

Разбира се, този въпрос занимава не само умовете на учените, но и въображението на по-широката публика. Нейните предположения и предложения, дори и интересни и забавни, не бива да се приемат сериозно (вж. Фигура 26 : Венера Рокаджийка и Венера с телефон. в приложенията).

Една от по-интересните съвременни научни теории е на проф. Елизабет Барбър, която е археолог и водещ изследовател в областта на текстила през вековете. Въз основа на мускулатурата в запазените части от фигурата и на база на дългогодишни проучвания в областта на история на жените, проф. Барбър аргументира тезата, че Венера е държала хурка и вретено (Фигура 10).³²⁹ Теорията е от 1994 г., но през 2011 г. с помощта на иновативната технология за 3D-принтиране, е направен успешна дигитална реконструкция (вж. Фигура 27 Венера Милоска с вретено (3D принт)). 3D възстановката се базира на гипсова отливка, направена от Лувъра през 1850 г. и която в момента се намира в



Фигура 10 Венера Милоска с вретено (ескиз)
Изт.: Barber E., Women's Work, p. 237.

³²⁹ Barber, Elizabeth Wayland. Women's Work: The First 20,000 Years – Women, Cloth, and Society in Early Times. – W. W. Norton & Company, 1996. – 336 p.

Скулптурхале в Базел, Швейцария. Позата и формата на вретеното следват рисунките по автентични антични гръцки артефакти.³³⁰

Този подход е полезен не само за изказване на предположения за формата на изгубените фрагменти, но и за материалите и техниките на изработка. При моделирането и фактическото триизмерно принтиране на статуята (в малък мащаб) става ясно, че къделята и вретеното вероятно са били направени от по-лек материал, като дърво, тъй като структурата не би издържала направата им от мрамор. Това отговаря и на друг въпрос, поставен от опонентите на теорията за вретеното, а именно – защо няма никакви намерени фрагменти от вретеното, хурката и къделята. Ако са били направени от дърво с позлата, те просто са изчезнали през вековете (а може и да са били откраднати заради позлатата).³³¹

Четвъртият принцип при консервацията и реставрацията е принципът на **обратимост**. Всяка намеса взима и дава по нещо. Реставраторът трябва винаги трябва да отчита не само възможностите, но и ограниченията на съвременните техники и научни знания. Процесите и материалите използвани при реставрационните намеси, трябва да бъдат обратими, за да се даде възможност за повторни реставрационни процеси във времето и частична поддръжка на произведенията.

В много редки случаи при реставрационната намеса се налага да се наруши принципът на обратимост – например, ако състоянието на артефакта е толкова влошено, че изисква той да бъде укрепен, дори ако последващо премахване на укрепването би довело до по-голяма степен на увреждане. Разбира се, това е крайна мярка, тъй като води до загиването на артефакта като източник на информация. Бъдещи изследвания и реставрационни намеси стават невъзможни. Затова някои специалисти предпочитат да говорят не за обратимост, а за *запазване на възможностите за бъдещи третираня*.³³²

Принципът на **минималната намеса**, според някои автори, е най-важният. Той произтича от разбирането, че всяко действие е необратимо

³³⁰ Wenman, Cosmo. Venus de Milo Spinning Thread. // <https://cosmowenman.com/2015/05/04/3d-reconstruction-venus-de-milo-spinning-thread/> [10.03.2019].

³³¹ Postrel, Virginia. What Was the Venus de Milo Doing With Her Arms? // http://www.slate.com/articles/arts/culturebox/2015/05/the_venus_de_milo_s_arms_3d_printing_the_ancient_sculpture_spinning_thread.html [10.03.2019].

³³² Charola, Elena, Robert Koestler. Methods..., с. 26.

в определена степен, каквито са и ефектите на времето. Каквото и действие да се предприеме днес, то ще стои между артефакта – източник на информация, и бъдещите учени.³³³

Всички реставрационни намеси трябва да бъдат подробно *документирани* не само в описателен план, но и чрез *фотографиране*. Документира се не само първоначалното и крайното състояние, но и отделните фази в процеса на реставрация Фигура 28. Почистване на икона (реставрационно документиране).

4. СЪВРЕМЕННИ ТЕХНОЛОГИИ ЗА РЕСТАВРАТОРСКА ДЕЙНОСТ

Датирането на артефакта е една от най-важните задачи на консерватор-реставраторите. Съществуват множество методи за датиране, като изборът на най-подходящият зависи от материала.

Често самите материали могат да помогнат за датирането на творбата. Например, в живописата земната червена боя се е използвала още в пещерните рисунки; цинобърът се налага в Античността; ултрамаринът също се употребява тогава, но неговият изкуствено създаден заместител - след 1888 г.; а кадмиевата червена боя се произвежда за пръв път през 1912 г.³³⁴

Радио въглеродното датиране използва факта, че всички живи организми поддържат определено ниво на радиоактивния изотоп въглерод-14, а след смъртта им, същият изотоп се разпада с постоянно темпо – за около 5600 години нивото на изотопа се преполовява. Така чрез измерване на нивото на изотопа в мъртвата материя днес и знаейки нивото на изотопа в живата материя от същия вид, може да се изчисли кога е настъпила смъртта и така да се датира артефакта. Този метод се използва за всички биологични видове, вкл. полени, кости, въглен, черупки и множество животински продукти и останки.

Термолуминисцентно датиране пък се прави на керамика, тъй като в повечето видове скали, глина и пръст се съдържат минерали с радиоактивни изотопи. Тези изотопи се отделят при изпичането на керамиката. При този вид датиране е необходимо да се направи прецизно калибриране, което да е подходящо за състава на материала.

³³³ Пак там.

³³⁴ Манова, Росица. Консервацията..., с. 72.

Развитието на технологиите открива нови вълнуващи хоризонти в областта на консервацията. Една от тенденциите с най-впечатляващи резултати е **дигиталната (виртуалната) диагностика и реставрация**. Тя има много приложения – попълване на липси, възстановяване на колорит, функционално представяне на артефакта, архитектурни възстановки на сгради, комплекси и селища, симулиран анализ на реставрационни сценарии и т.н.

През 90-те години на XX в. особена популярност придобиват **триизмерните възстановки**, които се постигат със специализиран софтуер на база фотографии и археологически скичове. Тези образи бързо намират приложение в научно-спомогателния материал към множество експозиции и обекти на недвижимото наследство.³³⁵

С развитието на технологиите и концепцията за свободния (open source) софтуер днес вече е възможно да се правят триизмерни компютърни възстановки на по-прости форми сравнително лесно, бързо и евтино. От 2017 г. 3D-възстановките на археологически артефакти са част от проучването на римска вила рустика в с. Сухаче, обл. Плевен.³³⁶

На Фигура 29: Възстановка на хипокауст в римска къща, с. Сухаче са представени възможностите на 3D моделирането на вътрешното устройство на представително помещение в жилищна сграда от римско имение. Първият образ (горе ляво) е геодезичен план, част от теренната документация. Изобразени са контурите на помещението и останките от подпорните колони на хипокауста, разположени в линия по хоризонтала и вертикала, процеп в стената, където е бил ситуиран отворът, през който е минавал горещият въздух от пещта. На базата на този чертеж е направена възстановка на структурата на хипокауста (горе в средата), на който в по-тъмно са отличени автентичните структурни елементи и в по-светло са означени дигитално добавените, разположени една от друга на разстояние, взето от запазените елементи. Още на този етап може ясно да се забележи от нетренирано око, че част от запазените оригинални подпорни колони са разместени или съборени (вероятно в следствие на множеството иманярски набези). На третия образ (горе вдясно) са добавени подовите настилки, като вече се използва общо историческо знание за епохата, тъй като няма запазени оригинални елементи. Върху подпорните колони са били поставяни квадратни керамични плочи със стандартен размер 60x60x10 см. При триизмерната възстановка сравнително лесно може да се потвърди, че при строежа на това жилище

³³⁵ Hodges, Richard. [Preface] to Limoncelli, Massimo. *Virtual Restoration : Paintings and Mosaics*. – Roma. «L'ERMA» di BRETSCHNEIDER, 2017. – 176 p., p. x.

³³⁶ Научноизследователската експедиция е дългосрочен проект на УниБИТ и Фондация „Арте-Фол“.

е бил следван римският стандарт. Имало е два вида хипокауст – с тръби и без тръби. На този обект не са намерени останки от тръби. Върху плочките е била полагана замазка и евентуално отгоре – мозайка. В този случай няма податки за подови мозайки. Последните два образа (на долния ред) представят цялостното устройство в полупрофил.

Технологиите откриват нови възможности и при **възстановяването на колорита** (оригинални цветове). Първо, чрез специализирана оптическа техника, работеща в инфрачервения и ултравиолетовия спектър, се улавят незабележими за простото око люспи от оригиналните пигменти от различни части на артефакта. Точният брой на спесимени зависи от формата и състоянието на артефакта.

След това информацията за пигментите се обработва на компютър и с помощта на специализирани графични алгоритми се възстановява оригиналната тоналност на различните участъци, като се отчитат множество фактори в средата, които имат влияние върху състоянието на оригинала.

Един от най-интересните примери за дигитална реставрация на картини от последните години е портретът на г-жа Клаписон на Реноар (вж. Фигура 30 Дигитална реставрация на портрета на г-жа Клаписон на Реноар). Картината е завършена през 1883 г. и е единствената, която Реноар решава да покаже в Салона на изкуствата същата година (само по себе си индикация за специалното отношение на автора към творбата). При рутинна реставрационна дейност се открива, че тоналността на фона, познат и радвал поколения почитатели и изследователи на твореца, е много различна от оригиналната. През изминалия малко повече от век яркият червено-лилав фон, излязъл из под четката на Реноар, е значително избледнял до студени синкави нотки, като оригиналните пигменти са се запазили в участъците под рамката. През 2014 г. учени от Северозападния университет в Евансътън, Илинойс, САЩ, използват специална спектроскопска техника, за да анализират молекулярния състав на боите. Оказва се, че Реноар е използвал много специфичен карминов пигмент (carmine lake), който е силно чувствителен към слънчева светлина. Картината е започнала да се променя буквално още при завършването ѝ. Анализирайки разликите между видимите и скритите части на портрета, учените успяват да възстановят дигитално цветовете в оригиналния им доста по-топъл вид. Със същата техника, например, се разбира, че в някои от картините си Пикасо е използвал

обикновени блажни бои.^{337 338} Този тип изследвания дават множество допълнителни данни и задълбочават нашето разбиране за работата и творчеството на художника.

Ще се върнем за момент на Венера Милоска. Благодарение на новите технологии е възможно да се направи симулация на статуята и да се покаже голото женско тяло (вж. Фигура 31. в приложенията). Това дава допълнителна информация относно пропорциите на тялото – например, главата е пропорционално малка – ок. 1/7 от тялото; ходилата са пропорционално големи и пр.³³⁹ Този тип възстановки и данни може да помогнат да се изследва хипотезата, че моделът на статуята е страдала от сколиоза или друг вид деформация на гръбначния стълб.³⁴⁰ Малко известен факт е, че несъвършенствата на лицето на Венера Милоска са една от причините за развитието на медицински изследванията в областта на лицевата асиметрия.³⁴¹

5. ЕТИЧНИ АСПЕКТИ НА РЕСТАВРАЦИЯТА

Един от основните въпроси в сферата на реставрацията е за **баланса между автентичност и естетика**. С други думи, докъде трябва да се простира работата на реставратора.

Позицията на Комитета по консервация на ИКОМ е, че ролята на консерватор-реставратора се различава съществено от тази на художника, скулптора или майстора занаятчия, т.е. консерватор-реставраторите не бива да създават нови предмети на културата. Ролята

³³⁷ Connor, Steve. Scientists Digitally Reconstruct Renoir Portrait. / 13.02.2014 // <https://www.independent.co.uk/arts-entertainment/art/news/scientists-digitally-reconstruct-renoir-portrait-9126981.html> [10.03.2019].

³³⁸ Renoir's True Colors: Science Solves a Mystery // Art Insititue Chicago. // <http://www.artic.edu/exhibition/renoir-s-true-colors-science-solves-mystery> [10.03.2019].

³³⁹ Le Nantec, Jaques. Venus de Milo revisited by Le Nantec. // <http://www.lenantec.com/reconstitution-1/> [10.03.2019].

³⁴⁰ Andrew K, Iwanaga J, Loukas M, et al. (August 28, 2018) Does the Venus de Milo have a Spinal Deformity?. Cureus 10(8): e3219. doi:10.7759/cureus.3219 // <https://www.cureus.com/articles/14246-does-the-venus-de-milo-have-a-spinal-deformity#> [10.03.2019].

³⁴¹ Güntürkün, Onur. The Venus of Milo and the dawn of facial asymmetry research. Brain and Cognition Volume 16, Issue 2, July 1991, Pages 147-150. // [https://doi.org/10.1016/0278-2626\(91\)90003-Q](https://doi.org/10.1016/0278-2626(91)90003-Q) [10.03.2019].

на художествените професии е да създават или възстановяват отдавна изчезнали предмети, а ролята на конзерватор-реставраторите е само спомагателна.³⁴²

Това отношение е възприето и от българските авторитети. Прашков предупреждава, че „робуването на занаятчийството“, фалшивите представи за миналото, „предвзета модернизация и представителност“ могат да „изкривят“ първоначалния облик на артефакта и да доведат до загуба на неговата обективна историческа и художествена информация.³⁴³

Всеки конкретен случай трябва да се разглежда самостоятелно, за да се намери най-доброто решение. Понякога си заслужава да се покаже сложността на реставраторския труд. Друг път са налице всички податки за установяване на пълната форма на артефакта и тогава трудът не бива да засенчва естествената красота. Има случаи, когато невъзстановеният предмет е непонятен за широката публика и затова целта на реставратора е да предаде и естетиката и функцията на артефакта.

Разбира се има и много подводни камъни по пътя към правилното решение. Известен е случаят от българската практика, когато фрагменти от един и същи съд са открити в различни археологически сезони и са възстановени два пъти – тоест, от един оригинал са направени две възстановки.

Всяка реставрационна намеса дава по нещо, но и отнема от оригинала. Промяната понякога има сериозни и последствия не само върху конкретната културна ценности, но и върху **възприятието, осмислянето и интерпретацията на културното наследство**. Такъв знаков случай е реставрацията на Сикстинската капела в края на 80-те и началото на 90-те години на XX в., останала като една от най-спорите реставрационни намеси в историята. Поради редица фактори, включително недобро познаване на техниката на изпълнение на Микеланджело, и по-специално нанасянето на светлосенки *алсеко* (тоест, след като основата на фреската е засъхнала), недостатъчно използване на научни и други материали от миналото (резултати от предишни реставрации, художествени и изкуствоведски обследвания, скичове, ескизи и пр. от XIX век насам), както и използването на нов агресивен препарат за почистване, визията на капелата е драстично променена. Фреските придобиват ярки тоналности (нещо, с което Микеланджело не е бил известен, нито приживе, нито след смъртта си), образите губят дълбочина и драматичност (поради премахването на

342 The Conservator-Restorer: a Definition of the Profession / ICOM-CC. 1984.

343 Прашков, Любен. Български... , с. 42.

светлосенки), а някои елементи напълно изчезват (например, характерни авторски детайли – като изписването на мигли и нокти, а зениците на някои образи са премахнати, „ослепявайки“ образите). Опонентите на тази реставрация повдигат въпроса за автентичността на това, което е останало и се показва на света.³⁴⁴ Разликите в състоянието, вида и сетивните възприятия на Сикстинската капела преди и след реставрационната намеса са толкова големи, че един изкуствовед ги сравнява с „превръщането на Бетховен в Моцарт“.³⁴⁵

Такива драстични промени водят след себе си и други последствия – които са още по-значими, спорни и дори опасни – а именно как осмисляме наследството. С новата визия на сикстинските фрески, Микеланджело вече не е възприеман от някои изкуствоведи като титана или гения, изпреварил времето си; като твореца, с глава и гърди над останалите, а просто като един по-талантлив майстор, по-умел занаятчия, по-ярък представител на времето си. Тази намеса дистанцира Микеланджело и от последователите му, от всички творци, които са се вдъхновявали от неговите произведения в следващите векове. Науката губи възможността да интерпретира оригинала.

Реставраторската дейност е изпълнена и с етични дилеми, поставени от самата история на предмета. Много често артефактът е обект на **умишлени намеси в миналото**. Например, в Древен Рим е широко разпространено смяната на главите на статуи или бюстове на императорите.

Има и случаи, когато намесите в миналото са естествени и са правени, за да може артефактът да бъде използван след счупване, обгаряне, намокряне, износване или при друга промяна. Днес, например, е изключителна рядкост да се попадне на струнни инструменти в първоначалния им вид – това означава, че те почти няма да са били ползвани. Днес е привилегия да се използват цигулки на Страдивариус или Амати, но не се отчита, че за тяхната поддръжка се изискват многократни „ремонтни“ дейности, често с подмяна на оригиналните части със съвременни материали – напр. струни, мостове или ключове. Всички тези намеси отдалечават предмета от оригиналното му състояние. При струнните инструменти липсата на оригинални артефакти ограничава възможностите за сравнение и изучаване на

³⁴⁴ Daley, Michael. The Sistine Chapel Restorations, Part II: How to take a Michelangelo Sybil Apart, from Top to Toes. // ArtWatch UK Online, 4 March 2013.

³⁴⁵ Januszczyk, Waldemar. Sayonara, Michelangelo: The Sistine Chapel Restored And Repackaged. – Da Capo Press, 1991. – 207 p.

естествената еволюция в техниките за консервация и реставрация. Подобни сравнителни анализи и изследвания биха били от изключителна полза за развитието на науката и нашето разбиране за миналото.³⁴⁶

Понякога промените са продиктувани от дълбоки обществени процеси. Реформацията и Контрареформацията, буржоазните и технологичните революции оставят своя отпечатък върху артефактите от отминали епохи. Как трябва да третираме тези умишлени действия от гледна точка на съвременната реставрация? Трябва ли да ги премахнем, за да разкрием истинските намерения на твореца? Или може би трябва да ги запазим, защото намесите сами по себе си са исторически свидетелства?

В средата на 80-те години на XX век при реставрационна работа върху фреската на Мазачо „Изгонването на Адам и Ева от Рая“ (ок. 1424-1427) в малката Капела Бранкачи в църквата Санта Мария дел Кармине във Флоренция, се открива, че лозовите клонки, скриващи слабните на Адам, са добавени при управлението на Козимо III Медичи около 300 години след изписването ѝ, за да се приведе фреската в съответствие с нормите на благоприличие в края на XVII и началото на XVIII в. Взето е решение клонките да се премахнат и фреската да бъде възстановена и показвана в своя оригинален вид. (вж. Фигура 32 Изгонването на Адам и Ева от Рая, Мазачо, Капела Бранкачи, преди и след реставрацията)

Освен хората, времето също оставя своите следи в Капела Бранкачи. През вековете фреските потъмняват от дима от свещите на поклонниците и от лампите с благовонни масла. През 1771 г. църквата е опустошена при пожар и въпреки че капелата оцелява, фреските са опушени „като прошуто“ по думите на очевидец. Реставрационните работи върху дванадесетте фрески (освен Мазачо, там има и творби на неговия учител Мазолино, както и по-късни неща от Фра Филипо Липи) отнема около 5 години и е приета с възхита от специалистите. При реставрационните дейности е преместен олтара и са открити два медальона с ликовите на Мазачо и Мазолино в оригинална тоналност, които служат като репер за избора на цветовете при реставрацията. Така Капела Бранкачи избягва споровете сполетели реставрацията на Сикстинската капела (вж. по-долу).

³⁴⁶ Soulier, Balthazar, Andreas Hochuli. The dilemma of rendering stringed instruments playable – Discussion of material implications based on recent interventions on two 18th century violins. // CIMCIM 2017 Annual conference in Basel and Bern. Presentation, Preservation, Interpretation – The Challenges of Musical Instrument Collections in the 21st Century.

С откриването на медальоните възниква поредна дилема – дали олтарът, който е добавен по-късно, да бъде върнат на първоначалното си място и отново да закрие двете фрески. Специалистите са разделени. Според едни олтарът трябва да бъде премахнат, тъй като не е част от оригиналната капела; това обаче би означавало десакрализацията на параклиса и превръщането му в гражданската институция „музей“. Според други олтарът трябва да бъде върнат, защото е бил толкова дълго време съществена част от капелата, че е придобил значение на културна ценност и се е слял с нея. Трети предлагат компромис – да се върне олтарът, но да се оставят процепи между него и стената, така че посетителите да могат да видят фреските зад него.³⁴⁷

Не винаги, обаче, първоначалният вид бива възстановяван. Такъв е случаят с античните мраморни статуи и декоративни фрагменти. Известно е, че античните гръцки статуи са били оцветени. Белият, изчистен, благороден вид на камъка, който познаваме и на който се наслаждаваме днес, е пълната противоположност на ярките тонове, на които се е радвал античният човек. По-голямата част от пигментите стават жертва на времето. Тъй като в Античността са били използвани естествени пигменти и багрила, тяхната издръжливост е различна – охрата например, е избледнявала бързо, докато червените и сините тонове са оставали по-дълго. Този „избледнял“ вид се превръща в идеал за красота още по времето на Ренесанса, откъдето и остава до наши дни. Дори през XIX в. някои статуи (напр. мраморите от Партефона³⁴⁸) са били нарочно „почиствани“, водени от твърдението на Винкелман, че цветът допринася за красотата, но сам по себе си не е красота. „Бащата на изкуствознанието“ познава полихромията в античното изкуство и въпреки това дава тласък на неокласицизма.

През 2003 г. в мюнхенската Глиптотека се открива изложбата *Gods In Color: Polychromy In The Ancient World* („Богове в цвят – полихромията в античния свят“), в която известни антични скулптури стоят редом с техни цветни възстановки. Резултатът е доста изненадващ – дори шокиращ за съвременните ни представи – мраморните творби са покрити с ярки цветове в кичозни комбинации; богините са гротескно гримирани. Но това не е грешка или творческа интерпретация на реставраторите. И в този случай технологиите помагат за постигането на научна достоверност. Обръщайки реда на стъпките в оригиналната технология

³⁴⁷ Haberman, Clyde. A Chapel in Florence Reveals Its Wonders Anew // New York Times, June 9, 1990 // <https://www.nytimes.com/1990/06/09/arts/a-chapel-in-florence-reveals-its-wonders-anew.html> [10.03.2019].

³⁴⁸ Charola, Elena, Robert Koestler. *Methods...*, с. 27.

на оцветяване (смесване на пигментите, полагането им върху повърхността и полирането им с пчелен восък) и използвайки ултравиолетова и инфрачервена светлина, специалистите откриват бледи сенки от пигменти, анализират техните съставки и допълват разбирането ни за техниките, използвани в Античността. Тази техника се нарича спектроскопия и използва способността на атомите да абсорбират вълни с определена дължина.³⁴⁹

Подобен е и случаят със статуята на Октавиан Август от Прима Порта. Още при откриването ѝ във вилата на Ливия Друзила – съпругата на Октавиан, върху статуята са забелязани следи от пигменти. За съжаление, те биват унищожени при направата на гипсови отливки без изолиране на повърхността на оригинала. Наличието на пет-шест цвята, обаче, е потвърдено през 2002 г. и цветна възстановка е направена след подробно изследване от ватиканска лаборатория (вж. оригинал и цветната възстановка на Фигура 33. в приложенията).³⁵⁰

Цветните възстановки, въпреки че са направени на база на съществуващи данни, не са универсално възприети от научната общност. Според Фабио Бари, преподавател по история на изкуството от Университета в Сейнт Андрю, Шотландия, оригиналните пигменти са били много по-приглушени, докато с новата си визия Октавиан прилича на „травестит, който се опитва да спре такси“³⁵¹. Авторите на възстановките в „Богове в цвят“ също подчертават, че техните реконструкции са по-скоро експерименти и че тяхната стойност се

³⁴⁹ Holloway, R. Ross. "The Painting of Ancient Sculpture." *American Journal of Archaeology*, vol. 112, no. 2, 2008, pp. 347–351. JSTOR, JSTOR, www.jstor.org/stable/20627456 [10.03.2019]; GODS IN COLOR // <http://buntegoetter.liebieghaus.de/en> [10.03.2019]; Inglis-Arke, Esther. Ultraviolet light reveals how ancient Greek statues really looked, 20.8.2010 // <https://io9.gizmodo.com/5616498/ultraviolet-light-reveals-how-ancient-greek-statues-really-looked> [10.03.2019]; Haynes, Natalie. When the Parthenon had dazzling colours. // BBC Culture. 22 Jan 2018. // <http://www.bbc.com/culture/story/20180119-when-the-parthenon-had-dazzling-colours> [10.03.2019].

³⁵⁰ Dowson, Thomas. Augustus of Prima Porta, // <https://archaeology-travel.com/friday-find/augustus-prima-porta/> [10.03.2019].

³⁵¹ Augustus of Prima Porta. // Washington Post, Sunday, May 4, 2008 // <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2008/05/02/AR2008050203090.html> [10.03.2019].

изразява повече в наученото по време на експеримента, отколкото от визията на резултата.³⁵²

Понякога реставрацията е необходима, за да се избегне рискът от увреждане или дори пълно унищожаване на културната ценности. Такъв е случаят с реставрацията на замъка Матрера в Кадис, Испания – паметник от национално значение. Резултатите (вж. Фигура 34: Реставрация на замъка Матрера, Испания), обаче, предизвикват остър дебат не само в страната, но и в чужбина. Авторът на проекта се съобразява с изискванията на националното законодателство да използва отличаващи се материали. Според него, крайният резултат постига три цели – да укрепи структурно останките от сградата, да отличи допълненията от оригинала и да възстанови оригиналните обем, текстура и тоналност.³⁵³

Надяваме се, че с предходните фази защитихме ключовата роля на консервацията и реставрацията в процеса на социализация на културното наследство. Консервационните дейности целят запазването на артефакта като основен източник на първична информация, с ясното съзнание, че артефактът съдържа информация, която е недостъпна за нас на този етап на развитие на технологии или познание.

Реставрацията, от друга страна, цели да подготви артефакта за неговото усвояване от обществото. Чрез намиране на отговори на възникнали технологични и етични въпроси, реставрацията позволява предметът да премине в последващата фаза на социализацията – да стане достъпен, да може да бъде интерпретиран и усвоен като културна ценност от обществото.

³⁵² Harth, Marjorie L. Review of Roberta Panzanelli, ed. *The Color of Life: Polychromy in Sculpture from Antiquity to the Present* // CAA Reviews, August 13, 2008 // CrossRef DOI: 10.3202/caa.reviews.2008.81 [10.03.2019].

³⁵³ Franco, José Tomás. *Cádiz Castle Restoration: Interesting Interpretation or Harmful to Heritage?* // ArchDaily.com, 16 March, 2016 // <https://www.archdaily.com/783861/cadiz-castle-restoration-interesting-interpretation-or-harmful-to-heritage> [10.03.2019].

Глава IV. НАУЧНО ИЗСЛЕДВАНЕ НА КУЛТУРНИ ЦЕННОСТИ

1. СЪЩНОСТ И ФОРМИ НА НАУЧНИТЕ ИЗСЛЕДВАНИЯ

Процесът на научно изследване на културните ценности и разкриване на взаимовръзките между тях, както и мястото и ролята им в общата система на културното наследство, се нарича **научна социализация на културното наследство**. Научните изследвания по своята същност са търсене на знание чрез систематично изследване и размисъл, наблюдение и експериментиране.

Научното изследване на културните ценности е критична стъпка в процеса на социализация. По думите на Иван Маразов, колекция, която не е изследвана, не е и социализирана³⁵⁴. Според Божидар Димитров, най-важното в една културна ценност е научната информация, а не естетическата наслада, която носи или финансовата ѝ стойност.³⁵⁵ За Цветана Кьосева научната обработка подготвя предмета за „всестранното му музейно използване“ и за осигуряване на достъпа на публиката до него. Научната обработка на предмета е подобна на изследване на историческите източници, но ако историците се ограничават само до тълкуване на предмета като източник на

³⁵⁴ Маразов, Иван. За колекция „Васил Божков“ : [Интервю] / Иван Маразов ; Разговора води Н. Дебрюне. // Личен архив.

³⁵⁵ Димитров, Божидар. Законът ще защити само един процент от културното наследство : интервю с Иван Рачев. // Културното наследство. Приложение на Правен свят.

исторически знания, музейните изследователи тълкуват предмета и като източник на емоции и атрактивност³⁵⁶.

Изследователите се обединяват около същността на целите на научното изследване на културните ценности, определяйки го съответно като: фиксиране на информационния ресурс на предмета и включването му в „историческата действителност“³⁵⁷; определяне на заложения в него културен, исторически и информационен потенциал;³⁵⁸ разкриване на социо-комуникативната му същност³⁵⁹.

По **обхват** научните изследвания могат да бъдат както върху отделния артефакт като носител на определена информация, допълваща картината на един по-широк изследователски предмет, така и върху сбирка от артефакти, в който случай се изследват нейните организация, вътрешна логика и подредба, общественото значение, място и роля в определен културен феномен или практика.

Културната ценност се изучава от две страни³⁶⁰:

- като материален обект, съдържащ информация за лице, обект, събитие, явление, исторически период, като се използват методите на съответните науки – история, изкуствознание, природни науки;
- като материален обект за дейността на човека – където се прави атрибуция (определя се авторството, школата и историческия период), класификация, систематизация, интерпретация и описание.

Научните изследвания са постоянен (цикличен) процес. Чрез събраната налична информация се установява оригиналността, достоверността, репрезентативността и експресивността на обекта. Тези данни се включват в научната документация, която при необходимост се актуализира.

Така разкритата информация става основа за научната интерпретация. От особено значение е да се разкрие полисемантичността на предмета – тоест, да се разкрият всички възможни смисли, които той носи в себе си, съответно асоциативните връзки с други ценности (предмети или идеи) от същата епоха или дори

³⁵⁶ Кьосева, Цветана. Управление..., с. 69-76.

³⁵⁷ Иванов, Димитър. Арете..., с. 23-36.

³⁵⁸ Кьосева, Цветана. Управление..., с. 70.

³⁵⁹ Сачев, Евгений. Въведение..., с. 22-46.

³⁶⁰ Кьосева, Цветана. Управление..., с. 70.

от общочовешко значение, както и – може би най-трудното – връзката на предмета с настоящето, неговото съвременно значение и звучене.

Именно разкриването на последното става основа за успешната реализация на следващия етап на социализацията – интерпретирането от страна на публиката.

Научните изследвания се извършват съобразно **методологията** (научните принципи и философията) и **методиката** (научните способности и средства), възприети в съответната област или проблематика. Всяко научноизследователско звено разработва собствени изисквания относно провежданите от него научни изследвания. В този смисъл не може да се говори за единни методология и методики, които са приложими във всички научни дисциплини. Същевременно, „**научният метод**“ като похват на изследване на даден обект или явление изисква преминаването през няколко последователни етапа:

1. *Изследване на обекта/явлението и събиране на информация за предишни изследвания.* По този начин изследователят изгражда информационна картина към момента. Изследвайки и размишлявайки критично върху настоящето знание, се разкриват изследователски възможности – бели петна (непроучени аспекти, неразкрити връзки, необяснени взаимодействия и пр.), както и недоказани или недостатъчно изследвани полета.
2. *Формулиране на хипотеза и предположения* – хипотезата е твърдение, което следва да се докаже или отхвърли. Предположенията са тези характеристики, които обясняват хипотезата и може да бъдат изследвани, съответно потвърдени или отхвърлени. Хипотезата трябва да бъде формулирана така, че да доведе до формирането на ново знание и допълване на информационната картина. Новаторството е задължителна характеристика на научното изследване.
3. *Дизайн на изследването*, което ще потвърди или отхвърли предположенията и, съответно, ще докаже или не хипотезата.
4. *Изпълнение* на изследването
5. *Проверка на данните и резултатите* – тази стъпка е особено критична, тъй като на база на събраните и обработените данни се потвърждава или отхвърля хипотезата. Проверката се извършва както от самия изследовател/изследователски екип, така и от външни експерти (рецензенти). Тази стъпка е различна от външната рецензия, която следва да се направи след приключването на изследването.

6. *Интерпретация и заключения* – потвърждаване или отхвърляне на хипотезата, формулиране на ново знание, което ще допълни информационната картина на изследваното явление или проблем.

С годините и развитието на научното знание са възприети определени ръководни принципи на научните изследвания.

Европейският **етичен кодекс** за почтеност на научните изследвания³⁶¹, публикуван през 2017 г., определя следните принципи:

- Надеждност при осигуряване на качеството на научните изследвания, отразена в проектирането, методиката, анализа и използването на ресурсите.
- Честност при разработването, предприемането, рецензирането, отчитането и разгласяването на научните изследвания по прозрачен, справедлив, изчерпателен и безпристрастен начин.
- Уважение към колегите и участниците в научните изследвания, обществото, екосистемите, културното наследство и околната среда.
- Отчетност за научните изследвания от зараждането на идеята до публикуването, за управлението и организацията им, за обучението, надзора и наставничеството, както и за по-широкото им въздействие.

Подобни са и принципите, възприети от американските научни среди. Още през 1974 г., световноизвестният физик Ричард Фейнман говори за необходимостта от *интегритет* (почтеност, честност) в науката. В поздравителния си адрес към студентите от Масачузетския технологичен институт – може би най-престижният научноизследователски център в света, той заявява:

„Научният интегритет е принципът на научната мисъл, която е еквивалент на абсолютната честност. Например, ако провеждате експеримент, трябва да предоставите информация за всичко, което смятате, че може да го направи невалиден, а не само това, което смятате за валидно; да търсите други причини, които биха могли да обяснят вашите резултати; както и да споделите проблемите, които първоначално сте обмисляли, но сте елиминирали чрез друг експеримент и как точно сте ги елиминирали, за да може вашите колеги да се уверят, че са били правилно елиминирани.

³⁶¹ ALLEA. Европейски етичен кодекс за почтеност на научните изследвания. // Berlin – Berlin-Brandenburg Academy of Sciences and Humanities, 2018, с. 4.

*Също така трябва да споделите подробности, които може да повлияят на интерпретацията на данните. Ако знаете, че нещо е невярно или е възможно да бъде невярно, то следва да положите всички усилия да го обясните. Ако формулирате теория и я разпространите, то следва да споделите и всички факти, които не я подкрепят, а не само тези в нейна полза. Накратко, идеята е да предоставите цялата налична информация, за да помогнете на другите да преценят стойността на вашия принос, а не само информацията, която води едно или друго заключение.*³⁶²

Голямо внимание трябва да се отделя при избора и дефинирането на изследователския проблем. Възприето е, че той следва да бъде актуален и значим, тоест да има отношение и значение към съвременното състояние на научното знание. Обхватът също трябва да се фиксира в подходящи параметри. Ако е прекалено широк, изследването ще е трудно за провеждане, а качеството на резултатите ще бъде компрометирано. Ако е прекалено тесен, се увеличава рискът от пропиляване на изследователски възможности. Резултатите от изследването трябва да имат приложимост – да носят ново/допълнително научно знание и възможност за внедряване на това ново знание в практиката.

Една от често срещаните неетични практики е конструирането на хипотеза постфактум, т.е. едва след като резултатите от изследванията станат известни, и представянето ѝ за априори дефинирана (т.нар. *HARKing* – *Hypothesizing After the Results are Known*). Самото явление не е изследвано в дълбочина, но съществуват симптоми, които могат да служат като индикация за възможно нарушение. Такива са несъответствие между дизайна на изследването и резултатите, прекалената яснота на резултатите в посока доказване на хипотезата, конструиране на хипотеза върху неясна основа и нейното доказване.³⁶³

По отношение на **методите** на научните изследвания, най-важно е те да бъдат обстойни, прозрачни и повторими. По този начин изводите (заключенията) могат да бъдат проверени, а резултатите – верифицирани (потвърдени) от независими източници. Повторимостта (или по-скоро

³⁶² National Academy of Sciences, National Academy of Engineering, and Institute of Medicine. Responsible Science, Volume I: Ensuring the Integrity of the Research Process. – Washington, DC: The National Academies Press, 1992, <https://doi.org/10.17226/1864> [10.03.2019].

³⁶³ Kerr, Norbert L. HARKing: Hypothesizing After the Results are Known // Personality and Social Psychology Reviewp Volume: 2 issue: 3, page(s): 196-217, August 1, 1998 // https://doi.org/10.1207/s15327957pspr0203_4 // <https://www2.psych.ubc.ca/~schaller/528Readings/Kerr1998.pdf> [10.03.2019].

неповторимостта) на изследванията е един от най-актуалните проблеми на съвременната наука – независимо от конкретното научно поле. Повторимост/репродуцируемост най-общо обозначава гаранцията, че ако изследването или експериментът е повторен, ще бъде получен същият резултат. В проучване на списание „Нейчър“ от 2016 г. над 70% от 1576 изследователи споделят, че не са могли да повторят резултатите на колегите си, а повече от 50%, че не са могли да повторят собствените си изследвания. 52% считат, че има сериозна криза, а 32% – лека *криза на повторимостта* в науката. Същевременно, повечето от анкетираните учени все още имат доверие в научните публикации и не считат, че невъзможността да се повторят резултатите означава, че са грешни.³⁶⁴

Някои изследователи са на мнение, че кризата с „*фалишивата наука*“ е вероятно въпрос на възприятие, а не на факт. Според тях, грешна е изходната позиция, че научните изследвания се занимават със стопроцентови истини, които ще устоят предизвикателствата на времето.³⁶⁵ Вместо това, те настояват, че е невъзможно да се каже със 100% сигурност какъв е истинският отговор на който и да е изследователски въпрос и затова е непрактично да се говори за въвеждане на „златен стандарт“ в науката. Вероятността резултатите от изследването да са верни зависят от няколко фактора, сред които: силата на изследването (броят на изследваните обекти, взаимовръзки, респонденти и пр.), обективността на учените (способността да преодолеят собствените си предразсъдъци и нагласи при изграждането на дизайна на изследването), броят на други изследвания на същия проблем (по-големият брой води до по-голяма сигурност в получените резултати, тъй като се предполага, че резултатите ще си съответстват до голяма степен), както и взаимоотношението между доказани положителни и отрицателни връзки/корелации. В този смисъл, резултатите са по-вероятно грешни при малки/ограничени изследвания, при по-голяма гъвкавост в дизайна, определенията, целите и аналитичните модели; при наличието на по-голям финансов или друг интерес, предразсъдък или нагласа; и когато повече научни екипи се занимават със събирането на данните, за да се постигне статистическа

³⁶⁴ Baker, Monya. 1,500 scientists lift the lid on reproducibility // Nature, Vol. 533, Iss. 7604, pp. 452–454 // <https://www.nature.com/news/1-500-scientists-lift-the-lid-on-reproducibility-1.19970> [10.03.2019].

³⁶⁵ Meng, Weishi. On “promoting an open research culture”, policy forum, science magazine. // Science Transparency.com, June 28, 2015 // <https://sciencetransparency.wordpress.com/2015/06/28/on-promoting-an-open-research-culture-policy-forum-science-magazine/> [10.03.2019].

значимост. В много от съвременните научни области заключенията и констатациите от изследванията са често потвърждение на преобладаващите пристрастия.³⁶⁶

У нас, в областта на културното наследство, Кьосева дава основните принципи на научните изследвания в музейна среда: легалност, етичност, съответствие с академичните стандарти и в подкрепа на задачите на музея.³⁶⁷

Резултатите от научните изследвания се публикуват. **Публикациите** се разделят на няколко вида, като всеки е с характерен формат, стил, език и целевата аудитория:

- *научни* – за ограничен кръг от посветени в материята специалисти. Тези публикации се издават в профилирани периодични списания под формата на научни съобщения, доклади, статии, студии, резюмета, рецензии и пр. Научни публикации са и дисертациите за присъждане на докторски степени, както и изследванията за присъждане на степента доктор на науките.
- *научнопопулярни* – публикации, предназначени за по-широк кръг от следяща материята аудитория. Те намират своето място в непрофилирани научни издания, като Нешънъл Джогеографик и Нейчър.
- *популярно-развлекателни* – за широката публика, като към този жанр спадат публикации в пресата.

Право на *първа научна публикация* има откривателят на културната ценност. Според съществуващата в момента правна уредба, в десетгодишен срок от археологическото проучване находките може да се изучават и публикуват само от научния ръководител, а теренната документация може да се ползва само с негово разрешение. Това предписание не винаги се спазва и са известни случаи за непубликувани находки и недостъпна информация за десетилетия наред. Това понякога се дължи на недобросъвестност или нехайство, но по-често причината е във физическата невъзможност да се обработи материалът, поради силно ограничения човешки, времеви и финансов ресурс на музеите. Същевременно, ресурсите на другите културни, изследователски и образователни институти не се използват в пълнота. Плодотворна симбиоза може да бъде формирана между, от една страна,

³⁶⁶ Ioannidis, John P. A. Why Most Published Research Findings Are False / PLoS Med 2(8): e124 // <https://doi.org/10.1371/journal.pmed.0020124> [10.03.2019].

³⁶⁷ Кьосева, Цветана. Управление..., с. 70.

специалистите, и от друга – университетите и неправителствените организации, които обучават в съответното поле. Добри примери в тази посока са съвместната работа на УниБИТ и РИМ-Плевен за изследване на археологически материал от римската вила в с. Сухаче, както и на Центъра по подводна археология в Созопол и Фондация Балканско наследство и полево археологическо училище.

2. НАУЧНАТА ЕТИКА КАТО ФАКТОР В СОЦИАЛИЗАЦИЯТА НА КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО

Науката носи отговорност не само към самата себе си по отношение на качеството си на работа (вътрешна морална отговорност), но и към обществото като цяло по отношение на употребата на научното знание или злоупотребата с него от трети лица, най-вече в политиката и бизнеса.³⁶⁸

За съжаление, тези отговорности не винаги се изпълняват стриктно. В практиката се забелязва действия, които дават резултати със съмнително качество, както и действия и бездействия при злоупотребата със съмнително научно знание за политически или икономически облаги.

В последните години много време и усилия се отделят, за да се изравнят и синхронизират етичните научни стандарти. В Европа се възприема следната класификация на етичните нарушения в областта на научните изследвания³⁶⁹:

- *Изфабрикуване* – измисляне на резултати и регистрирането им като достоверни;
- *Изопачаване* – подправяне на научноизследователски материали, оборудване или процеси; неоснователна подмяна, пропускане или премълчаване на данни или резултати; избирателно цитиране в ущърб на други изследователи; премълчаване на резултати от други научни изследвания; ненужно разширяване на библиографията на научното изследване; нехайно отношение към информираността на обществото;

³⁶⁸ ALLEA. Ethics Education in Science : Statement by the ALLEA Permanent Working Group on Science and Ethics, 2013 // http://www.allea.org/wp-content/uploads/2015/07/Statement_Ethics_Edu_web_final_2013_10_10.pdf [10.03.2019].

³⁶⁹ ALLEA. Европейски...

- *Присвояване (плагиатство)* – използване на работата и идеите на други хора, без да се отдаде дължимото на първоначалния източник. Към тази категория спадат подправянето на авторството, омаловажаването на ролята на други изследователи, преиздаване на значителна част от собствени по-ранни публикации без да се направи надлежна препратка или да се цитира оригиналът („самоплагиатство“), превеждане без да се цитира оригиналът, избирателно цитиране, с цел преекспониране на собствените заключения или цитиране в услуга на редактори, рецензенти или колеги.

Сред някои от най-разпространените отклонения от академичните стандарти в събирането на емпирични данни са: манипулиране („масажирание“) на данни; игнориране на информация, която не подкрепя изследователската хипотеза; прекратяване на събирането на данни в момента, в който хипотезата се потвърди и др.

Статистиката на тези инциденти среща редица трудности. Броят на докладваните инциденти е все още сравнително малък, а броят на признанията – още по-малко; източниците на информацията за нарушения са с различно ниво на достоверност и често дават разминаващи се факти; размити са границите между отделните категории нарушения; често се срещат повече от един вид нарушение (напр. плагиатство и фабрикуване).³⁷⁰

Научните изследвания в България в областта на културното наследство се извършват от научните институти, висшите училища и неправителствени организации. Научните институти в състава на Българска академия на науките и техните изследователски области са:

- *Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“* – езиковото културно-историческо наследство на българите;
- *Институт за литература* – старобългарска литература, литература на Българското възраждане, нова и съвременна българска литература, теория на литературата, сравнително литературознание;
- *Институт за балканистика с Център по тракология* – история и съвременно развитие на Югоизточна Европа –

³⁷⁰ Misconduct in science – incidence and significance. // National Academy of Sciences, National Academy of Engineering, and Institute of Medicine. Responsible Science, Volume I: Ensuring the Integrity of the Research Process. Washington, DC: The National Academies Press. doi: 10.17226/1864, с. 90.

тракология, византистика, ориенталистика, балканска културология и европеистика;

- *Институт за исторически изследвания* – българска история от древността до съвременността, европейска и световна проблематика, генеалогия, археография и др.;
- *Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей* – културна история и съвременност (вж. Глава II);
- *Институт за изследване на изкуствата* – теорията и историята на изобразителните изкуства, музикалния фолклор, музиковедството, театъра, киното и телевизията;
- *Национален археологически институт с музей* – археология, нумизматика и епиграфика – праисторическа, тракийска, антична; средновековна;
- *Кирило-Методиевски научен център* – делото на св. Кирил и св. Методий и неговото влияние върху българската и европейската култура.

След висшите училища културно наследство се изучава цялостно или в определено проявление (културен туризъм и др.) в:

- Софийски университет „Св. Климент Охридски“
- Университет по библиотекознание и информационни технологии;
- Нов български университет;
- Пловдивски университет;
- Югозападен университет „Неофит Рилски“;
- Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“;
- Русенски университет „Ангел Кънчев“;
- Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“;
- Националната художествена академия;
- Националната музикална академия „Панчо Владигеров“;
- Академията за музикални, танцови и изобразителни изкуства;
- Варненски свободен университет „Черноризец Храбър“;
- Бургаски университет „Проф. д-р Асен Златаров“.

Националната стратегия за развитие на научните изследвания в Република България за 2017 г. рисува драматична картина. Динамиката на научните изследвания в България е слаба. Нивото на публикации на българските учени за периода 2007-2018 г. запазва равнището си, което е в контраст със световните тенденции за ускорено повишаване на научната продукция.

Сред причините за упадък на науката в страната са: липсата на траен многогодишен ангажимент за подкрепа на развитието на научните изследвания; слабото финансиране, ниският социален статус на учените.

Финансирането на научноизследователската и развойната дейност в България спада от 2,16% от БВП през 1990 г. до 0,56% през 1995 г., след което слабо нараства до 0,79% през 2014 г. От тях само 0,22% са от публично финансиране, а частното финансиране е почти изцяло чуждестранно и е ориентирано към приложни изследвания и експериментално развитие, а не към фундаментални изследвания.³⁷¹

Основен инструмент за финансиране на научни изследвания на конкурсен принцип в страната е Фонд „Научни изследвания“ (ФНИ), но в последните години усвояването на средствата е възпрепятствано заради допуснати пропуски и грешки в конкурсните сесии. Оказва се, че е по-лесно да се финансира наука по европейски проекти, отколкото по национални.³⁷²

Въпреки опитите за промени, съществуват още трудности – недостатъчен бюджет, невъзможност за изпълнение на многогодишни оперативни програми, трудности при селекцията на оценителите и качеството на оценките, недостатъчен административен капацитет и др. Недостигът на средства и тяхното нерегулярно осигуряване води до понижаване качеството на научните изследвания и на квалификацията на учените, както и на подготовката на студентите и докторантите.³⁷³

Научният метод е единственият гарант за научността на изследването, на получените резултати и на придобитото знание. Само знание, придобито чрез прилагането на научния метод, може да се нарече научно знание. Останалото най-общо може да наречем **ненаука**.

³⁷¹ Национална стратегия за развитие на научните изследвания в Република България 2017 – 2030, с.11-12

³⁷² Михайлов, Геннадий. Къде отиват първите 130 млн. лв за наука / Капитал.бг, 8 фев 2018. // https://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/bulgaria/2018/02/08/3126251_kude_otivat_purvite_130_mln_lv_za_nauka/ [10.03.2019].

³⁷³ Михайлов, Геннадий. Къде...; Национална стратегия за развитие на научните изследвания в Република България 2017 – 2030, с.11-12.

Ненауката има много лица. Днес често се говори за псевдонаука или лъженаука, но разликите между тях и Науката е трудно доловима. Науката се базира на факти, а псевдонауката/лъженауката на чувства и убеждения.

Културното наследство не е пощадено от ненаучни действия. Например, псевдоархеология, алтернативна археология, фантастична археология, украсена археология – всички тези термини обхващат тази част от археологическото поле, която не се придържа към възприетите и установени правила на изследване. Псевдоархеологията предлага алтернативни трактовки и интерпретации на миналото. Една от най-известните алтернативни археологически теории е обособена около идеята за извънземна намеса в човешкото развитие. Тази теория е проповядвана най-вече от Ерих фон Деникен в неговата книга „Колесниците на боговете“, публикувана през 1968 г., както и от много телевизионни предавания като „Извънземни от Древността“ по научнопопулярни канали като Нешънъл Джиографик, Дискавъри и Хистори. Други теории се фокусират върху изчезването на напреднали цивилизации като Атлантида. Такава е култовата вече книга „Отпечатьци на боговете“ на Греъм Ханкок, публикувана през 1995 г.

Библейската археология също е на границата на чистата наука. Докато в нея има хора, които следват научния метод и се опитват да докажат определени събития, описани в Стария и Новия завет или евангелията, има и много, които правят ненаука. Например, съществуването на Исус Христос като историческа личност е доказано и прието от съвременната наука, но неговата връзка с Мария Магдалена и тяхното потомство – не е, въпреки популярността на книгите на автори като Дан Браун.

Псевдонауката нанася големи *вреди* на обществото. Първо, тя разпространява грешна или лъжовна информация като истина, тъй като нейните твърдения често са подкрепени от извадени от контекста истински данни и факти. Псевдоучените често се цитират едни други и така създават значителен обем литература, която получава разпространение, особено в електронното пространство, където ненаучното знание се размножава и взема гигантски пропорции. Това е без съмнение част от цената, която плащат отворените демократични общества.

Достъпността на псевдонауката се подсилва и от още едно обстоятелство – достъпността на езика. Псевдоучените са много по-умели и по-интересни разказвачи от учени и академици, които години наред са обучавани да пишат суховато, стегнато, премерено,

хипотетично и които в редки случаи си позволяват да изкажат сигурни тези.³⁷⁴ С други думи, лошата наука пише добри истории.

Може би съвсем естествено е нежеланието на научните среди да работят срещу ненаучни прояви на техни колеги, или изобщо. Изследвания върху причините за „лошата наука“ са малко. Моите наблюдения водят до някои очевидни причини. Строгата йерархия в академичните среди възпрепятства докладването на тези инциденти, тъй като кариерата на по-младшите учени зависи обикновено от волята и благоразположението на по-старшите им колеги. Ако професор присвои частично или изцяло труда на асистента си (обикновено нехабилитирано лице или докторант) или дори на студенти, ощетеният няма полезен ход, тъй като кариерното му развитие зависи именно от присвоения труда му. Някои неетични практики като плагиатството, например, започват още от студентската скамейка, но съществуващият модел на финансиране на висшето образование у нас (парите следват студента) са много силен мотив за игнориране на проблемите. Преподавателят е принуден или да си затвори очите, или да възложи допълнително работа на студента (която най-вероятно също ще бъде изплагиатствана), което утежнява академичната натовареност и оттам намалява времето за научна работа. Броят на сайтовете за споделяне на студентски разработки непрекъснато расте. Сред най-известните са: romagalo.com, referati.com, реферати.net, kaminata.net, studentskiograd.eu, raboti.bg, referatite.bg, znanieto.bg, izpitat.com, kursoviraboti.eu, дори вездесъщите bg-mama.com. Някои сайтове – като tetradka.com – предлагат услугата „Разработване на индивидуална Курсова работа, Дипломна работа, Реферат, Казус, Презентация, Есе, Доклад, Анализ“(sic!)³⁷⁵.

3. НАУЧНИ ИЗМАМИ И ПРЕСТЪПЛЕНИЯ

Когато се говори за посегателства или престъпления срещу културното наследство, най-често се визират иманярството, кражбите, фалшифицирането на културни ценности или данъчни престъпления, свързани с културни ценности. За съжаление, съществува едно цяло поле от посегателства, които могат да се квалифицират като **научни измами**, за които се говори рядко или изобщо не се говори – дори напротив, те се толерират, защото обслужват определени обществени потребности. Това са посегателствата, извършвани от членове на научните среди, често с неизказаното съгласие или търпимост от страна на колегията. Към тези

³⁷⁴ What Archaeologists Really Think About Ancient Aliens, Lost Colonies and Fingerprints of Gods // Forbes, 3.9.2015.

³⁷⁵ <https://www.tetradka.bg/bg/>, както и <https://www.tetradka.bg/bg/services/> [10.03.2019].

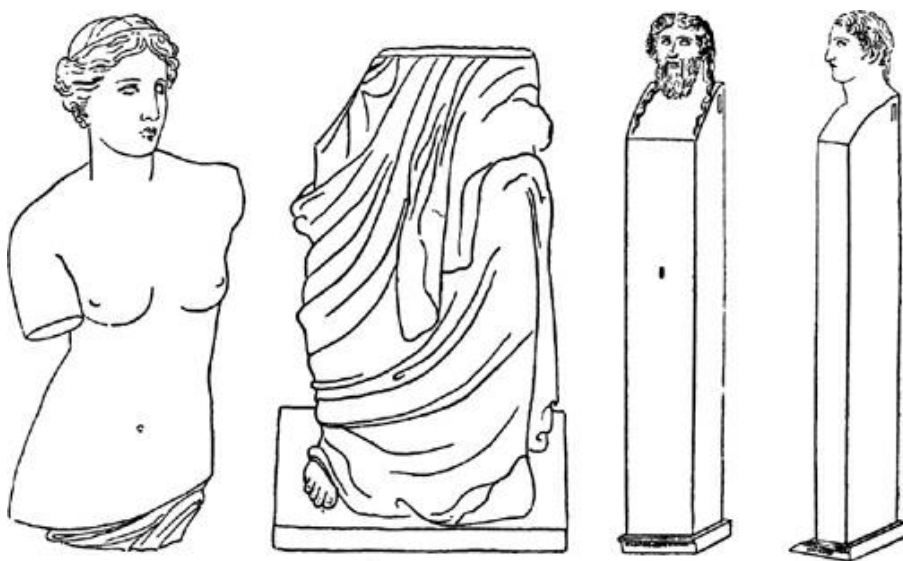
спадат както гранични случаи като прибързани заключения и нелепи опити да се обясни и популяризира сухата наука на достъпен за широката публика език, така и фалшификациите на научни данни и изфабрикуването на история.

Историческите фалшификати може да бъдат както безвредни, така и опасни в зависимост от тяхната употреба. За радост, случаите на пълни измами или фабрикации са все още много малко, но в някои научни полета като медицината и обществените науки, към които спада и културното наследство, е по-трудно да се постигне пълна обективност, поради близостта на изследвателя до обекта. За съжаление, известни са много примери на съзнателно нарушаване на етичните принципи в областта на културното наследство. Проблемът не е ограничен до определена територия, тип държавно определение или култура. На следващите страници ще обърнем внимание на някои от по-значимите измами, както в исторически план, така и в съвременното ни.

Лувърът придобива Венера Милоска през 1821 г. с предположението, че е творба на Праксител – великият скулптор от класическия период на Древна Гърция. Статуята на богинята е изработена на части и сглобена с вертикални втулки – обичайна практика за времето си. Частите са транспортирани поотделно и са придружени от още два фрагмента, представляващи херми – на младеж и на възрастен мъж (вж. Фигура 11.).

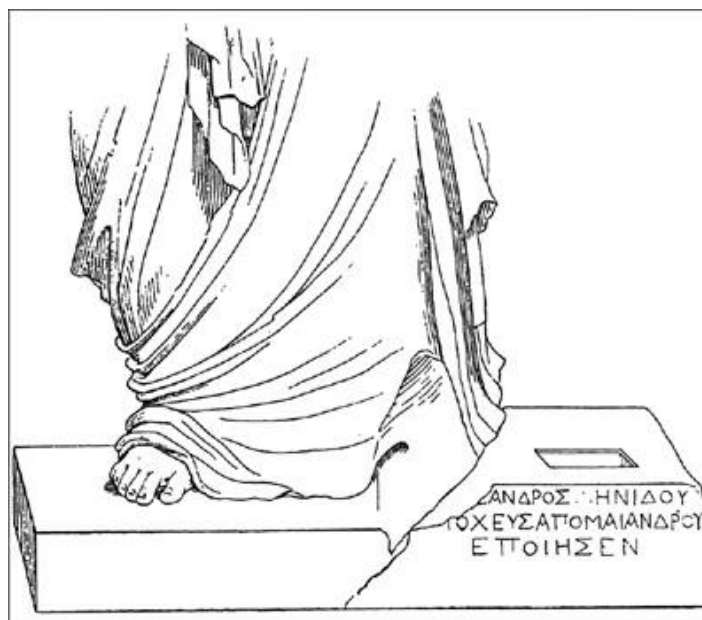
Музейните специалисти забелязват, че отчупванията в основите на фрагментите съвпадат точно и правят заключението, че представляват едно цяло – богинята е била обградена от двете херми. Върху основата на фрагмента с хермата с младежа има част от надпис: „...ксандрос, син на Менид, гражданин на Антиохия на Меандър, направи статуята“ (вж. Фигура 12).

Фигура 11: Скеч на фрагментите на Венера Милоска



Изт.: Curtis, Gregory. Disarmed.

Фигура 12: Рисунка на основата на Венера Милоска, 1821



Изт.: Curtis, Gregory. Disarmed.

Това, обаче, датира скулптурата в елинистическия период и поне 100 години по-късно от разцвета на класическа Гърция. Веднага изниква проблем – според широко възприетата тогава теория на Винкелман за цикличността на изкуството, елинистическият период е време на упадък. Този факт е в разрез с очакванията и желанията на Лувъра и те бързо намират начин не само да преинтерпретират датировката, но и за сигурно да „изгубят“ фрагмента с надписа. Първите научни съобщения споменават съществуването на надпис в основата, но се уточнява (лъжовно), че тя е добавена по-късно и че не дава информация нито за датировка, нито за авторство. Истината излиза наяве години по-късно, когато в архива на белгийския художник Жан-Луи Давид е намерена скица с дословен препис на надписа (оказва се, че художникът, който ги прави е ученик на Давид и ги изпраща на учителя си без знанието на Лувъра).³⁷⁶

При откриването на статуята е намерена и ръка с ябълка. Тъй като тя е грубо издялана, първоначално се отхвърля възможността да е част от статуята. Изказано е заключение, че тя е била добавена по-късно, докато оригиналната композиция е включвала бога Арес/Марс. Ръката не е донесена в Лувъра или ако е донесена, също е изгубена. Днес се счита за вероятно, че ръката с ябълката е оригинална част и разликата в качеството на изработка се обяснява с античната практика фрагменти, които са трудно видими (напр. над линията на погледа или в задната част на статуята) да бъдат по-грубо изработени. Датировката и авторството на Александър Менидски днес са научно възприети.³⁷⁷

Измамите в археологията също не са от вчера. Класически е случаят с Пилтдаунския човек. През 1912 г. на научната общност във Великобритания е представен череп на прачовек от плейстоцена, за който се твърди, че е липсващото звено в развитието на човешкия вид. Находката край с. Пилтдаун в Съсекс, Англия – състояща се от няколко черепни кости, долна челюст, зъби и сечива, е изследвана от Британския природонаучен музей и е датирана ок. 500 000 г. пр.н.е. Откритието е прието от световната наука, но палеоантропологичните находки през последващите десетилетия в Африка, Китай и Индонезия се различават значително и Пилтдаунският човек започва не само да губи научна стойност, но и да бъде поставян под съмнение. През 1953 г. музеят, изправен пред трупащото се научно знание, прави подробни изследвания

³⁷⁶ Curtis, Gregory. Disarmed..., Ch. An embarrassment appears and disappears & The Right Scholar.

³⁷⁷ Aphrodite, known as the "Venus de Milo" // <https://www.louvre.fr/en/oeuvre-notices/aphrodite-known-venus-de-milo> [10.03.2019].

на черепа съвместно с Оксфордския университет. Използван е нов метод на датиране, който измерва нивото на флуорид, абсорбирано в костите. Оказва се, че отделните фрагменти в находката са на различна възраст и доста по-млади (вероятно ок. 50 000 г.)³⁷⁸, а при подробни обследвания става ясно, че черепът е човешки (*Homo Sapiens*) с прикрепена долна челюст на орангутан. Пилтдаунският човек се оказва т.нар. „франкенщайн“ – изработен от части от различни биологични видове. През 2009 г. бяха направени нови изследвания, които доказват, че челюстните елементи са от един и същи орангутан, вероятно закупен от колекционер на природонаучни спесимени (по това време такива колекции са много разпространени), докато човешките кости са от две различни лица. За съжаление степента на деградация на артефакта не позволява изземането на ДНК материал за по-точно идентифициране.³⁷⁹ Авторът на измамата остава неразкрит. Някои изследователи приемат, че Чарлз Доусън, който представя откритието, даже не е предполагал, че е измамен, но последните изследвания сочат, че именно той е авторът на измамата.

Причината Пилтдаунският човек да бъде приет толкова радушно не само от научната общност, но и от широката общественост на острова е, че той е в синхрон с националистическите възприятия и аспирации на британците. За обществото е било много важно първият човек, липсващото звено, да не бъде французин, германец, китаец или африканец, а именно британец.³⁸⁰ Доусън е любител геолог, археолог и историк и често е посещавал научни събирания. Имал е колекция от праисторически фосили и е притежавал необходимото знание за нещата, които биха заинтригували научната гилдия. Освен това, няколко пъти неуспешно е кандидатствал за членство в Кралското научно дружество и е имал потребността от признание. Научните среди също имат вина за случилото се – Природонаучният музей забранява достъпа на други учени до находката. В ретроспекция се смята, че ако повече хора са

³⁷⁸ Piltdown Man // Natural History Museum Website // <http://www.nhm.ac.uk/our-science/departments-and-staff/library-and-archives/collections/piltdown-man.html> [10.03.2019].

³⁷⁹ Price, Michael. Study reveals culprit behind Piltdown Man, one of science's most famous hoaxes. // Science Magazine, 9 Aug 2016. // <http://www.sciencemag.org/news/2016/08/study-reveals-culprit-behind-piltdown-man-one-science-s-most-famous-hoaxes> [10.03.2019].

³⁸⁰ Scheinman, Ted. What Lies Beneath? / Aeon.com, 28.07.2015 // <https://aeon.co/essays/why-do-archaeological-fraudsters-work-so-hard-to-deceive-us> [10.03.2019].

имали възможността да изучават костите, измамата е щяла да бъде разкрита много по-рано.³⁸¹

Плагиатството и автоплагиатството е една от най-често срещаните форми на научна измама. Този феномен се среща из целия свят и всички научни и академични институции се опитват да се борят с него. Някои успяват повече от други. Известни станаха случаите с германските министри Карл-Теодор цу Гутенберг – министър на отбраната и потенциален кандидат за бъдещ канцлер, и Анет Шаван – министър на образованието и научните изследвания, в чиито дисертационни трудове бяха открити множество пасажки с чуждо авторство без съответните препратки и цитирания. Дисертацията на Шаван (иронично, на тема „Човек и съзнание“) е присъдена през 1980 г., което показва, че проблемът съществува от години. Тъй като в Германия докторската степен е с голямо обществено признание и тежест (на година там се присъждат около 25000 докторски степени – почти два пъти повече на глава от населението от САЩ³⁸²), и двамата са принудени да подадат оставка и политическите им кариери са прекратени. Докторските им степени са отнети от университетите. Същото се случва и с доктората на Силвана Кох-Мерин, бивш вицепрезидент на Европейския парламент и член на управлението на Германската свободnodемократическа партия. В разследване на Хайделбергския университет са установени над 120 пасажа на 80 страници от над 20 източника, които не са упоменати в бележка под линия.³⁸³

Учените не винаги са невинни жертви на измамниците. Само преди десетина години се разкри измамата на японския археолог праисторик Шиничи Фуджимура, благодарение на който историята на Япония е върната назад във времето почти 600 000 години. За повече от 20 години Фуджимура работи на около 150 археологически обекта,

³⁸¹ Redman, Samuel. Behind closed doors: What the Piltdown Man hoax from 1912 can teach science today // The Conversation.com, May 4, 2017 // <https://theconversation.com/behind-closed-doors-what-the-piltdown-man-hoax-from-1912-can-teach-science-today-76967> [10.03.2019].

³⁸² Kulish, Nicholas, Chris Cottrell. German Fascination With Degrees Claims Latest Victim: Education Minister // New York Times, Feb 9, 2013 // <https://www.nytimes.com/2013/02/10/world/europe/german-education-chief-quits-in-scandal-reflecting-fascination-with-titles.html?pagewanted=all&r=0>, [12.09.2018]

³⁸³ Penfold, Chuck. University of Heidelberg finds Koch-Mehrin guilty of plagiarism. // DW.com, 15.06.2011 // <https://www.dw.com/en/university-of-heidelberg-finds-koch-mehrin-guilty-of-plagiarism/a-15156485> [10.03.2019].

прави значими разкрития и получава прозвището „ръцете на Господ“.³⁸⁴ Повечето от неговите открития се приемат от академичната общност и влизат в учебниците по японска история, а всякакви забележки и опасения на колегите му относно изследователските му методи и заключенията му са били бързо преодолявани, заради силната академична репутация на археолога. В случая роля играе и трудността на датирането на каменни артефакти. Радиовъглеродните изследвания са приложими само при органични материали, а техниките с уран/олово и калий/аргон често дават значителни отклонения. През 2001 г. се разкрива, че Фуджимура собственоръчно е заривал находките на поне три от обектите си.³⁸⁵ С тези разкрития и последвалите признание и извинение целият фундамент на японската историческа наука и знание са разклатени. Японският национален музей в Токио вади от експозициите си 20 артефакта, открити от археолога. Японската археологическа асоциация дебатира дали да не изследва наново обектите, на които е работил Фуджимура. Репутацията на Института Тохоку, в който Фуджимура е работил като старши директор, е разрушена, а дългогодишната работа на цялата колегия в него – поставена под съмнение.³⁸⁶ Мотивацията на проф. Фуджимура не е финансова – той признава, че е искал да удължи историята на народа си, както и да получи лично признание, да влезе в историята на родината си.

Може би най-грандиозният научен скандал в областта на историческите науки в момента е свързан с работата на английския археолог и доайен Джеймс Меларт, известен с изследването на селището Чаталхьоюк (Чатал Хююк) в дн. Турция. От откриването на селището през 1958 г. до смъртта си през 2012 г. Меларт публикува множество данни за културата и бита в новокаменната и каменно-бронзовата епоха, вкл. стенописи, надписи и предмети. В завещанието му правата върху публикуването на негови изследвания са предоставени на колеги, които започват да изучават архива му. През 2018 г. бяха изнесени доказателства, че повечето артефакти и данни, публикувани от Меларт, са негова измислица. В апартамента му са намерени рисунки на стенописи, за които не може да се докаже, че въобще някога са съществували, фалшифицирани документи на надписи, намерени в Бейкьой (друго селище, където Меларт е водил археологически разкопки), вкл. и надпис на лувийски език (за който е твърдял, че не

384 Scheinman, Ted. What...

385 Johnston Graheme. Shinichi Fujimura. / ArchaeologyExpert.com 9 Oct 2017 // <http://www.archaeologyexpert.co.uk/shinichifujijama.html> [10.03.2019].

386 Romey, Kristin M. "God's Hands" Did the Devil's Work // Archaeology, Vol. 54 Number 1, January/February 2001 // <https://archive.archaeology.org/0101/newsbriefs/godshands.html> [10.03.2019].

владее). Надписът е особено интересен. За него Меларт твърди, че е препис на изгубен/унищожен каменен артефакт на повече от 3200 г., който е достигнал до нас, благодарение на копие, направено през 1878 г. В надписа се разказва за възхода на царството Мира и неговия цар Купантакурунтас, за победата им над Троя и империята на хитите. Съдържа над 260 имена на персонажи и топоними. Една част от историята е посветена на троянския принц Мукус, който с корабите си завзема град Ашкелон в дн. Израел. Меларт прави научно съобщение за надписа през 1992 г. Още тогава са изразени съмнения в автентичността му, но те не срещат голяма подкрепа. Надписът е публикуван посмъртно от други учени през 2017 г., преди да се разбере, че е изфабрикуван.³⁸⁷

Обширните и задълбочени научни познания на Меларт му позволяват да изгради историческа панорама на обектите, на които работи. Разликата се състои в това, че вместо да издирва доказателства, които потвърждават или отхвърлят хипотезите му, той ги фабрикува в големи подробности. Лувийският надпис е сравняван от някои наблюдатели със вселената на Хари Потър.³⁸⁸

Това не е и единичен случай в неговата кариера. Още през 1990 г. са изказани резерви относно някои негови предположения и реконструкции на стенни рисунки на мотиви от анатолийски неолитни „килими“, намерени в Чаталхьоюк. Критично са разгледани негови публикации от специалисти, занимаващи се с тъкачеството в този период.³⁸⁹ Посочени са несъответствия между теренната документация от 1963 г. и публикация от 1984 г. и 1990 г., както и между рисунките и възстановките (вж. Фигура 35 и Фигура 36 в приложенията). Някои мотиви въобще не са посочени в теренната документация; други са наподобени да приличат на съвременните килими от тези географски ширини.

³⁸⁷ Jarus, Owen. 3,200-Year-Old Stone Inscription Tells of Trojan Prince, Sea People // Live Science, October 7, 2017 // <https://www.livescience.com/60629-ancient-inscription-trojan-prince-sea-people.html> [10.03.2019].

³⁸⁸ Jarus, Owen. Famed Archaeologist 'Discovered' His Own Fakes at 9,000-Year-Old Settlement // LiveScience.com, March 12, 2018 // <https://www.livescience.com/61989-famed-archaeologist-created-fakes.html> [10.03.2019].

³⁸⁹ Mallet, Marla. A Weaver's View of the Çatal Hüyük Controversy. // Oriental Rug Review, August/September 1990, Vol. 10, No. 6 // <http://www.marlamallett.com/ch.htm> [10.03.2019]; Mallet, Marla. The Goddess from Anatolia : An Updated View of the Çatal Hüyük Controversy // Oriental Rug Review, December 1992/January 1993 issue (Vol. XIII, No. 2) // <http://www.marlamallett.com/chupdate.htm> [10.03.2019].

Причините за измамата на Меларт не са известни, но едно от предположенията е, че той нарочно и целенасочено е заблуждавал научната колегия като отмъщение за изгонването му от Чаталхьоюк³⁹⁰ (което е поради съмнения за иманярство и трафик на културни ценности).

По-големите вреди тепърва ще се изчисляват. Към момента не може да се каже каква част от публикуваните материали са автентични, кои украсени и кои изфабрикувани. Публикации на Меларт лежат в основата на много други научни изследвания, които в светлината на разкритията също са поставени под въпрос. Цели теории, основани на неговите открития, трябва да бъдат преразгледани или дори напълно изоставени. Случаят с проф. Меларт служи като напомняне, че в археологията, където голяма част от знанието зависи от субективната преценка и интерпретация, изследователят трябва да се ръководи от солидни, конкретни и подробно документирани емпирични данни.

Фабрикации се правят и по отношение на **книжовното наследство**. Един от най-знаковите случаи в англосаксонската литература са поемите на Осиан, публикувани от Джеймс Макферсън, професор по филология в Единбургския университет, през 60-те години на 18 в. Осиан, предполагаем галски хронист, подобно на Омир, описва исторически събития от старата шотландска история. Подобно на Меларт по-късно, Макферсън първо публикува отделни фрагменти, а след това цели епически поеми (1762 г. и 1763 г.). Популярността на епоса на Осиан е толкова голяма, че дори Гьоте го споменава в „Страданията на младия Вертер“. Макферсън не прави публични „оригиналните“ ръкописи, а само техни части и своите преводи. Съмнения в автентичността са изказани от сериозни фигури като Хоръс Уолпол, Дейвид Хюм и Самюел Джонсън. Открити са несъответствия между наративите на шотландските митове и легенди и сюжетите на епосите, както и наличие на модерна лексика в архаичните текстове. Интересното е, че въпреки доказаната неавтентичност на произведенията, самите те са приети като значими литературни произведения и Макферсън е погребан в Ъгъла на поетите в Уестминтърското абатство.³⁹¹

³⁹⁰ Hugo, Christine. Famous archaeologist faked ancient discoveries at 9,000-year-old site in Europe and elsewhere. // Newsweek.com, March 12, 2018 // <https://www.newsweek.com/famous-archaeologist-faked-ancient-discoveries-9000-year-old-site-europe-and-841428> [10.03.2019]; Jarus, Owen...

³⁹¹ University of Delaware Library, Special Collections Department. FORGING A COLLECTION. James Macpherson and the Ossian Poems // UD Special Collections, 21 Dec

В българското книжовно наследство също се намират произведения със спорна автентичност. Такива са, например, „Веда Словена“ – сборник с митически и битови песни от Родопите³⁹² и „Летописният разказ на поп Методи Драгинов“, за който се счита, че е написан през 19 в. и базиран на друг летопис³⁹³.

В областта на **нематериалното културно наследство** нещата са още по-усложнени и границите по-размити поради естеството на изследванията. Особено остро е поставен този въпрос при изследването на съвременните културни общности. Докато при историците и археолозите обектът на изследванията винаги е конкретно посочен, то при етнографите е точно обратното. Основно правило на техните научни изследвания е обектите да бъдат анонимизирани до точката на невъзможност да се повтори и препотвърди изследването от друг изследовател. По думите на един коментатор, методическият апарат е „неудобен хибрид от импресионистично събиране на данни, развлекателна журналистика и дори малка доза художествена литература“.³⁹⁴ Един от най-големите методологични капани е т.нар. *priming effect*, при който отговорът е подсказан директно или индиректно, нарочно или случайно на обследвания обект и така резултатите биват компрометирани.

В България, например, не съществува нормативна рамка за извършване на етнографски проучвания, какъвто е случаят с археологическите изследвания. Всеки изследовател действа според нивото и качеството на собствените си знания, умения и убеждения.

2010, <http://www.lib.udel.edu/ud/spec/exhibits/forgery/ossian.htm> [10.03.2019]; Simon, Ed. 11 legendary literary hoaxes. // <https://lithub.com/11-legendary-literary-hoaxes>, October 19, 2016 [10.03.2019]; Келбечева, Евелина. Как митовете раждат фалшификации // Либерален преглед, 19.6.2012 // <http://www.librev.com/index.php/component/content/article?id=1647> [10.03.2019].

³⁹² Витанова, Марияна. Ново издание на „Веда Словена“ [Рецензия към изданието на „Отворено общество“, т. I, 659 с., т. II, 510 с., София, 1997 г.]. / Македонски преглед, 1999, кн. 2, с. 150-154 // <http://www.linguistics-in-bulgaria.com/VitRez01.pdf> [10.03.2019]; Келбечева, Евелина. Как...

³⁹³ Тодоров, Илия. Летописният разказ на поп Методи Драгинов. // Старобългарска литература, 16 (1984), 56-79. // http://www.rodopskistarini.com/2012/03/blog-post_16.html [10.03.2019].

³⁹⁴ Neyfakh, Leon. The Ethics of Ethnography. // Slate.com, 18.06.2018 // http://www.slate.com/articles/news_and_politics/crime/2015/06/alice_goffman_s_on_the_run_is_the_sociologist_to_blame_for_the_inconsistencies.html?via=gdpr-consent [10.03.2019].

Още Иван Шишманов апелира за трезво отношение към проблематиката, защото „с умишлени или наивни фалшификации, каквито доскоро са били на мода не само у славяните, но и у другите европейски народи, не може нищо вече да се постигне“.³⁹⁵

Липсата на регламентация не се среща само у нас, а и в други държави. Единственото, което гарантира качеството на изследването и получените резултати, според Ричард Тоб, социолог в Чикагския университет, е реномето на изследователя.³⁹⁶ Презумпцията е, че правилата са следвани и събраните данни са достоверни и изчерпателни, а заключенията обективни. Дебатът се фокусира върху възможността да се разкрие „истината“ при невъзможността пътят до нея да се възпроизведе. От една страна са тези, които не виждат особен проблем в това противоречие и правят паралели със статистиката и социологическите проучвания, които също се интересуват от истината, без да се интересуват от идентичността на обектите. От друга страна са тези, които с опасяват, че липсата на яснота относно обектите открива възможности за измами.

Интересно развитие в тази посока е приетата наскоро директива за опазване на личните данни, която неминуемо ще има ефект върху методиката на етнографските изследвания.

Един от по-значимите скандали в областта на социалните науки бе около изследователските методи на проф. Дидрик Стапел – декан на Факултета по социални и поведенчески науки на Тилбургския университет. Ръководен от желание за „елегантност и симетрия“, които са в ярък контраст със „суката и разхвърляността, които са същността на емпиричните изследвания“, той публикува години наред напълно изфабрикувани данни, които са в унисон със собствените му убеждения и предубеждения. Позицията му на декан и известността му сред широката общественост му създават защита срещу всякакви съмнения от колеги, докторанти и студенти по отношения на нетипичните му изследователски методи. Крайният резултат е публикуване на изфабрикувани данни в над 55 публикации и 10 докторски дисертации, ръководени от него.³⁹⁷

³⁹⁵ Данова, Надя. Иван Шишманов и националният наратив. // Литернет, 13.08.2005 // https://liternet.bg/publish/16/n_danova/iv_shishmanov.htm [10.03.2019].

³⁹⁶ Neyfakh, Leon...

³⁹⁷ Bhattacharjee, Yudhijit. The Mind of a Con Man // New York Times, 26.04.2013 // <https://www.nytimes.com/2013/04/28/magazine/diederik-stapels-audacious-academic-fraud.html> [10.03.2019].

4. НАУЧНИ ФАЛШИФИКАЦИИ

Една от основните цели на научните изследвания в областта на културното наследство е доказването на автентичност на културната ценност. Фалшификати – предмети, които симулират автентичност, съществуват откакто се проявява осъзнат интерес към миналото. Най-ранният известен фалшификат се съхранява в Британския музей и представлява клиновиден надпис от второто хилядолетие пр.н.е., който претендира да бъде от третото хилядолетие пр.н.е., направен като доказателство за родова принадлежност към съсловието на вавилонските храмови жреци.³⁹⁸

Известни са случаи, когато фалшификатите са изготвени от учени, за да злепоставят свои колеги. Т.нар. плочка на Франсис Дрейк е плод на груба шега между учени. Сред измамниците се нареждат музеен куратор, критик, реставратор, дилър и членове на Калифорнийското историческо дружество. Набелязаната жертвата е професор с интереси в сферата на ранната американска история. Измамата успява, благодарение на няколко фактора – известен исторически факт (има сведения, че Дрейк е оставил плочка на севернокалифорнийския бряг), желание да се осмее ненавиждан колега; желание да се повярва, че артефактът е истински; желание да се измами бивш работодател (кураторът е работил в музея, който съхранява плочката).^{399 400}

Подобен е и случаят с Кенсингтънския рунически камък. През 1898 г. в град Кенсингтън, Минесота, САЩ, населен със скандинавски имигранти, е открит голям камък със загадъчни руни. Науката е приела, че находката е фалшификат, но камъкът се радва на голяма почит и популярност, тъй като дава хляб на теориите, че викингите първи са открили Америка. Научните съображения за неавтентичността на надписа са няколко: текстът е прекалено дълъг, лексиката е смесена от различни периоди; граматиката не отговаря на предполагаемата

³⁹⁸ Jackson, Brittany and Mark Rose. Bogus! An Introduction to Dubious Discoveries. – Archaeology's Hoaxes, Fakes, and Strange Sites // Archaeology Archive Online Features, December 2009-May 2010 // <https://archive.archaeology.org/online/features/hoaxes/> [10.03.2019].

³⁹⁹ Pogash Carol. Scientists Explain Drake's Plate Hoax // Los Angeles Times, February 19, 2003 // <http://articles.latimes.com/2003/feb/19/local/me-hoax19> [10.03.2019].

⁴⁰⁰ Von der Porten, Edward, Raymond Aker, Robert W. Allen and James M. Spitze. Who Made Drake's Plate of Brass? Hint: It Wasn't Francis Drake // California History, Vol. 81, No. 2 (2002), c. 116-133 // <https://www.jstor.org/stable/25177677> [10.03.2019].

датировка; начинът на изписване на руните е непоследователен, както е и странно присъствието на викинги толкова навътре в континента. Всичко това сочи, че руните са фалшификат, изработен вероятно с цел да се докаже историческа и културна принадлежност към земята, опит да се създаде исторически наратив.⁴⁰¹ Това не е единичен случай – фалшифицирани викингски надписи се срещат и на други места в Северна Америка.⁴⁰² През 1985 г. е открит още един подобен камък. Находката заинтригува научните среди, тъй като той като е директен паралел на камъка от 1898 г. През 2001 г. истината излиза наяве – камъкът е изработен като шега от петима студенти по скандинавистика, водени от желанието да се подиграят на тези, които вярват в оригиналността на Кенсингтънския камък. Две дами от тази петорка се отдават на научна кариера – едната става шеф на Катедрата за германски науки в Университета на Индиана, а другата – доцент по английска филология в Югоизточния университет в Луизиана.⁴⁰³

Как обаче трябва да третираме фалшификати, направени в миналото, които вече сами са се превърнали в ценни артефакти? Торинската плащеница е доказано изработена през късното Средновековие или ранния Ренесанс. За неин автор дори се сочи Леонардо да Винчи. Независимо от научните и техническите доказателства, плащеницата е просмукана от вярата на толкова много хора, че всъщност автентичността ѝ е без значение.⁴⁰⁴ Подобен е и случаят с мумията от Мисисипи.⁴⁰⁵

Фалшификати се намират и в областта на **природното наследство**. В последните години палеонтологията е изправена пред голяма заплаха от фалшифицирани фосили, най-често с произход Китай. Фалшифицирането на природни артефакти става по няколко начина: чрез комбиниране на кости от един и същи вид, но от различни индивиди; чрез комбинация на кости от различни видове; комбиниране

⁴⁰¹ Wahlgran, Erik. The Case Of The Kensington Rune Stone // *American Heritage*, Vol. 10, Iss. 3, April 1954, // <https://www.americanheritage.com/index.php/content/case-kensington-rune-stone> [10.03.2019].

⁴⁰² Tikkanen, Karen Westin. The Consequences of Truth. / *Bulletin of the History of Archaeology*. 22(1), с. 19–29 // <http://doi.org/10.5334/bha.22113> [10.03.2019].

⁴⁰³ Two Admit Faking Alleged Viking Inscription. // *USA Today*, Nov 6, 2001 // <https://usatoday30.usatoday.com/news/nation/2001/11/06/viking.htm> [10.03.2019].

⁴⁰⁴ Scheinman, Ted....

⁴⁰⁵ Mississippi Mummy: An Egyptian Mummy Created by Using Animal Ribs, Nails, and Papier-mâché ('20s) // https://www.oddee.com/item_98824.aspx [10.03.2019].

на кости от динозаври и птици; издълбаване на липсващи части или на цели скелети в камъни.⁴⁰⁶

Причините за извършването на измами или етични нарушения от какъвто и да е род са различни. Едни от най-разпространените, както вече стана ясно, са нездраво желание за публичност и себеизява, получаване на финансови облаги, лоши шеги или отмъщение. Измамниците често се поддават на желанието да докажат собствените си предубеждения и теории за историческото минало, водени от криворазбран патриотизъм и национализъм, или под опасното влияние на шовинистични или расистки идеи. Фалшификатите често се използват и от властимащите за определени политически цели. Въпросите около автентичността нерядко биват игнорирани поради известността на произведенията или на авторите им.⁴⁰⁷

Фалшификацията включва два психологически аспекта: девиантно копиране (тоест, това, което не е естественото подражание и не е част от социализацията на личността) и психология на измамата – една от „многобройните пагубни ирационални страсти в обществата в глобализиращия се свръх-технологизиран свят на манипулации, лъжи, спекулации и симулации на съвременността ни – „фейк-света“ на „фейк нюза“.⁴⁰⁸

Освен субективната страна, съществуват и обективни фактори, които оказват натиск и дават почва на неетични научни практики. В последните години има тенденция академичните науки да се превръщат в бизнес и да стават подвластни на пазарните механизми – ограничено финансиране, силно конкурентна среда при разпределянето на средствата, болезнен натиск да се покажат резултати. Науката освен откритие, изисква и комуникиране, убеждение, маркетинг, или по думите на дискредитирания проф. Стапел „се превръща в цирк“.⁴⁰⁹

Един от най-разпространените критерии за научна продуктивност е публикацията. Натискът да се публикува оказва огромно влияние върху

⁴⁰⁶ Pickrell, John, How Fake Fossils Pervert Paleontology [Excerpt], // Scientific American, November 15, 2014 // <https://www.scientificamerican.com/article/how-fake-fossils-pervert-paleontology-excerpt/> [10.03.2019].

⁴⁰⁷ Jackson, Brittany and Mark Rose. Bogus! An Introduction to Dubious Discoveries. – Archaeology's Hoaxes, Fakes, and Strange Sites // Archaeology Archive Online Features, December 2009-May 2010 // <https://archive.archaeology.org/online/features/hoaxes/> [10.03.2019]; Келбечева, Евелина. Как...

⁴⁰⁸ Гарванова, Магдалена и Петър Канев. Социалнопсихологически профил на фалшификатора. // Бюлетин Арете, Година VII, брой 8/2018, с. 44.

⁴⁰⁹ Bhattacharjee, Yudhijit. The Mind...

качеството на работата, тъй като често се претрупват важни дейности като верификация на резултатите или се допускат плагиатство и автоплагиатство.

Този натиск не е нов, но в последните години той се увеличава и изискването е да се публикува в най-престижните издания – т.е. тези с висок *импакт фактор*. Импакт факторът е годишен библиометричен индикатор, който се изчислява като коефициент на средния брой цитирани статии за годината към броя на статиите, публикуван в изданието през последните две години. Тоест, ако изданието публикува общо 100 статии за последните две години и 15 от тях са цитирани общо 27 пъти, импакт факторът ще бъде 27:100 или 0,27.

Скорошно изследване, обаче, показва, че е сравнително лесно да се манипулира импакт факторът и че често репутацията на списанието и импакт факторът му не си съответстват.⁴¹⁰ В друго изследване се идентифицират 10 начина за механично (статистическо) манипулиране на импакт фактора чрез практики, които дори и да не са стриктно неетични, трябва да бъдат прекратени.⁴¹¹ Такива са, например, автоцитирането, тенденциозното цитиране на статии само от периода, на базата на който се изчислява импакт факторът, цитирането на статии само от съответното списание (някои списания поставят това като условие за публикация при тях), формирането на групи от свързани автори, които се цитират едни други; създаването на издания, които са с общи редакционни колегии и пр. Съществуващите практики дори карат някои наблюдатели да говорят за картел.⁴¹² Интересното е, че

⁴¹⁰ Arnold & Fowler on “Nefarious Numbers” about the impact factor manipulation // <https://francisworldinsideout.wordpress.com/2011/02/18/arnold-fowler-on-nefarious-numbers-about-the-impact-factor-manipulation/> [10.03.2019].

⁴¹¹ Falagas, Matthew E., Vangelis G. Alexiou. The top-ten in journal impact factor manipulation. // Arch. Immunol. Ther. Exp. (2008) 56: 223. <https://doi.org/10.1007/s00005-008-0024-5> // <https://link.springer.com/article/10.1007%2Fs00005-008-0024-5> [10.03.2019].

⁴¹² Davis, Phill. The Emergence of a Citation Cartel. // The Scholarly Kitchen, 10 April 2012, // <https://scholarlykitchen.sspnet.org/2012/04/10/emergence-of-a-citation-cartel/> [10.03.2019].

манипулацията на импакт фактора започва да се практикува след 2005 г., когато неговото значение като мерило нараства.^{413 414}

Трябва да се отбележи, че вече има и оттегляния на публикации заради нарушаване на стандартите за цитиране с цел манипулиране на импакт фактора на определено издание, а самото издание е извадено от списъка на Томпсън Ройтерс.⁴¹⁵ Томпсън Ройтерс провеждат собствени статистически анализи на класациите на изданията, които наблюдават. Според тях автоцитирането на ниво издание⁴¹⁶ донякъде е и естествено, тъй като водещи издания публикуват висококачествени и често цитирани материали. В изследване от 2002 г. не е открита зависимост между нарушенията, които механично влияят върху импакт фактора и дадена научна област или научен въпрос, а са свързани с конкретни издания. Като цяло автоцитирането не влияе върху импакт фактора и не компрометира класациите.⁴¹⁷ Въпреки положените усилия, през 2008 г. Томпсън Ройтерс признава, че честотата на автоцитирането вече поставя под съмнение обективността на индикатора.⁴¹⁸

Друг фактор, който влияе върху честотата на цитиранията на дадена публикация, е *репутацията на автора*. Скорошно изследване в САЩ показва, че високата репутация на автора може да донесе до 66% повече цитирания в първоначалната фаза на живота на публикацията, въпреки че с времето влиянието на репутацията върху честотата на цитиране отслабва. Репутацията спомага да се преодолеят информационната асиметрия в научните и академичните среди и с увеличаването на броя на достъпните публикации, ролята на репутацията като ориентир ще расте. От друга страна, количественото

⁴¹³ Chorus, Caspar, Ludo Waltman. A Large-Scale Analysis of Impact Factor Biased Journal Self-Citation. // PLoS ONE 11(8): e0161021. // <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0161021> [10.03.2019].

⁴¹⁴ Delft University of Technology. Study reveals journal impact factor manipulation. 14.09. 2016 // <https://www.tudelft.nl/en/2016/tu-delft/study-reveals-journal-impact-factor-manipulation/> [10.03.2019].

⁴¹⁵ A first? Papers retracted for citation manipulation // <https://retractionwatch.com/2012/07/05/a-first-papers-retracted-for-citation-manipulation/> [10.03.2019].

⁴¹⁶ Автоцитирането може да бъде на няколко нива – автор, издание, обект/тема.

⁴¹⁷ McVeigh, Marie E. Journal self-citation in the Journal Citation Reports – Science Edition (2002). // <https://clarivate.com/essays/journal-self-citation-jcr/> [10.03.2019].

⁴¹⁸ Test, James. Playing the system puts self-citation's impact under review // Nature, volume 455, page 729 (09 October 2008) // <https://www.nature.com/articles/455729b> [10.03.2019].

оценяване, което изключва оценка на средата, може да повлияе отрицателно върху кариерите на перспективни млади учени.⁴¹⁹

В изследване от Норвегия през 2013 г. пък се потвърждават зависимостите между пол, възраст и академична длъжност и научна продукция. От тях най-голямо влияние има академичната длъжност. Въпреки това, тези три характеристики могат да обяснят по-малко от 20 процента от отклонението в продукцията – тоест, продуктивността на учения зависи от други фактори. Такива мога да бъдат – наличие на финансиране, преподавателска натовареност, инструментариум, асистенти, организационна култура, организационен контекст, работна атмосфера, индивидуални качества и нагласи.⁴²⁰

В доклада от вътрешното разследване на Тилбургския университет на аферата „Стапел“ се разкрива общо незачитане на фундаменталните научни стандарти и методологични изисквания, като вината за това е не само на учените, но и на редакторите и рецензентите на международните издания.⁴²¹

Едно от най-често срещаните обвинения към *редакционните колегии на академичните издания* е, че се отхвърля всичко, което не съвпада с виждането на редакторите или рецензентите, и обратното – приема се всичко, без значение дали е методологично, терминологично или по друг начин научно издържано, стига то да съвпада с предубежденията и политиката на списанието. Известен е експериментът от 1996 г. на Алан Сокал, професор по физика в Ню Йоркския университет и по математика в Лондонския университетски колеж, който успява да публикува в уважавано академично издание по философия статия с множество несъвършенства – безсмислено заглавие („Премайнавайки границите: към трансформативната херменевтика на квантовата гравитация“), неоснователни твърдения (напр. квантовата

⁴¹⁹ Petersen, Alexander Michael, Santo Fortunato, Raj K. Pan, Kimmo Kaski, Orion Penner, Armando Rungi, Massimo Riccaboni, H. Eugene Stanley, and Fabio Pammolli. Reputation and impact in academic careers. // Proc Natl Acad Sci U S A. 2014 Oct 28; 111(43): 15316–15321. // <https://doi.org/10.1073/pnas.1323111111> [10.03.2019].

⁴²⁰ Rørstad, Kristoffer, Dag W. Aksnes. Publication rate expressed by age, gender and academic position – A large-scale analysis of Norwegian academic staff // Journal of Informetrics, Volume 9, Issue 2, April 2015, Pages 317-333 // <https://doi.org/10.1016/j.joi.2015.02.003>

⁴²¹ Borwein, Jonathan, David H. Bailey. Scientific fraud, sloppy science – yes, it happens. // TheConversation.com, 7 May 2013 // <https://theconversation.com/scientific-fraud-sloppy-science-yes-they-happen-13948> [10.03.2019].

гравитация е социален и лингвистичен конструкт), нелогични връзки (между феминизма и аксиомата на избора; „Евклидовото пи“ с „Нютоновото джи“), измислени цитати, разнородна литература (вкл. автори като Дерида и Фуко, както и статии като „Джойс, Планк, Айнщайн и Хайзенберг: относителна квантово механична дискусия за „Одисей“). Неговата хипотеза е, че „водещо списание в областта на културологията ще публикува статия, пълна с глупости, ако е изпълнена с правилните модерни думи и отговаря на идеологическите предразсъдъци на редакторите“.⁴²² В последвалата дискусия, в която се включват много американски и европейски учени – физици, философи, културолози, социолози и лингвисти, ясно се подчертават основните разделителни линии между естеството на работа и научните методи в естествените и обществените науки. Открояват се трудностите и ограниченията при използване на емпиричния изследователски метод в сферата на обществените науки, които зависят много повече от индивидуалните характеристики на изследователя – от неговите качества, възможности, образование, умения и пр.⁴²³

Друго трудно за преодоляване препятствие в публикуването на научна информация е *нежеланието да се публикуват отрицателни резултати*. В чистата си форма, науката изисква формулиране на хипотеза, провеждане на изследване и потвърждение или отхвърляне на хипотезата. И именно тук сме изправени пред проблема с възприятието, че отрицателните (или амбивалентните) резултати не са „истински“ резултати. Много изследователи не биха подготвили публикация с отрицателни резултати.⁴²⁴

Отрицателните резултати са точно толкова важни, колкото и положителните, тъй като те обогатяват нашето разбиране за материята и връзките и отношенията между отделните части на едно цяло. От философска гледна точка само отрицателните резултати – тези, които опровергават предположението, представляват истински научен прогрес, тъй като положителните резултати не изключват възможността

⁴²² The Sokal Affair. // University of Berkeley, 23.02.2004 // <https://www.ocf.berkeley.edu/~abhishek/sokal.html> [10.03.2019].

⁴²³ Reynolds, Jonathan. The Sokal Hoax Fifteen Years Later: A Philosophical Reading of the Controversy. // Spike Magazine.com, July 4, 2011 // <https://www.spikemagazine.com/the-sokal-hoax.php> [10.03.2019]; Fish, Stanley. Professor Sokal's Bad Joke. // New York Times, May 21, 1996 // <http://www.physics.nyu.edu/faculty/sokal/fish.html> [10.03.2019]; Weinberg, Steven. Sokal's Hoax. // The New York Review of Books, 8 august, 1996 // <https://www.nybooks.com/articles/1996/08/08/sokals-hoax/> [10.03.2019].

⁴²⁴ Kerr, Norbert L. HARKing..., c. 202

тезата да бъде отхвърлена при бъдещи опити. Още през 1963 г. философът Карл Попър заявява: „Всяко отхвърляне на теорията трябва да се приема като голям научен успех не само на учения, отхвърлил теорията, но и на учения, който първоначално я е формулирал, защото той индиректно е предложил експериментът, който води до нейното отхвърляне.“⁴²⁵

5. ПРОТИВОДЕЙСТВИЕ НА НЕНАУЧНИТЕ ПРАКТИКИ

В мултидисциплинарно изследване в САЩ през 2010 г. се показва конфликт между наличието на конкурентна среда и натиск за публикуване, от една страна, и обективността и интегритета на научноизследователската работа, от друга. Резултатите сочат, че учените са принудени да публикуват на всяка цена, а публикациите с негативни резултати се публикуват по-рядко. Финансирането на научноизследователската и развойната дейност на база публикации води до по-голям брой публикации на човек, както и до по-висока честотата на положителните резултати. Ефектът на институционалния престиж (презумпцията, че опитите в престижните институти са по-качествени и затова по-често успешни) не е достатъчно силен, за да обясни завишената честота на положителните публикации.⁴²⁶

Чрез публикуването на отрицателни резултати се избягва излишно дублиране на изследователски дейности и се позволява тези резултати да бъдат обсъждани, подлагани на критика, отхвърлени или потвърдени. Това от своя страна може да доведе до откриване на слабости, а от там и до подобряване на научноизследователските методи. Когато повече отрицателни данни станат известни, ще се повиши и общественото разбиране за хаотичността в научните изследвания и по-лесно ще се приеме фактът, че не съществува стопроцентова сигурност в нашето знание.⁴²⁷ В някои научни среди съществуват и издания, които целево публикуват отрицателни изследователски данни. Такова издание е *Journal of Negative Results in Biomedicine* (Списание за отрицателни резултати в биомедицината).

⁴²⁵ Anderson, Gabriella, Bjorn R Olsen, Haiko Sprott. Opinion: Publish Negative Results. // TheScientist.com, 15.01.2015 // <https://www.the-scientist.com/opinion/opinion-publish-negative-results-39928> [10.03.2019].

⁴²⁶ Fanelli, Daniele. Do Pressures to Publish Increase Scientists' Bias? An Empirical Support from US States Data. // PLoS ONE 5(4): e10271. // <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0010271> [10.03.2019].

⁴²⁷ Anderson, Gabriella, Bjorn R Olsen, Haiko Sprott. Opinion...

Съществува **вредна и опасна тенденция** към публикуване на „секси“ данни и теории, използване на сложен и изкуствен „научен“ език (вкл. често използване на чуждици при наличие на пълно езиково съответствие; прекалена употреба на латински термини; неоснователно въвеждане на термини и дори измисляне на думи), които създават излишен пълнеж в научните публикации. Според някои изследователи съществуващите механизми за финансиране в конкурентна среда водят до изкуствено завишаване на значимостта на изследването. Забелязва се тенденция на отъждествяване на сложността на изказа с висока научна стойност на съдържанието. Кандидатурите трябва да съдържат определения като „от световна класа“, „водещи“, „важни научни открития“ и пр., докато определения като „значим“, „внимателен“ и „ценен“ не са достатъчни.⁴²⁸

Друго обстоятелство, което може да окаже натиск върху изследователя и да допринесе за нарушаването на добрите научни практики, е **кариерното развитие в администрацията**. Административната дейност на всички нива в научноизследователските среди е изпълнена с множество излишна бюрокрация, която отнема по-голямата част от работното време за сметка на научноизследователската работа.⁴²⁹ Ситуацията е по-фрапираща в академичните среди, където повечето учени имат и преподавателски ангажименти, които не могат да бъдат пренебрегнати.⁴³⁰ Често научната работа всъщност заема не второ, а трето място – след административната и преподавателската. В това отношение може да помогнат инициативи като „Млъкни и пиши!“ (Shut up and Write!), които създават възможности за редовна работа върху научна продукция в и извън академична среда. Тази инициатива започва в Сан Франциско, Калифорния, като възможност за докторанти да правят продукция в по-разтоварваща среда, но след това е възприета и от някои университети в Австралия.⁴³¹

⁴²⁸ Borwein, Jonathan, David H. Bailey. Scientific...

⁴²⁹ Ефектът на административното бреме върху изследователската и академичната работа засега не е обект на цялостно изследване.

⁴³⁰ Karagiannis, Sophia N. The Conflicts Between Science Research and Teaching in Higher Education: An Academic's Perspective. // International Journal of Teaching and Learning in Higher Education 2009, Volume 21, Number 1, 75-83 // <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ896244.pdf> [10.03.2019].

⁴³¹ Thompson, Jay Daniel. Academic writing 'outside' academia. // The Research Whisperer.com, 11.08.2015 //

Отделно от това, личният ми опит и наблюдения ме водят до заключението, че при жените в традиционни общества, каквото е и българското, семейните ангажименти и по-специално грижата за децата, възпират научната работа.

Вредите от научните измами са много, но най-общо може да се заключат в създаването на „своеобразен паралелен „режим на историчност“⁴³². Затова научната общност има задължение към обществото да осигури **прозрачност на действията** си. Находките и културните ценности трябва да са свободно достъпни за всички членове на научната гилдия, без това, разбира се, да компрометира, от една страна, физическата им безопасност, и, от друга, правото на откривателя на първа публикация. Скорошно изследване показва, че съществува неяснота относно правата върху интелектуалната собственост на археологически изследвания, както и липсват стимули за споделяне на първична информация.⁴³³ Освен това, археологическите разкопки не могат да се възпроизведат (репродуцират) в чистия научен смисъл поради деструктивното си естество. Същевременно достъпът до научна информация е критичен за успешната научна социализация.

В тази насока е инициативата „Отворен достъп“⁴³⁴ (англ. *Open Access* или ОА), която се базира на идеята, че научната литература трябва да бъде достъпна в дигитална форма, безплатна и да не е ограничена от авторското и лицензионното право. Науката не трябва да бъде безплатна, но не трябва и да се финансира от ползвателя – учения, а чрез други механизми – изследователските центрове, научни програми, национални и наднационални инициативи. Отвореният достъп може да се постигне по два начина:

- чрез научни архиви (сайтове/депозитори/хранилища), които не предлагат рецензиране/рефериране. В тях може да се съхраняват рецензирани и нерецензирани материали и публикации, до които всеки да има свободен достъп.

<https://theresearchwhisperer.wordpress.com/2015/08/11/academic-writing-outside-academia-2/> [10.03.2019].

⁴³² Келбечева, Евелина. Как...

⁴³³ Markin, Pablo. Open Source Software Adds to Collaboration, Transparency and Reproducibility in Archaeology. // OpenScience.com, 30.11.2017 // <https://openscience.com/open-source-software-contributes-to-project-collaboration-research-transparency-and-reproducibility-in-archeology/> [10.03.2019].

⁴³⁴ Suber, Peter. Open Access Overview, December 5, 2015 // <http://legacy.earlham.edu/~peters/fos/overview.htm> [10.03.2019].

- Чрез реферирани научни списания, които след подходящия процес и одобрение на материалите, да ги публикуват със свободен достъп.

У нас Министерството на образованието и науката е разработило проект за концепция за прилагане на принципа на отворен достъп до научна информация с дванадесет препоръки.⁴³⁵

Научното изследване е ключова фаза в процеса на социализация на културното наследство. Благодарение на нея се стига до разкриването на многозначността на артефакта и до осъзнаването на неговото място, роля и значение за развитието на общността. Това знание, от своя страна, се превръща в здравата основа, върху която трябва да стъпят всички дейности по осигуряване на публичния достъп до културното наследство.

⁴³⁵ Концепция за прилагане на принципа на отворен достъп до научна информация

Глава V. ПУБЛИЧЕН ДОСТЪП И ИНТЕРПРЕТАЦИЯ НА КУЛТУРНИ ЦЕННОСТИ

Достъпът до културното наследство е следващата критична стъпка в процеса на възприемане на културните ценности и предаването им във времето и пространството. Неслучайно правото на ползване на културни ценности е гарантирано от Конституцията.⁴³⁶

Достъпът до наследството има две основни форми – физическа и интелектуална⁴³⁷. Те се допълват една друга, тъй като обслужват различни потребности на посетителя. Успешната социализация е зависима както от осигуряването и на двата вида достъп, така и от целенасочена работа с публиките.

Мерките, които се предприемат, за да се осигури достъпът на повече посетител от различни категории и с разнообразни профили, са разнообразни и променливи и зависят от развитието на обществените нагласи, технологиите и културните политики. В тази глава ще разгледаме както някои от традиционните и наложилите се форми, така и възможностите, които се разкриват в един глобализиращ се информационен свят.

Неразривно свързана с достъпа е интерпретацията на културното наследство. Въпреки че това са две отделни стъпки в теоретичен план, в чисто практически план е невъзможно да се отделят, тъй като в момента, в който всеки един от нас се докосне до културната ценност, ние я и интерпретираме. Както ще се демонстрира и в текста по-долу, традиционният достъп до културните ценности (и особено този, който е

⁴³⁶ Чл. 54 (1) „Всеки има право да се ползва от националните и общочовешките културни ценности, както и да развива своята култура в съответствие с етническата си принадлежност, което се признава и гарантира от закона.“

⁴³⁷ В англоезичната литература понякога се използва терминът „философски достъп“, който в настоящия контекст се припокрива интелектуалния.

осигурен от музейната институция и музеифицираните обекти на наследството) предполага, първо, интерпретация на културната ценност от музейните специалисти в процеса на експониране, което пък служи като „подложка“ за интерпретацията от страна на посетителя. Самото осигуряване на достъп до културната ценност предполага и нейното интерпретиране.

1. ФИЗИЧЕСКИ ДОСТЪП

Физическият достъп е изключително важна част от социализацията и толкова очевидна, че често се изпуска от ползрението. За да може посетителят да се докосне до културното наследство, то не само трябва да бъде показано по подходящ начин, но и посетителят трябва да има физическата възможност да го види.

Сред най-разпространените мерки за подобряване достъпът до културно наследство днес включват:

- *Гъвкаво работно време* – обектите на културно наследство следва да са със специално работно време, което да е различно от стандартната работна седмица. Например, работният режим може да включва уикенди, национални празници и работно време след 17:30 ч. през седмицата. Българският законодател задължава музеите да са отворени за посетители поне през един от почивните дни.⁴³⁸
- *Дни на свободен достъп* – поне веднъж месечно обектите на наследството трябва да предоставят свободен достъп, за да може да се възползват социално слаби групи – напр., пенсионери, учещи се, малцинства, безработни и др.
- *Дни на отворените врати* – обикновено за национални празници или патронни празници на обекта – напр. 6 май е ден със свободен достъп в НВИМ, тъй като е патронен празник на армията.
- Специални инициативи, като *Нощ на музеите*, които целят да привлекат публиката, която обикновено не посещава редовно обектите на наследството.
- *Отстъпки* за учещи, пенсионери, учители и музейни работници – това се отнася за цените на редовни посещения.

⁴³⁸ Наредба №Н-4 за условията..., чл. 21.

- *Семейни билети* или отстъпки за малки деца – за да стимулират семейните посещения на културните обекти;
- *Групови билети* – за да привличат организирани посещения, свързани образованието (напр., училищни посещения) или с културен туризъм;
- *Комбинирани билети*, позволяващи достъп до няколко обекта – музеи или забележителни места. Тази мярка е доста популярна мярка в някои западноевропейски държави. Например, в Сиена се предлагат няколко вида комбинирани билети, които включват единичен достъп до различни обекти в града и са валидни за три дни от първото посещение.⁴³⁹

Достъпът за хората с увреждания изисква развитието на набор от мерки, които позволяват не само осигуряването на достъп до сградата и експозиционните площи, но и до самите културни ценности. Към първите спадат средства като стационарни и подвижни рампи за инвалидни колички и столове; пространствено оформление, подходящо за по-лесна навигация; наличие на по-широки асансьори; достъп за кучета водачи и пр. Към вторите може спадат: изготвяне на специални указателни табла и етикети на Брайловата азбука, звукови указания (аудиогидовете са разпространена практика, но те в повечето случаи не се фокусират върху специфичните потребности на хората с увреждания) и др.

Изготвяне на копия, реплики или мулажи на пластични произведения за целите на достъпа до културното наследство е добре позната световна практика. Някои знакови антични произведения – творби на Фидий и Праксител, например, са ни известни от римски копия. Белведерският Аполон, възплътيل античната мъжка красота, е всъщност копие от II век на бронзов оригинал на античния скулптор Леохар.⁴⁴⁰

За съжаление, българското законодателство поставя ограничения в тази посока.

Дигитализирането на културни ценности също предлага възможности за подобряване на достъпа на хората с увреждания до образци на културното наследство.

⁴³⁹ Включено наблюдение. Посещение на гр. Сиена, 8-15 юли 2017 г.

⁴⁴⁰ Belvedere Apollo. //

<http://www.museivaticani.va/content/museivaticani/en/collezioni/musei/museo-pio-clementino/Cortile-Ottagono/apollo-del-belvedere.html> [10.03.2019].

Ако традиционно музеят кани обществеността в музейното пространство, някои музеи излизането от собствената си сграда и навлизат в градската среда.

Много добър пример в това отношение е Музеят на комиксите в Брюксел. Белгия е родината на много известни анимационни герои – Тинтин, Смърфовите, Щастливият Люк, Астерикс и Обеликс и др. През 1991 г. музеят и градската управа започват да работят върху създаването на Разходка на комиксите – включваща комикси, нарисували върху калкани на сгради в различни части на града (вж. Фигура 37: Обекти по Пътя на комиксите, Брюксел). За музея това е начин да придобие повече популярност. За управата това е начин да благоустрои градската среда, използвайки част от културното наследство. Днес в разходката са включени 56 места в Брюксел и няколко извън града.⁴⁴¹

Друг иновативен вариант е усвояването и ревитализирането на пространството около музея. Отличен пример за това е партньорството на Музея за изкуство и история в Санта Круз, Калифорния, и градската управа чрез което пространството пред главния вход на музея (извън двора) е превърнато в площад с фермерски пазар, открита сцена за представления на живо, йога и творчески събития. Съседна изоставена сграда пък е превърната в закрито място за храна – с шест ресторанта и два бара, Проектът възлиза на около пет милиона долара и отнема повече от 4 години да се реализира. Целта на музея е площадът да се превърне в „творческото сърце на общината“, в градски площад, който обединява изкуството, историята, храната, играта и хората.⁴⁴² (вж. Фигура 38: Музей за изкуство и история, Санта Круз, Калифорния)

Изискванията за музейната сграда целят създаването на подходяща и безопасна среда както за културните ценности, съхранявани и експонирани в нея, така и за служителите и посетителите. Архитектурата на музейната сграда трябва да включва някои основни видове пространство – експозиционна площ, публични пространства, служебни пространства, хранилища и др.

Осигуряването на достъп, от една страна, не бива да поставя под заплаха физическата цялост, състоянието и автентичността на културните ценности, а от друга, трябва да ги предпазва от всякакви

⁴⁴¹ City of Brussels Website. Comic Book Route. // <https://www.brussels.be/comic-book-route> [10.03.2019].

⁴⁴² Gaura, Maria. Santa Cruz: Abbott Square Market transforms dark spot in downtown. / San Francisco Chronicle, Nov. 30, 2017 // <https://www.sfchronicle.com/travel/article/Santa-Cruz-Abbot-Square-Market-transforms-dark-12393244.php> [10.03.2019].

посегателства или вредни въздействия. Необходимо е да се осигури сигнално-охранителна техника, система за пожароизвестяване и с необходимите средства за пожарна безопасност, уреди за вентилация и климатизация, поддържане на подходящ постоянен режим за осветление, температура и влажност; витрини и съоръжения, предназначени за експониране на движими културни ценности.⁴⁴³

2. ИНТЕЛЕКТУАЛЕН ДОСТЪП

Традиционно интелектуалният достъп до културното наследство се осигурява чрез институциите, които са създадени и натоварени с опазването и популяризирането му в цялото му разнообразие. Такива са най-вече музеите и паметните места, и в по-малка степен архивите и библиотеките (по-малка, защото популяризаторската функция при тях играе второстепенна роля).

Екатерина Цекова определя три основни типа музейна комуникация.⁴⁴⁴ При музейната комуникация *без посредник*, посетителят има пряк контакт с културната ценност (експоната). Този вид се отличава с голяма степен на индивидуалност, свобода и ненаатрапчивост в интерпретацията, но пък създава риск от некомуникативност (когато до посетителя не достига информация или емоционално въздействие). При нея, чрез включване на мисълта и чувствата на посетителя, се постига повишаване на нивото на образованост и формиране/утвърждаване на светоглед и светоусещане. При *медиаторната комуникация* общуването се случва с помощта на посредник – екскурзовод, аниматор, уредник и пр. Посредникът допълва индивидуалното свободно общуване с предмета, като взема под внимание националната, социалната, възрастовата, психологическата и образователната характеристика на посетителя. Днес посредници може да бъдат и технически средства и комуникационни устройства. Третият основен тип комуникация е *институционалната* (вътрешномузейна или междумузейна). Нейната връзка с посетителя е индиректна. Междумузейното общуване и сътрудничество осигурява адекватен контакт с публиката като вземат под внимание последните тенденции в музеоложката теория и практика.

Основен музеен похват е представянето на културни ценности в експозиция (изложба). Експозициите могат да се типологизират по

⁴⁴³ Наредба № Н-4 от 8.10.2013 г. за условията и реда за представяне на културните ценности.

⁴⁴⁴ Цекова, Екатерина. Музейна...

няколко признака. В своите „Студии по музеология“ Стефанка Кръстева⁴⁴⁵ прави подробен обзор на различните видове експозиции и класификации в чуждестранната литература в края на XX в. Накратко те могат да бъдат обобщени така:

- В зависимост от *типа, структурата и визията* на музея се различават имплицитни (за познавачи) и експлицитни (образователно-възпитателни) експозиции.
- В зависимост от *целите и подхода на кураторите* – традиционни (образователни, свързани с митичната роля на музея като културен стожер), автономни (ръководени от политиката на ведомството, което е собственик на музея), отговарящи (съобразяващи се с интерпретационния фон и заряд на публиката) и новаторски (използващи новите технологии за общуване вътре и извън музейното/експозиционното пространство)
- В зависимост от *структурата на изложбите* – таксометрични, тематични и наративни;
- В зависимост от *търсения ефект* – съзерцателни, познавателни и емоционални.

Друг изследовател – Леонора Бонева, разглежда експозицията като език и използва класификацията на Михаел Белхер: емотивни (естетически, без интерпретации, предметът говори сам за себе си), дидактични (образователни; предметът е ням) и развлекателни (разглеждащи обучението като удоволствие).⁴⁴⁶

По времетраене, различаваме постоянни и временни експозиции. Налага се уточнението, че и двата термина са относителни. Постоянните експозиции редовно се обновяват, ако не в цялост, то поне частично. Обикновено те траят до 10-15 години в големите музеи и около 3 години в малките и средни музеи. Според някои изследователи е по-правилно да се говори за „основни“ експозиции.⁴⁴⁷ Временните експозиции също се разделят на краткосрочни (1-3 месеца), средносрочни (3-6 месеца) и дългосрочни (които може да продължат дълго време).⁴⁴⁸ Временните експозиции имат някои преимущества – като привличане на нови

⁴⁴⁵ Кръстева, Стефанка. Студии..., с. 75-81.

⁴⁴⁶ Бонева, Леонора. Музейните..., с. 51; Belcher, Michael. Exhibitions in Museums. – Washington DC : Smithsonian Institute Press, 1991, p. 59-66.

⁴⁴⁷ Herreman, Yanni. Display, Exhibits and Exhibitions. In: ICOM – International Council of Museums. Running a Museum. A Practical Handbook., 2004, p. 92.

⁴⁴⁸ Belcher, Michael. Exhibitions..., p. 47.

публики; максимизиране на ефективното използване на ресурсите; отговаряне на наболял обществен проблем и др.

Други начини да класифицираме експозициите са:

- По *място* – стационарни и пътуващи;
- По *авторство* – самостоятелни и сборни (тематични);
- По *организационен принцип* – собствени и съвместни;
- В зависимост от *техниката на експониране/общиране* с публиката – статични, динамични и виртуални.

В музейната презентация се използват различни изразни средства, които подпомагат експонатите. Такива могат да бъдат⁴⁴⁹:

- *музеалии* – автентични свидетелства;
- *допълващи средства* – диорама, интериор;
- *иконични средства* – копия, реконструкции, имитации, макети);
- *текстове* – идентификация, представяне, описание, обяснение;
- *точни изразни средства* – схеми, таблици, карти;
- *символични изразни средства* – контекст, позициониране.

Постоянните експозиции обикновени се подреждат на хронологичен принцип и са изразители на музейната политика. Националните музеи във всички европейски държави са инструмент за формиране и поддържане на национална идентичност чрез наратива на националната история. Изключение в това отношение прави Норвегия, която поддържа политика на налагане на мултикултурализъм и правата на малцинствата. Националните музеи формират своите позиции и политики, отчитайки културното разнообразие, но степента, в която това се прави варира между отделните държави.⁴⁵⁰

⁴⁴⁹ Бонева, Леонора. Музейните..., с. 51.

⁴⁵⁰ Eilertsen, Lill, Arne Bugge Amundsen (eds) Museum Policies in Europe 1990 – 2010: Negotiating Professional and Political Utopia, – Linköping : Linköping University Electronic Press, 2012, p. 5-11.

Временните изложби са основен метод на комуникация. По данни на Националния статистически институт за периода 2005-2017⁴⁵¹ броят на временните изложби у нас е нараснал (вж. Фигура 39: Временни изложби в страната, 2015-2017 г.). Увеличението се дължи основно на по-големия брой съвместни изложби, които почти изравняват броя на собствените. Ползите от тази практика са няколко – експозициите стават по-интересни и по-богати, тъй като съдържат културни ценности от няколко музеи; всеки музей може да достигне нетрадиционна публика (публика в друг район); организацията и финансирането е споделено и др.

Типът и броят на музейните предложения и услуги в България остава значително устойчив (вж. Фигура 40: Музейни предложения 2005-2017). Най-често предлаганата услуга е беседа, следвана от временни изложби, концерти, представяния на книги, видеопроекции и конкурси. Броят на предоставените възможности във всяка категория също е значително устойчив. Единственото изключение правят видеопроекциите, които претърпяват истински бум през 2015 г. и оттогава заемат второто място на най-предлаганите услуги (те ще бъдат разгледани по-късно).

Беседите са най-разпространената услуга, но трябва да се отбележи, че съществува притеснителна тенденция. Техният абсолютен брой намалява, както и относителният им дял спрямо посещенията. Ако през 2005 г. се е изнасяло по една беседа на всеки 65 посетители, през 2017 г. този показател е 92 души – почти 50% промяна. Най-сериозен е спадът при българските посетители – от 61 на 92. На графиката на Фигура 41. прогнозната линия (отразена с пунктир) е възходяща, което показва *негативна* тенденция. Беседите на чужд език са с различна динамика и много по-голяма амплитуда. При тях, обаче, се наблюдава обратната тенденция – към покачване на рализираните беседи, което може да се дължи както на по-голямо търсене, така и на по-широко предлагане.

В географско отношение също има различия в потребителското поведение. През 2017 г. най-много беседи на посетител са направени в Бургас, Русе и Разград, а най-малко – във Варна, София и Шумен. Подробна статистика е представена в Таблица 8: Български посетители на беседа, 2005-2017.

⁴⁵¹ Освен ако не е упоменато друго, всички данни от НСИ са взети от сайта на информационната система ИНФОСТАТ // https://infostat.nsi.bg/infostat/pages/module.jsf?x_2=37 [10.03.2019]. Данните за 2006 г. не са публикувани.

Таблица 8: Български посетители на беседа, 2005-2017

Български посетители на беседа												
Район/год.	2005	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Общо БГ	61	62	68	66	66	74	73	73	86	96	100	92
Северозап.	36	37	38	42	54	43	36	41	57	64	79	68
Видин	25	42	50	103	147	95	51	29	53	83	81	62
Враца	37	28	43	32	27	28	36	48	52	48	64	35
Ловеч	71	28	36	25	96	37	60	61	77	74	108	116
Монтана	32	38	33	40	33	40	38	38	48	75	74	53
Плевен	37	40	34	32	27	39	25	41	53	52	72	67
Сев. центр.	56	59	64	63	58	55	54	59	63	67	66	67
В. Търново	53	62	77	91	90	87	83	98	122	111	109	111
Габрово	115	118	130	119	112	103	113	116	112	137	147	124
Разград	14	13	12	11	13	14	14	13	14	18	16	22
Русе	21	19	20	16	12	13	14	14	21	23	23	22
Силистра	51	88	99	80	85	70	42	49	65	70	76	50
Североизт.	87	90	88	122	98	101	109	121	84	112	140	147
Варна	182	143	268	250	196	93	194	179	126	216	378	313
Добрич	89	100	63	189	147	124	88	122	65	71	96	106
Търговище	66	61	52	91	53	55	50	51	43	48	34	35
Шумен	58	69	83	66	57	103	103	112	95	148	185	202
Югоизточен	37	47	61	107	85	106	95	71	122	115	71	55
Бургас	156	153	76	214	111	90	57	27	113	174	30	18
Сливен	52	37	42	138	77	137	138	172	135	140	150	189
Стара	27	42	68	97	83	112	108	149	129	99	103	103
Ямбол	48	77	53	49	71	71	68	64	78	98	109	92
Югозападен	70	58	68	45	36	56	67	73	105	92	82	80
Благоевград	36	40	81	27	38	42	37	41	62	64	74	106
Кюстендил	113	36	43	57	70	65	52	51	69	51	52	47
Перник	34	47	50	44	6	47	34	68	55	167	53	27
София	76	88	81	55	85	63	126	94	146	115	112	124
София-град	171	176	214	69	110	190	163	94	96	133	360	255
Ю. центр.	79	67	62	99	90	84	93	114	122	175	139	146
Кърджали	40	27	26	86	38	21	32	36	100	88	112	89
Пазарджик	102	87	76	149	123	137	125	156	137	348	192	169
Пловдив	113	124	142	149	121	131	190	245	159	206	179	174
Смолян	20	13	8	13	53	165	95	59	106	323	203	106
Хасково	33	31	36	28	37	40	30	45	42	41	34	67

Изт.: НСИ

Картината при беседите на чужди езици е представена в Таблица 9.: Чуждестранни посетители на беседа, 2005-2017. През годините в някои райони не са изнасяни въобще беседи на чужд език – Видин, Търговище, Смолян и Враца, като проблемът продължава да съществува само във Видин. Най-много беседи на посетител са изнесени в Ямбол, Разград и Хасково, а най-малко – в Добрич, София и Стара Загора.

Тези цифри показват ясно, че повече хора влизат в музеите, но не ползват беседите. Големи градове като София, Варна и Пловдив изостават по показател беседа на посетител. На база на тези количествени данни не може да се каже какви са причините за това. От една страна може да бъде ниско предлагане – липса въобще на тази услуга (напр. за чуждестранния сегмент или за временните изложби); липса на квалифицирани специалисти, които могат да изнесат беседата (липса на щатни бройки или наличие на недостатъчно щатни бройки, работа по съвместителство, служители в отпуски и др.), липса на разнообразие в беседите (нисък брой беседи – обиковено една) и др. От друга страна може да има ниско търсене – публиката няма интерес към беседите (поради липса на интерес към тематиката или към този вид общуване); не може да си позволи цената; има друг гид (например, туристическите групи имат гидове, които изнасят беседи) и др. От трета страна причината може да се крие в неефективна информация – тоест, посетителите да не знаят, че има беседа (в повечето музеи беседата е спомената в края на ценоразписа, а служителите на касата не информират за беседи). Много е вероятно причината да не е една, а да са няколко. Музеите трябва да предприемат стъпки към изследване на проблема и подобряване на този показател. Това е важно, първо, защото, тази услуга е централна за изпълнението на мисията на музея да популяризира културното наследство и да възпитава в определени ценности, и второ, защото има финасови ползи – беседите носят повече приходи от билетите и са по-евтини от изпълнението на нови експозиции. С увеличаването на съместните временни изложби се отварят повече възможности за предоставяне на тази услуга, тъй като вероятността поне единият музей да има подходящ специалист се увеличава. Също така, ако беседите не могат да бъдат постоянно предложение, могат да бъдат организирани в определено време. Добър пример за това беше временната изложба на Фондация Тракия „Златното руно. Пътят на аргонавтите“ в НХГ през 2018 г. Беседите се водеха от самите куратори (специалисти по тракийска и антична история и

археология) и бяха организирани в три поредни уикенда.⁴⁵² Информацията бе разпрострена чрез социалните мрежи.⁴⁵³

Таблица 9.: Чуждестранни посетители на беседа, 2005-2017

Чуждестранни посетители на беседа												
Регион	2005	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Общо БГ	83	75	121	98	82	91	98	74	86	92	70	91
Северозап.	30	38	42	41	54	66	71	72	77	109	85	146
Видин	81	442	2339	641	3118	6106			577			
Враца	97		99	27	106	21	29	27	67	21	23	44
Ловеч	263	126	155	35	107	47	43	17	21	31	26	55
Монтана	53	45	22	120	119	40	42	40	25	17	58	92
Плевен	23	21	17	18	19	31	37	39	34	40	34	45
Сев. центр.	59	67	61	80	59	58	78	67	77	87	84	96
В. Търново	51	70	56	90	64	72	81	80	88	101	96	114
Габрово	206	127	161	182	139	137	86	46	103	118	136	131
Разград	8	8	12	9	7	11	10	9	6	7	7	11
Русе	75	55	61	55	37	18	212	222	213	106	119	77
Силистра	180	23	22	20	73	63	180	53	50	72	37	38
Североизт.	260	295	469	337	610	609	525	421	451	185	306	196
Варна	346	565	852	345	586	464	372	218	447	184	163	166
Добрич	362	127	379	366	1432	1174	944	1182	578	185	1019	387
Търговище	146	187			76		472	129	16		74	46
Шумен	87	238	296	214	202	300	353	271	262	184	275	152
Югоизточен	112	54	138	196	110	78	69	64	89	95	19	34
Бургас	395	630	386	599	399	115	94	64	116	121	14	25
Сливен	92	113	86	160	115	110	178	532	185	44	42	173
Ст. Загора	36	22	85	121	54	51	44	52	58	89	117	188
Ямбол	50	164	101	60	75	29	24	72	41	7	7	7
Югозападен	35	106	112	87	74	71	98	68	100	90	92	89
Благоевград	62	34	47	19	45	24	22	47	29	19	24	23

⁴⁵² Пенкова, Елка и Любава Конова. Разговор с Нина Дебрюне, 30.6.2018. // Личен архив.

⁴⁵³ Фондация Тракия. Събитие „Златото руно. Пътят на аргонавтите – Специални беседи“. // <https://www.facebook.com/events/126009184935831/> [10.03.2019].

Чуждестранни посетители на беседа												
Регион	2005	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Кюстендил	17	71	81	60	70	60	95	79	92	96	103	117
Перник	10	19	22	24	23	34	51	59	61	119	52	84
София	698	632	750	350	96	194	748	68	286	154	249	92
София-град	103	77	121	50	43	81	63	43	43	77	304	326
Южен центр.	75	106	80	76	97	146	89	75	56	54	69	76
Кърджали	13	40	41	61	70	51	50	73	217	91	75	39
Пазарджик	48	152	56	79	31	26	52	25	26	49	44	36
Пловдив	132	204	113	78	128	342	185	148	118	123	234	170
Смолян	58	28		91	72	34	30	90	42	14	53	61
Хасково		375	231		285	55	40	8	5	5	7	12

Изт.: НСИ

Предлагането на останалите услуги е без съществена промяна, но това не означава, че трябва да бъдат спряни. Напротив, те могат да бъдат разглеждани като нишови услуги (за специализирана публика) и да се поддържат в портфолиото на музея⁴⁵⁴. В определен смисъл нишовите предложения са бъдещето, тъй като днес се говори за музейни публики в множествено число (вж. раздел Глава I.4 Работа с публиките)

Информацията за обсъжданията на книги е поместена в Таблица 10. Обсъждания на книги, 2005-2017. Отново прави впечатление, че тази услуга не се среща във Видин и Смолян, и се среща изключително рядко в Търговище, Сливен, Монтана, Враца и Разград. Плевен отново е изключението в Северозапада. Най-популярна е тази услуга в Стара Загора, като тенденцията е устойчива във времето. В града се правят повече обсъждания на книги, отколкото във всеки друг цял район.

Таблица 10: Обсъждания на книги, 2005-2017

Обсъждания на книги												
Регион	2005	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Общо БГ	521	459	448	495	377	379	374	397	396	426	442	490
Северозап.	36	56	42	28	40	34	31	30	27	26	21	29
Видин		6	1			1		2	1			
Враца	13	16	14	8	8	13	9	14	9	8	7	6

⁴⁵⁴ Набор от предлагани продукти и услуги.

Регион	Обсъждания на книги											
	2005	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Ловеч	1	2	4	4	5	2	8	3	2	4	4	7
Монтана	6	18	8	6	18	6	5	7	7	6	2	4
Плевен	16	14	15	10	9	12	9	4	8	8	8	12
Сев. центр.	65	88	67	86	54	56	54	63	59	59	69	86
В. Търново	34	27	32	33	28	30	22	25	26	26	35	32
Габрово	13	39	23	31	16	13	19	18	6	11	12	25
Разград	6	3	2			3	5	6	15	7	4	15
Русе	10	12	5	10	8	6	7	11	10	12	10	8
Силистра	2	7	5	12	2	4	1	3	2	3	8	6
Североизт.	64	42	58	41	31	29	42	37	74	42	53	64
Варна	38	16	18	13	15	12	25	22	24	12	15	15
Добрич	19	12	24	22	7	10	13	12	28	15	23	34
Търговище	3			1	4	2		1	7	2	2	1
Шумен	4	14	16	5	5	5	4	2	15	13	13	14
Югоизт.	140	105	134	104	105	90	90	85	76	125	122	133
Бургас	73	48	63	55	51	33	30	37	14	42	35	32
Сливен	7	3	5	4	3	4	4	2	3	5	3	4
Ст. Загора	60	48	59	42	46	51	41	41	52	71	79	88
Ямбол		6	7	3	5	2	15	5	7	7	5	9
Югозап.	40	42	30	54	34	49	49	43	37	42	48	69
Благоевград	8	15	14	27	12	15	11	14	11	9	10	11
Кюстендил	7	8	9	12	9	16	16	13	9	15	13	13
Перник	21	13	4	8	9	9	11	2	4	3	4	5
София	4	6	3	7	4	9	11	14	13	15	21	40
София-град	127	92	55	110	64	55	50	60	64	72	56	52
Южен центр.	49	34	62	72	49	66	58	79	59	60	73	57
Кърджали	2	1	3	7	2	4			2	1	3	9
Пазарджик	23	9	15	20	16	19	11	23	14	20	26	16
Пловдив	16	20	36	41	25	33	39	42	30	32	34	24
Смолян	1	1	5	1	2	3	1	7		1		
Хасково	7	3	3	3	4	7	7	7	13	6	10	8

Изт.: НСИ

В музеите често се правят и концерти (вж. Таблица 11). Тези събития са особено популярни в София, Варна, Пловдив, Стара Загора и Бургас, но не се практикуват във Видин, Разград, Търговище, Кърджали и Смолян.

Таблица 11: Концерти в музея, 2005-2017

Регион	Концерти												Ср.
	2005	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	
Общо БГ	657	704	696	660	663	639	585	633	711	640	663	689	662
Северозап.	119	92	75	72	83	78	70	39	50	45	36	54	68
Видин	7	1	2	2	2	1						2	2
Враца	26	29	19	12	15	17	9	11	11	13	12	6	15
Ловеч					3	6	5	3	3	3	3	2	4
Монтана	13	20	13	18	19	11	7	13	22	17	6	15	15
Плевен	73	42	41	38	44	43	49	12	14	12	15	29	34
Сев. центр.	52	61	85	65	52	88	104	145	109	52	83	91	82
В. Търново	8	5	6	6	10	15	50	77	59	18	24	17	25
Габрово	11	34	60	46	35	49	42	56	31	19	37	51	39
Разград	5	3	7			4	6	6	9	5	2		5
Русе	27	11	9	5	3	12	6	3	2		5	8	8
Силистра	1	8	3	8	4	8		3	8	10	15	15	8
Североизт.	134	158	169	156	153	105	103	94	168	140	170	160	143
Варна	99	106	129	103	114	74	84	83	129	100	126	114	105
Добрич	12	26	16	21	17	14	18	9	10	15	14	16	16
Търговище				2							1	2	2
Шумен	23	26	24	30	22	17	1	2	29	25	29	28	21
Югоизт.	119	131	107	104	103	120	110	103	85	113	114	105	110
Бургас	47	40	35	21	26	42	42	38	17	44	38	41	36
Сливен	4	4	8	14	11	13	7	8	6	4	11	3	8
Ст. Загора	62	62	47	47	57	62	53	41	58	55	59	59	55
Ямбол	6	25	17	22	9	3	8	16	4	10	6	2	11
Югозападен	30	44	39	37	56	50	58	52	54	43	46	62	48
Благоевград	6	31	19	11	27	22	12	11	8	11	11	12	15
Кюстендил	9	7	18	22	10	11	18	20	23	18	17	18	16
Перник	12	5	1		16	12	19	15	11	11	3	9	10
София	3	1	1	4	3	5	9	6	12	3	15	23	7
София-град	92	112	118	139	132	111	55	92	140	157	125	129	117
Южен центр.	111	106	103	87	84	87	85	108	105	90	89	88	95
Кърджали	3	4	2	8	1	2	2	4	2	3	2	1	3
Пазарджик	29	26	13	11	20	22	17	17	18	10	18	17	18
Пловдив	63	73	75	67	59	59	61	81	79	71	52	63	67

Регион	Концерти												Ср.
	2005	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	
Смолян	1		9		1	1	2	1	1	1	1	1	2
Хасково	15	3	4	1	3	3	3	5	5	5	16	6	6

Изт.: НСИ

Малка, но устойчива ниша са конкурсите (Таблица 12), които се организират от музеите (самостоятелно или като предоставена площ за изложба и церемонии при награждаване и пр.). Конкурсите обикновено целят да привлекат нова публика – най-вече деца или хора, които иначе не биха дошли в музея – напр. конкурси за есе, разказ, стихотворение, рисунка и пр. Този тип дейност е особено популярна в Габрово, София и Пловдив, където се организират конкурси средно всеки месец. Най-малко популярна е тази дейност в Търговище и Силистра, където се организира по един конкурс на година. Във Видин и Кърджали от години не са се провеждали конкурси, което говори по-скоро за пропуски в управлението на музейната институция, отколкото за липса на обществен интерес.

Таблица 12: Конкурси в музеите, 2005-2017

	Конкурси												Ср.
	2005	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	
Общо БГ	107	150	160	141	187	109	148	176	169	145	152	141	149
Северозап.	9	15	20	15	10	18	17	19	21	17	10	19	16
Видин													0
Враца	2	4	2	3	4	9	3	5	7	4	4	2	4
Ловеч	2		2	3	2	3	7	8	5	9	2	2	4
Монтана	2	7	11	7	1	3	4	3	5	1	2	6	4
Плевен	3	4	5	2	3	3	3	3	4	3	2	9	4
Сев. центр.	19	34	30	15	19	27	27	50	37	33	38	33	30
В. Търново	6	3	5	2	4	6	6	6	6	9	12	9	6
Габрово	11	11	15	6	8	15	15	34	19	14	19	14	15
Разград	1	12	8	2		2	1	3	7	4	2	6	4
Русе	1	7	1	5	7	4	3	5	5	5	3	3	4
Силистра		1	1				2	2		1	2	1	1
Североизт.	14	13	18	15	22	15	15	10	28	28	21	25	19
Варна	3	3	6	10	14	5	3	6	11	11	7	12	8

	Конкурси												
	2005	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	Ср.
Добрич	6	4	7	3	4	5	10	4	4	7	6	4	5
Търговище	1					1					1	1	1
Шумен	4	6	5	2	4	4	2		13	10	7	8	6
Югоизточен	22	29	34	21	27	12	20	24	34	18	17	17	23
Бургас	8	12	17	7	10	3	11	11	17	4	2	2	9
Сливен	1	2	5	2	6	1	3	4	3	3	3	4	3
Ст. Загора	12	10	9	10	8	7	2	6	11	9	9	9	9
Ямбол	1	5	3	2	3	1	4	3	3	2	3	2	3
Югозападен	10	14	25	18	28	12	19	24	23	21	21	19	20
Благоевград	5	8	14	10	16	5	5	8	9	8	6	4	8
Кюстендил	3	1	1	4	4	2	5	5	5	3	5	3	3
Перник		1	2		3		2	6	5	5	3	4	3
София	2	4	8	4	5	5	7	5	4	5	7	8	5
София-град	18	25	10	13	60	11	28	9	4	8	13	9	17
Юж. центр.	15	20	23	44	21	14	22	40	22	20	32	19	24
Кърджали	1	2	2										2
Пазарджик	6	10	11	6	6	7	4	10	7	2	5	5	7
Пловдив	6	7	7	31	9	3	10	24	9	9	15	8	12
Смолян		1	1	2	2		2	2	2	5	1	1	2
Хасково	2		2	5	4	4	6	4	4	4	11	5	5

Изт.: НСИ

В момента се извършва преход от модерно към постмодерно виждане за знанието, най-вече в т.нар. „национални“ държави – САЩ, Канада, Австралия, Нова Зеландия и др. Модерната теория приема, че има „факти“, които могат да бъдат обхванати от обективни изследвания. Тези факти се предават като „знание“ и „истина“. Постмодерното виждане е скептично към тази постановка и вместо това приема, че формирането на знанието е „оцветено“ или повлияно от различни фактори – икономически, социални, културни, политически. Значението се формира от индивида в процеса на осмисляне на получената информация. С други думи, няма едно статично послание и няма един авторитетен глас. Все повече се налага мнението, че *етническите малцинства* трябва да участват активно в представянето на тяхната култура пред света. Традиционно, културното наследство на малцинствата се представя през призмата на мнозинството или

господстващата култура, а в случаите на бивши колонии – пречупено през западния цивилизационен модел. В много случаи, начинът на представяне културното наследство не отговаря на представите на общностите, чието наследство е то, и този проблем трябва да се разреши.⁴⁵⁵

Представянето на *нематериалното културно наследство* в музея заслужава особено внимание тук. Консensusът днес е, че нематериалното културно наследство трябва да бъде представяно и интерпретирано в неговите автентични местни разновидности⁴⁵⁶ и в това начинание основна роля трябва да заемат местните музеи в сътрудничество с националните.⁴⁵⁷ Основните предизвикателства пред музеите са, от една страна, свързани с по-ограничения опит в промотирането на нематериално културно наследство в сравнение с опита им с материалното, и от друга, с подбора на начините и средствата за представяне на живите практики.⁴⁵⁸ Въпросителните относно способността на музея да съхранява традиции чрез музеефициране не са скорошни. Проблемът идва от виждането, че при експонирането на даден артефакт, свързан с жива практика, той е „насилствено“ откъснат от естествената си среда и губи функцията и етнографския си контекст. Така се превръща от нещо „живо“ в „мъртъв“ експонат.⁴⁵⁹

Решенията на този проблем може да се търсят в две посоки. Едната е чрез обособяване на специална среда в традиционното музейно пространство, в което различните елементи на нематериалното културно

⁴⁵⁵ Hakiwai, Arapata. The search for legitimacy – Museums in Aotearoa, New Zealand – A Maori Viewpoint. // Corsane, Gerard (ed.). Heritage, Museums and Galleries: An Introductory Reader. – Psychology Press, 2005, p. 154-162.

⁴⁵⁶ ICOM Shanghai Charter 2002. // http://archives.icom.museum/shanghai_charter.html [10.03.2019].

⁴⁵⁷ The Roles of Museums in Safeguarding Intangible Cultural Heritage (UNESCO Convention, October 2003) Position Paper for the Expert Meeting April 5 – 7, 2004. // <https://ich.unesco.org/doc/src/00085-EN.pdf> [10.03.2019].

⁴⁵⁸ Santova, Mila. Intangible Cultural Heritage and Museums. // Between the visible and the invisible & the Intangible Cultural Heritage and the Museums. – Sofia : Prof. Marin Drinov Publishing House, 2018, p. 7-13.

⁴⁵⁹ Gnezda Bogataj, Mirjam. Presenting the Intangible Cultural Heritage in the Indrija Municipal Museum with an emphasis on the Indrija Mercury Mine's hoisting machine. Intangible Cultural Heritage and Museums. // Between the visible and the invisible & the Intangible Cultural Heritage and the Museums. – Sofia : Prof. Marin Drinov Publishing House, 2018, p. 34-44.

наследство да бъдат събирани и съхранявани чрез различни форми на практикуване.

Другата е да се подкрепят и развиват естествено формирани (съществуващи вече) места, където елементите на нематериалното културно наследство да бъдат интегрирани в ежедневието на местната общност. Такъв пример е „селото музей“, в което могат да бъдат практикувани и представяни не само песенният и танцовият фолклор, но и общественият опит, начинът на живот (ежедневието) и занаятите. В този случай от особена важност е не само участието на посетителя, но и обособяването, планирането и изпълнението на задължителен образователен компонент във взаимодействието с него.⁴⁶⁰

В България образователни инициативи, свързани с опазването на нематериалното културно наследство, традиционно се организират от етнографските и историческите музеи, както и от читалищата. Етнографският музей на открито „Етър“, въпреки че е изкуствено създадено „село музей“, отдавна живее пълноценен живот като място за интерактивно взаимодействие между посетителя и традициите.

3. ВИРТУАЛНО ОБЩУВАНЕ

С развитието на информационните технологии и навлизането им във всички сфери на обществения живот се засилва виртуалното общуване. Музеите трябва активно да се възползват от новите възможности, а и реалности, в общуването с публиката.

Виртуалният достъп може да се осъществи в цялата гама от технически възможности – от мултимедия в изложбените зали, през сайт на музея и добавената реалност (AR), до напълно виртуалната реалност (VR).

Още Фрийман в своя основополагащ труд „Интерпретиране на наследството“ отделя глава на „джаджите“, както той ги нарича – всички онези устройства, които са плод на технологичното развитие и които навлизат в музейната среда. Въпреки че книгата е писана през 1957 г. и последно преработвана през 1977 г., принципите за използване на технологиите в музея, които той извежда, са все още като цяло валидни. А те са:

⁴⁶⁰ Taktakishvili, Marina. *Intangible Cultural Heritage and Museum Space. // Between the visible and the invisible & the Intangible Cultural Heritage and the Museums.* – Sofia : Prof. Marin Drinov Publishing House, 2018, p. 53-65.

1. Независимо от използваните устройства, човешкият контакт е за предпочитане (при еднакви останали условия)
2. Контакт през устройство е за предпочитане пред липса на контакт.
3. Добър резултат чрез устройство е за предпочитане пред лош резултат чрез човешки контакт.
4. Несполучлива интерпретация чрез устройство е по-зле от несполучлива интерпретация чрез човешки контакт.
5. Лоша интерпретация чрез механично устройство не винаги е по-добре от липса на интерпретация.
6. Устройства трябва да се въвеждат само след като поддръжката им е осигурена. Не бива устройствата да стоят неизползваеми, защото са развалени и няма кой да ги оправи.⁴⁶¹

Разбира се, днес живеем във време на невиджан информационен и технологичен бум. Технологиите се усъвършенстват и навлизат във всички сфери на живота. Цели поколения растат с различни нагласи към съвремените технически устройства.

В маркетинговите изследвания на поколенческите разлики и поведения са възприети следните определения и разделителни граници:

- *Традиционалисти или Тихото поколение* – родени до края на Втората световна война. Йерархично ориентирани, за тях позицията е власт. Изпълнителни и съвестни, не взимат често инициатива.
- *Следвоенно поколение* – родени между 1945 и 1964 г. Наричани още *бейбибумъри*, тъй като в следвоенните години има естествен прираст на населението в Европа и Северна Америка.
- *Поколение X* – родени между 1965 и 1976 (или 1980 според някои класификации). Известно като поколението с ключа на врата, децата, които се отглеждат сами без постоянен родителски контрол, благодарение на две обществени промени – масовото навлизане на жените на пазара на труда и скока в разводите. Независими и адаптивни, те търсят баланс между работата и семейството. В тези години се ражда персоналният

⁴⁶¹ Freeman, Tilden. *Interpreting our Heritage*. – The University of North Carolina Press, 1977, p. 92.

компютър и те са първото поколение, което активно използва комуникационните технологии.⁴⁶²

- *Поколение Y* – родени между 1977 и 1996 г., известни като хилядолетното поколение, тъй като навлизат на пазара на труда в началото на хилядолетието. При това поколение се развиват джиесем технологиите, интернет и социалните мрежи.
- *Поколение Z* или т.нар. Ай-поколение/iGen – родени след 1997. Това поколение е дигитално, почти всички притежават смартфон, прекарват почти 10 часа на ден онлайн. То е (ще бъде) по-образовано от предишните поколения. Не си спомня времето преди социалните медии. Средно задържа вниманието си върху един обект около 8 секунди, с четири секунди по-кратко от Поколение Y. Плуралистично поколение с етническо и социално разнообразие следствие на политическите и демографските промени в края на 20. и началото на XIX в..⁴⁶³
- *Поколение Алфа* – или *Стъкленото поколение* (заради стъклата на екраните на устройствата, които ползват), деца на Поколение Y. Родени след 2010 г., „дигитални туземци“, поколението с най-големи материални и технологични възможности.⁴⁶⁴ За тях технологиите не са инструментариум или средство, а интегрална част от живота им.⁴⁶⁵ Използват технологиите не само за общуване, но и за обучение. Очаква се да предпочитат неструктурирано обучение, което се гради върху употребата на нови технологии като добавена реалност.

⁴⁶² Marcin, Heidi. How the latchkey generation fought for work-life balance – and lost. // The GenX Manager, February 2, 2018 // <https://thegenxmanager.com/2018/02/02/latchkey-generation-fought-work-life-balance-lost/> [10.03.2019].

⁴⁶³ Arthur, Rachel. Generation Z: 10 Stats From SXSW You Need To Know. // Forbes.com, Mar 16, 2016 // <https://www.forbes.com/sites/rachelarthur/2016/03/16/generation-z/#663baa302909> [10.03.2019].

⁴⁶⁴ McCrindle, Marc. Gen Z and Gen Alpha Infographic Update. // <https://mccrindle.com.au/insights/blogarchive/gen-z-and-gen-alpha-infographic-update/> [10.03.2019].

⁴⁶⁵ Sterbenz, Christina. Here's who comes after Generation Z — and they'll be the most transformative age group ever. // Business Insider, Dec. 5, 2015 // <https://www.businessinsider.com/generation-alpha-2014-7-2> [10.03.2019].

Имат огромно влияние върху покупателните решения на родителите си.⁴⁶⁶

Според изследване от 2013 г. на британската компанията Ипсос-МОРИ „дигиталният разлом“ е истински, но разликите в поколенията X, Y и Z⁴⁶⁷ не са толкова съществени, като изключим следвоенното поколение, което ще е последното, което няма да използва повечето аспекти на дигиталните технологии. Същевременно, изследването показва, че във всички поколения има значителен процент хора, които не ползват дигиталните технологии толкова, колкото се смяташе доскоро и че тази тенденция ще се запази.⁴⁶⁸

Друго изследване от 2018, проведено в САЩ от Пю Рисърч Сентър, показва същите нагласи в различните поколения, като отчита и резултатите за родените преди края на Втората световна война. Графиките на Фигура 42: Употреба на технологии, Пю Рисърч 2018 показва процента хора от всяко поколение, които използват смартфон (вляво), таблет ;в средата) и социални медии (вдясно). Забелязва се отчетлива разлика между поколенията, като водещи в използването на технологиите – телефон, таблет и социални мрежи, са поколенията Y и X. Интересно е, че една четвърт от довоенното поколение се е дигитализирала.

Друг интересен резултат от това изследване е, че по-ранните поколения виждат по-малка обществена полза от интернет. 73% от поколение Y считат, че интернет е обществено полезен, с 10% повече от предвоенното поколение. Резултатите за поколение X и следвоенното поколение са идентични – около 68% виждат обществена полза.⁴⁶⁹

⁴⁶⁶ Theko, Khumo. Meet Generation Alpha. // <http://www.fluxtrends.com/meet-generation-alpha/> [10.03.2019].

⁴⁶⁷ В статистиката се използват следните означения на различните поколения – тихо поколение (родени преди 1945 г.), следвоенно поколение или поколение „бейбибумър“ (родени 1945-1964), поколение X (родени 1965-1976), поколение Y (родени 1977-1996), поколение Z (родени след 1997). Възможни са отклонения в годните между отделните източници.

⁴⁶⁸ Carr, Harry, Peter Dangerfield, Katie Harris, Laura Matkov and Eleanor Pettit. Generations Internet and Technology Use. // <http://www.ipsos-mori-generations.com/internet-and-technology-use> [10.03.2019].

⁴⁶⁹ Jiang Jingjing. Millennials stand out for their technology use, but older generations also embrace digital life. // FactTank, May 2, 2018 // <http://www.pewresearch.org/fact-tank/2018/05/02/millennials-stand-out-for-their-technology-use-but-older-generations-also-embrace-digital-life/> [10.03.2019].

Различните поколения имат и различни предпочитани канали за комуникация. Предвоенното и следвоенното поколение получават информацията си предимно от радиото и телевизията и разменят информация по телефона. Поколение X черпи информация предимно от компютър и комуникира по имейл и телефон. Поколение Y използва таблети и смартфони и комуникира чрез есемес и социални мрежи. Поколение Z е изразен ползвател на добавената и виртуалната реалност, нанотехнологиите, триизмерното принтиране и използва множество интелигентни устройства като смартчасовници, например. Основен метод на комуникиране е през смарттелефона, предимно чрез чатове; измествайки почти напълно контактите лице-в-лице. За тях е от особена важност присъствието им в социалните мрежи като Инстаграм и Снапчат.⁴⁷⁰ Използват много повече ЮТюб (между 2 и 4 часа на ден), отколкото Фейсбук и Туитър. Предпочитат лична комуникация пред изпратени съобщения.⁴⁷¹

Всичко това води до заключението, че музеите днес трябва да предлагат различни нива на технологично обезпечаване, за да задоволят потребностите на различните поколения. В музея са необходими както мултимедийни прожекции, така и добавена реалност; както интернет страница, така и активен профил в социалните мрежи и канал в ЮТюб.

В България, в момента, използването на мултимедия е най-разпространената форма на виртуална комуникация. Ако разгледаме данните за видеопрожекциите в българските музеи, ще забележим интригуваща картина (вж. Таблица 13. Видеопрожекции в музеите, 2005-2017). Големият скок в потреблението след 2015 г. се дължи на два района – Кюстендил и Пазарджик, където промяната е в хиляди пъти и средният брой прожекции на ден е съответно 20 и 10. Само по себе си, това е нещо извън обикновеното, но ако вземем под внимание и броя на музеите, ще се получи средно 4 прожекции на музей на ден в Кюстендил и по една прожекция на музей на ден в Пазарджик. Тези данни повдигат въпроси относно метода на събиране на данните и техния интегритет. Възможно е да се отчитат друг тип услуги – например, използването на мултимедии в експозиционни зали. Ако тези два региона се изключат, се

⁴⁷⁰ Karr, Douglas. How Each Generation Has Adapted To and Utilizes Technology. September 13, 2017. // <https://martech.zone/generation-technology/> [10.03.2019]; Booer, Jim, Sandra Wiley. Understanding Today's Workforce: Generational Differences and the Technologies They Use. // <https://www.firmofthefuture.com/content/understanding-todays-workforce-generational-differences-and-the-technologies-they-use/> [10.03.2019]; Center for Generational Kinetics. Gen Z Technology Usage and Trends Infographic. // <https://genhq.com/igen-genz-technology-trends-infographic/> [10.03.2019].

⁴⁷¹ Arthur, Rachel. Generation Z...

вижда, че най-популярна този вид услуга е в Югоизточния регион, а най-малко популярна е в Северозападния. Без Пазарджик, Южният централен регион е на предпоследно място. Друго важно нещо е, че се виждат отчетливи предпочитания към този вид услуга в едни райони спрямо други. Например, в Югоизточния предлагането на услугата винаги е било високо и се запазва високо, докато в Северозападния е ниско и остава ниско. Въпреки това, в Плевен има отчетливо предпочитание към този вид услуга в сравнение с другите градове в региона.

В останалата част от Северна България има отчетливо и устойчиво нарастване през годините. Притесително е, че този вид услуга не се предлага в няколко града – Видин и Разград, а в други предлагането е изключително ниско – Търговище, Смолян, Кърджали.

Тук говорим за предлагане, защото не може да се каже какъв е броят на посетителите, видели видеопрожекцията. Това би било възможно, ако музеят е оборудван с монитори, които се стартират от посетителите, но дори и тогава не може да се следи колко посетители всъщност изглеждат докрай видеоматериала.

Таблица 13 Видеопрожекции в музеите, 2005-2017

Район	Видеопрожекции												Ср.
	2005	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	
Общо БГ	1409	1292	1174	1412	1410	1493	1854	2151	2430	12379	12183	13094	4357
Северозап.	53	58	56	48	111	56	50	29	28	71	73	52	57
Видин	2	3	3	2	1	1	2	-	-	-	-	-	2
Враца	-	-	-	3	23	24	11	11	6	11	10	12	12
Ловеч	17	16	21	15	7	8	5	-	2	10	4	6	10
Монтана	2	7	5	7	16	9	7	8	12	17	15	11	10
Плевен	32	32	27	21	64	14	25	10	8	33	44	23	28
Сев. центр.	132	245	210	260	297	399	104	281	532	523	264	414	305
В. Търново	41	131	146	167	197	296	9	189	197	186	169	167	158
Габрово	36	49	39	49	64	87	79	85	258	255	68	223	108
Разград	35	47	14	2	4	4	10	-	3	3	-	-	14
Русе	17	10	10	41	31	12	5	6	8	13	11	2	14
Силистра	3	8	1	1	1	-	1	1	66	66	16	22	17

Район	Видеопрожекции												Ср.
	2005	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	
Североизт.	144	210	161	173	223	277	345	611	754	573	463	709	387
Варна	11	26	49	43	46	102	56	41	110	52	42	34	51
Добрич	3	32	11	6	8	13	4	53	34	70	73	66	31
Търговище	-	-	46	47	96	71	36	2	13	2	2	1	32
Шумен	130	152	55	77	73	91	249	515	597	449	346	608	279
Югоизточен	461	235	305	179	336	379	1026	509	585	359	371	445	433
Бургас	120	108	166	64	85	147	742	76	86	48	44	148	153
Сливен	34	3	23	6	8	4	16	1	3	4	4	14	10
Ст. Загора	96	99	102	96	220	211	236	404	450	226	282	237	222
Ямбол	211	25	14	13	23	17	32	28	46	81	41	46	48
Югозападен	96	83	179	427	130	105	129	464	226	7336	7526	7681	2032
Благоевград	47	18	24	338	15	13	31	14	13	95	124	92	69
Кюстендил	32	33	52	36	38	32	13	102	124	7132	7123	7204	1827
Перник	3	1	14	7	6	25	31	289	49	77	74	77	54
София	14	31	89	46	71	35	54	59	40	32	205	308	82
София-град	395	340	98	170	128	102	33	95	130	106	93	126	151
Юж. центр.	128	121	165	155	185	175	167	162	175	3411	3393	3667	992
Кърджали	-	2	2	4	2	1	1	1	-	-	5	3	2
Пазарджик	28	8	12	14	25	50	23	27	29	3309	3277	3502	859
Пловдив	98	96	140	130	141	111	127	124	129	94	94	128	118
Смолян	-	1	3	4	1	2	6	5	2	1	1	2	3
Хасково	2	14	8	3	16	11	10	5	15	7	16	32	12

Изт.: НСИ

Повечето регионални исторически музеи в България поддържат и профил в **социалната мрежа** Фейсбук. Този сравнително нов канал за комуникация се оказва и доста ефективен при целево общуване с представители на по-младите поколения. От друга страна, голяма част от музейните служители все още принадлежат към поколението, което

не ползва активно социалните мрежи. Поколенческите разлики в ползването на новите информационни и комуникационни технологии оказват негативно влияние върху пълното разгръщане на потенциала на тази медия от страна на музеите.

Добавената реалност, която – с помощта на мобилно смарт-устройство и джипиес координати – насладва виртуална информация върху реално съществуващи обекти, също вече намира своето приложение в сферата на културното наследство. Разработват се продукти като очила с добавена реалност, които може да се ползват в музеи и обекти на културното наследство.⁴⁷²

Националният музей на Сингапур, използвайки популярността на играта „Покемон“, кани своите посетители на пътешествие из тропическата гора, където те трябва да търсят различни характерни спесимени на флората и фауната. Смитсоновият институт и музей добавя авангардни технологии в най-старата си експозиционна зала. В интерактивната инициатива „Кожа и кости“ посетителите могат да насладват плът и кожа върху изложените скелети. В областта на археологията подобни инициативи има в Англия, където, на сцената на римския амфитеатър в град Честър, посетителят е запознат с римския период от историята на страната чрез разказа на виртуалния центурион Марк Аврелий Неп.⁴⁷³

Други подобни инициативи са 3D реплика на Археологическия парк Карнунтум в Австрия (въпреки че целият обект не е напълно археологически изследван), анимиран аватар „Говорещия келт“ в Музея на келтското наследство в Залцбург, виртуална възстановка на Теракотената армия в пълно бойно снаряжение в института „Франклин“ и др.⁴⁷⁴

През 2018 г. Музеят за история на София, съвместно с външен доставчик, участва в създаването на GuideAR – интерактивно туристическо мобилно приложение с добавена реалност. Приложението информира посетителите на София за културни обекти в близост, като

⁴⁷² ARtGlass – Wearable Augmented Reality for cultural sites. // www.artglassus.com [10.03.2019].

⁴⁷³ Billock, Jennifer. Five Augmented Reality experiences that bring museum exhibits to life. // Smithsonian Magazine Online, June 29, 2017. // www.smithsonianmag.com/travel/expanding-exhibits-augmented-reality-180363810 [10.03.2019].

⁴⁷⁴ Kohles, Camila. Augmented Reality in museums: 6 success stories. // www.wikutude.com, October 19, 2017. [10.03.2019].

дава и допълнителна информация за всеки обект. (вж. Фигура 43: GuideAR).

Дигитализирането на културното наследство е императив за бъдещето. Според председателя на Асоциацията на българските музеи Борис Хаджийски, дигитализацията е важна не само за публиката, но и по отношение на фондовата работа, инвентаризацията, научните изследвания, рекламата на културното наследство.⁴⁷⁵

Дигитализирането спомага за популяризирането на културното наследство в мащаби, много по-големи от възможностите на традиционния музеен достъп. През 2012 г. във Великобритания, в резултат на инициативата на фондация „Арт Ю Кей“, за която вече стана дума във втора глава, се публикува дигитално пълната национална колекция от картини с маслени бои – това са всички творби, които са собственост на музеи, галерии и други обществени организации. 212 000 творби, намиращи се на над 3 000 различни места, бяха направени достъпни за широката публика (за сравнение, Националната галерия в Лондон притежава около 2 хиляди от тях, като само една част са в постоянна експозиция.)⁴⁷⁶

В България е постигната начална степен на дигитализация. Към 2017 г. музеите и художествените галерии са дигитализирали малко над 5% от фондовете си.⁴⁷⁷ За съжаление, нашите музеи трайно изостават и в това направление. Например, към април 2014 г. в Европеана българската тема е „символично“ засегната – едва 2% присъствие от всички материали, като само 1% е предоставен от българска културна институция.⁴⁷⁸ Най-представената област е фотографията – с над 16000

⁴⁷⁵ Попова, Антония. Българските музеи трябва да се дигитализират. / БНР, 29.11.16 // <http://bnr.bg/horizont/post/100766169/balgarskite-muzei-trabva-da-se-digitalizirat> [10.03.2019].

⁴⁷⁶ Bell, Joseph. All 212,000 oil paintings in the nation's art collection are now online. // www.BBC.com, 13 December 2012. // <http://www.bbc.co.uk/blogs/yourpaintings/2012/12/all-212000-of-the-united-kingd.shtml> [10.03.2019].

⁴⁷⁷ Пенкова, Соня. Дигитализацията в музеите: българските щрихи. / Конференция с международно участие – Визия за европейското културно наследство 2025, 28.05.2018. // <http://www.libvar.bg/wp-content/uploads/presentations/2018/2018-Conference-Europeana-28.05/SonyaPenkova.pdf> [10.03.2019].

⁴⁷⁸ Бонева, Вера. В килера на общоевропейския дигитален дом: Българският XIX век в Европеана. // Съвременни визии за изследване, преподаване и популяризиране на българското културно-историческо наследство. – София : За буквите – О писменехъ, 2014 г., с. 72.

снимки на хора, природни и инфраструктурни обекти, като чрез тях могат да се проследят промените градския и селския бит, исторически събития (войните във второто десетилетие на XX в.) и природни катаклизми (Чирпанското земетресение от 1928 г.)⁴⁷⁹

Някои от причините за слабото присъствие в Европа са липса на: специализирана техника за 3D заснемане и софтуер за визуализация, както и финансовите бариери при набавянето ѝ (вкл. липса на национална стратегия за оптимално използване на съвременните технологии); на възможности за съхранение на дигитализираните 3D обекти; на законова дефиниция и стандарти за описание; на реално действащ Национален дигитализационен център; на координация между съществуващи центрове; на национален агрегатор за 3D дигитализация на триизмерни музейни обекти и НКЦ; достатъчно обучени специалисти – музейни, правни, компютърни, научни и др.⁴⁸⁰

Дигитализацията се прилага особено активно и сравнително по-лесно в сферата на *книжовното и архивното наследство*. Чрез нея се гарантира сигурността и съхранението за поколенията на документите и се улеснява тяхното ползване и популяризиране. Националната библиотека „Кирил и Методий“ подема редица национални и международни проекти в тази област като фокусът – съвсем естествено – е върху специалните колекции. Столична библиотека предлага безплатен електронен достъп до пълнотекстови версии на 30 000 заглавия от нейния фонд и допълнителни 50 000 заглавия от Информационната библиотека на САЩ. Сред другите достъпни материали за картини, периодика и грамофонни записи. Държавна Агенция „Архиви“ също създава свой дигитален масив, в който са включени политически документи; документи, свързани с известни личности като Никола Вапцаров, Г.М. Димитров, Тодор Живков; списъци на загиналите войници и офицери в Баланските войни (1912-1913); цял масив, свързан с еврейската общност у нас; фотографски архив с над 40 000 снимки пощенски картички и др.⁴⁸¹

Включеното общуване предполага въвличането на посетителя в преживяването чрез превръщането на зрителя в участник. Най-разпространената форма на включено общуване са историческите

⁴⁷⁹ Петрова, Тина. Дигитализацията в архивите. – В: Назърска, Жоржета (съст.) *Науката за културно-историческото наследство – Scientia Incognita*. – София : За буквите – О писменехъ, 2014, с. 321-322.

⁴⁸⁰ Къосева, Цветана. Дигитализация на триизмерни културни ценности. Проблеми и финансиране. // http://www.emilstoyanovmep.eu/public/files/news/158/document_110.doc [10.03.2019] ; Пенкова, Соня. Дигитализацията...

⁴⁸¹ Петрова, Тина. Дигитализацията...

възстановки. Обикновено те са симулации на исторически събития, изградени на основата на научно знание. В тях участват доброволци ентузиасты. Възстановките могат да бъдат няколко вида:

- историческа реконструкция – пресъздаване на предмети, пространства и технологии от миналото;
- преиграване – драматургично представяне на значими събития от миналото;
- жива история – пресъздаване на всекидневието, бита и обичаите от определен времеви период и географски регион. Към този вид може да спадат демонстрациите на традиционни занаяти.

В България най-разпространени са възстановки от военната ни история – битки, воински ритуали, старинно оръжие и военни символи.⁴⁸²

Например, по случай 110-годишнината от обявяването на Независимостта на България във Велико Търново се организира историческа възстановка „Посрещане на Княз Фердинанд на гара Трапезица и обявяване на независимостта на България“.⁴⁸³ В същия ден във Варна е направена друга възстановка – „Българската армия от Аспарух до наши дни“, с над 300 души участници, на която са показани техника и въоръжение от различни епохи в историята на Българската армия. На нея биват демонстрирани от конна езда и стрелба с лъкове до мотоциклети с кош с картечници от Втората световна война.⁴⁸⁴

Историческата достоверност е една от важните характеристики на възстановките. Например, ежегодната възстановка на боевете при Шипка вече се извършва не при Орлово гнездо, както досега, а на мястото на централната позиция. Това се налага след последните изследвания на проф. Петко Петков от Великотърновския университет, които показват, че битките са се водели на връх Шипка, а не там където

⁴⁸² Календар на българските исторически възстановки // <http://calendar.badamba.info/about.html> [10.03.2019].

⁴⁸³ Трифонова, Мариана. Зрелищна историческа възстановка: Царският влак „Корона Експрес“ пристигна на гара „Трапезица“. / bTV Новините, 23.09.2018 г. // <https://btvnovinite.bg/bulgaria/zrelishtna-istoricheska-vazstanovka-carskijat-vlak-korona-ekspres-pristigna-na-gara-trapezica.html> [10.03.2019].

⁴⁸⁴ Ангелов, Красимир. Варна отбеляза Независимостта с историческа възстановка. // Днес.бг, 23 септември 2018. // <https://www.dnes.bg/stranata/2018/09/23/varna-otbeliaza-nezavisimostta-s-istoricheska-vyzstanovka.388624> [10.03.2019].

се издига днес Паметникът на Свободата.⁴⁸⁵ (вж. Фигура 44: Възстановка, Битката при Шипка, 2018)

Особено важно е да се подчертае, че събитията, които са включени в този раздел, са организирани и финансирани предимно от граждански сдружения и организации, и само в някои случаи са подпомагани от държавни или общински институции. Особено внимание трябва да се обърне на дейността на сдруженията в районите със смесено население, които лесно да се превърнат в проводник на нездрави политически и конюнктурни интереси. Същевременно, чрез отговорна политика на подпомагане, тези организации могат да се превърнат във важен фактор за промотиране на културен диалог и мирно съвместно междуверско и междуетническо съжителство. Добър пример за това са инициативите на културно-просветното дружество „Родно Лудогорие“, чиито годишни възстановки (поход „По пътя на бунтовната армия на Бедреддин“ и „По пътя на четата на Таньо войвода“) са съпътствани с множество свързани инициативи като лекционни семинари, конкурси за детски рисунки, ученически текстове и мултимедийни презентации, преглед на маршова и патриотична песен, издаване на списание и печатни материали, поддържане на уебсайт с подробна информация и др.⁴⁸⁶

4. РАБОТА С ПУБЛИКИТЕ

В исторически план развитието на музея може условно да се раздели на три етапа – доинституционален (от зараждането на човешката култура до формирането на музея като културна институция по време на Просвещението), институционален (от Просвещението до края на XIX в.) и модерен (от началото на XX в. до днес). Трите функции на музея – образователната, възпитателната и развлекателната, възникват и се развиват в тази последователност⁴⁸⁷.

⁴⁸⁵ Йотов, Сергей. 250 от Традиция пресъздават епопеята на Шипка. / Монитор.бг, 7 август 2018 // <https://www.monitor.bg/bg/a/view/250-ot-tradicija-presyzdavat-epopejata-na-shipka-141023> [10.03.2019].

⁴⁸⁶ Уебсайт на културно-просветно дружество „Родно Лудогорие“. // <https://ludogorie.org/> [10.03.2019].

⁴⁸⁷ За историческото развитие на музея като обществен културен институт вж. Недков, Музеи и музеология; Иванов и Дебрюне, Историческият музей: Храм на добродетели. Пазарната функция, дефинирана като четвърта и най-млада, остава извън обсега на настоящата разработка.

Музеят винаги е общувал с публиката. Но ако в първите два исторически етапа водещият и силният партньор в това общуване е бил музеят, то днес е обратното. Тази съществена промяна идва в резултат на големите обществени промени от XIX и XX в. – формирането на националните държави, индустриализацията и разгръщането на средната класа, въвеждането на задължителното образование за всички деца и началото на икономическото еманципиране на жените и, не на последно място – зараждането, развитието и налагането на консуматорското общество⁴⁸⁸. Тези промени водят не само до превръщането на цели обществени прослойки в потенциални и реални музейни публики, но и бързото усъвършенстване на тези публики (вече във втората половина на XX в.) в компетентни и изискващи музейни партньори.

Ако в миналото познаването на публиката е удобен инструмент и продукт на високия професионализъм, днес е необходимост и предпоставка за дългосрочното устойчиво развитие на институцията и поддържането на нейната обществена значимост.

Затова, съвсем закономерно, в края на 80-те години на XX в. набира сила едно цяло ново направление в музеологията – работата с публиките. Започнало още през 60-те години в САЩ, то постепенно се разпространява и Европа – Франция, Великобритания, Дания, Холандия и др. Навлизат и се усъвършенстват техники за сегментация и изучаване на нагласите, интересите, очакванията и изискванията на публиките, с цел прогнозиране на тяхното музейно поведение и избор. Такова е изследването на т.нар. културна или музейна консумация или потребление на музейни продукти и услуги.

Първото ниво – най-общото – на изучаването на публиките е количественото им оценяване.

В България за периода 2005-2017 г. броят на музейните посетители е нараснал от малко под 4 милиона до малко над 5 милиона годишно. Средният годишен брой на посещенията в музей е нараснал с почти 10 хиляди, но половината от тази разлика се дължи на намалението на броя на музеите от 229 на 191. Като премахнем ефекта от закриването на музеи, средната посещаемост на музеите се е увеличила с около 6 хиляди човека на година. Това, от една страна, може да се тълкува като по-

⁴⁸⁸ Тук терминът „консуматорско общество“ се използва не като пейоративна морално-оценъчна категория, а като определение за общество, в което икономиката се движи от свободния избор на потребителите, където хората акцентират върху купуването на нови стоки, а материалната собственост е ценност. В този смисъл няма конфликт между достъпа до култура и консумеризма, но той дава отражение върху формите и способите за потреблението на културни продукти.

ефикасно използване на съществуващите ресурси – с по-малко музеи са реализирани повече посещения. От друга страна, може да се разсъждава в посока на пропуснатите възможности – тоест, има търсене на музейни услуги и ако имаше повече музеи, щяха да бъдат реализирани повече посещения. За съжаление не може да се каже какви пропуснати ползи има – тоест, колко повече биха били посещенията.

По географско разпределение най-посещавани са София град, Велико Търново, София област, Габрово, Стара Загора и Пловдив. Всички те имат възходяща прогнозна линия, освен Стара Загора, която е с хоризонтална линия. Като цяло посетителският поток се отличава с плавност и постъпателност, което позволява по-качествено прогнозиране и оттам по-лесно планиране на дейностите. София град като столица е със значително по-голям посетителски поток от останалите райони. София област е район, на който трябва да се обърне повече внимание, тъй като тенденцията в последните години е на рязък спад (вж. Фигура 45: Посетители по райони – топ 6, 2005-2017)

В дъното на класацията ситуацията е коренно различна, както се вижда от Фигура 46. Броят на посетителите се отличава не само с малкия си брой (около 10 пъти по-малко от върха на таблицата), но и с изключителна нестабилност на посетителския поток. Тези големи амплитуди създават трудности при прогнозирането на посетителите и планирането на дейностите, което създава омагьосан кръг. Кърджали е в най-тежко положение след огромен срив през 2014 г. В подобна ситуация е и съседният Смолян.

Първенец в тази категория е Хасково, който не само е увеличил посетителския поток, но го е направил по един сравнително плавен начин, което е сигнал за добри управленски политики. Ямбол също показва стабилни тенденции за повишаване на посетителите, както и Силистра въпреки че при тях се наблюдава по-бавен напредък. Ситуацията в Търговище е стабилизирана на много ниско ниво, което вероятно е сигнал, че е изчерпан капацитетът на настоящето музейно портфолио и то следва да бъде разширено. Големите амплитуди в Перник са тревожен сигнал, въпреки възходящата тенденция.

Посещенията на чуждестранните граждани в нашите музеи са малко над 1 милион, колкото са и посещенията в дните със свободен достъп (вж. Таблица 14: Посещения в дните със свободен вход, 2005-2007 и Фигура 47). Ако се екстраполират събраните данни, може да се предположи, че общият брой на посетителите ще се увеличава, както и броят на хората, посетили в дните за свободен достъп, докато броят на чужденците ще остане стабилен около 1 млн.

Таблица 14: Посещения в дните със свободен вход, 2005-2007

Регион	Посещения в деня за свободен вход							Сред.
	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	
Общо БГ	72535	80197	87946	76369	124656	122254	122100	98008
Северозападен	51093	63863	44023	48290	104171	138120	122510	81724
Видин	16764	11161			3360	13627	19385	12859
Враца	3125	7858	11427	3874	6609	2803	2926	5517
Ловеч	3145	6165	3522	1153	16691	14707	16485	8838
Монтана	15059	17920	11398	22033	21124	19861	17124	17788
Плевен	13000	20759	17676	21230	56387	87122	66590	40395
Северен	41907	11262	17185	16736	177111	177728	177312	14655
Велико	11642	70272	12257	96191	87878	98255	94033	82978
Габрово	6059	7833	16892	24888	30630	26742	28533	20225
Разград	5631	11084	17371	20804	29530	30314	41227	22280
Русе	12549	8572	9000	12078	18999	16261	6791	12036
Силистра	6026	14864	6015	13399	10074	6156	6728	9037
Североизточен	96182	70402	77240	76548	115605	93091	111310	91483
Варна	25888	21174	27478	13445	26949	29316	32020	25181
Добрич	31995	13110	18727	35923	36137	30045	41103	29577
Търговище	16067	15699	13510	12390	19042	14027	13189	14846
Шумен	22232	20419	17525	14790	33477	19703	24998	21878
Югоизточен	14030	12137	12339	10596	150171	175180	130916	13532
Бургас	4689	6065	20349	12682	28074	42371	29929	20594
Сливен	20276	15417	15488	17431	21413	22774	15538	18334
Стара Загора	99133	89913	74560	61869	85210	94069	66101	81551
Ямбол	16204	9980	12998	13978	15474	15966	19348	14850
Югозападен	61764	73093	78713	11373	95107	102125	75687	85746
Благоевград	7940	26301	80	12025	18891	21501	24380	15874
Кюстендил	-	10331	7272	8202	13030	12615	10487	10323
Перник	39780	16143	26921	30857	25465	31675	21994	27548
София	14044	20318	44440	62649	37721	36334	18826	33476
София (град)	21476	24564	24798	99625	384268	398655	465266	29374
Южен	11934	11497	13626	15217	220128	137641	138004	14550
Кърджали	7250	7250	7300	245	1998	2563	2620	4175
Пазарджик	50597	42123	39763	22438	41886	35856	41173	39119
Пловдив	31564	39740	47287	91556	141011	69449	66494	69586

Регион	Посещения в деня за свободен вход							Сред.
	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	
Смолян	10700	11329	30516	31076	15700	12768	5530	16803
Хасково	31923	14537	11394	6861	19533	17005	22187	15821

Изт.: НСИ

Като относителен дял, броят на посетителите е нараснал с над 30% за изследвания период, а броят на посещенията в дните със свободен вход само с 8%, което дава нетен положителен ефект върху приходите от билети. В същото време относителният дял на посещенията на чужденци спада и тенденциите са за по-нататъшен спад. (вж.

Фигура 48: Музейни посещения 2005-2017 (тенденции))

Районите с най-малко чуждестранни музейни посетители са Южният Централен, Северозападният и Югозападният – като и трите са със стабилни показатели, което сочи към изчерпване на капацитет на настоящите музейни предложения. Стратегически в най-добре позициониран Северният централен регион, тъй като тенденцията е едновременно и стабилна, и възходяща. (вж.Фигура 49)

Градовете с най-много чуждестранни посетители са София, Велико Търново, Бургас, Варна, Добрич и Стара Загора. (Вж. Фигура 50) Прави впечатление отсъствието на Пловдив. Това вероятно ще се промени през 2019 г., когато градът е европейска столица на културата но колко този ефект ще бъде устойчив във времето трябва да бъде предмет на бъдещи изследвания. С най-добра тенденция е Велико Търново, който има не само много посетители, но и нарастващ брой. Бургас е със стабилна тенденция и без амплитуди. Варна и Стара Загора също нямат амплитуди, но имат низходяща тенденция. Добрич, от друга страна, е с големи амплитуди, но относително стабилен.

Като цяло, с изключение на Велико Търново, се откроява необходимост от бъдеща по-целенасочена работа за привличането на чуждестранна публика, тъй като тя е както по-платежоспособна, така и по-склонна да харчи (тъй като е на почивка).

В дъното на подреждането са Търговище, Силистра, Смолян и Монтана, като и четирите града показват низходяща тенденция. За разлика от тях, Хасково и Ямбол успяват да се измъкнат и да покажат значителен напредък, особено Хасково, който тръгва от дъното на таблицата през 2005 г. (вж. Фигура 51: Чуждестранни посетители по район (дъно))

Във всички райони се практикуват дни на свободен достъп. Средно почти 1 милион души в страната се възползват всяка година от тази възможност. По закон музеите са задължени да осигуряват един ден в

месеца със свободен достъп. Отделно повечето музеи се включват в инициативата „Нощ на музеите“. Някои предлагат и тематични дни със свободен достъп – например, НВИМ има свободен достъп на 6 май.

Най-малко този достъп се използва във Враца, Кърджали и Смолян, което показва, че ниската посещаемост не е въпрос само на финансови възможности.

В процентно отношение, най-малко посетители – под 20% – идват в безплатния ден в Габрово, София област, Кюстендил, Враца, Ловеч и Кърджали – под 20%. Враца показва големи промени в този показател, Докато в Габрово положението е стабилно.

Най-много посетители в свободни дни има в Монтана, Търговище, Перник, Разград, Ямбол и Хасково (вж. Фигура 53: Свободен достъп - топ 6 (%)).

Интересно би било да се изследва дали свободният достъп се използва от групите, за които е замислен (социално и финансово уязвими групи).

Сегментация на музейната публика

Като публична институция в служба на обществото, музеят трябва да посреща потребностите на разнообразна по вид, предпочитания и поведение публика – настояща и потенциална. Най-лесният начин за сегментация на посетителите е по демографски характеристики – възраст, раса, етнос, националност, финансови възможности, професионални и лични интереси. В България се практикува този вид сегментиране, тъй като е най-достъпен.

НСИ събира и данни за участието на населението в културни дейности. Изследването се прави на няколко години, за да съвпадне с общоевропейско изследване на културното участие. Един от ключовите показатели са посещенията на културни забележителности – музеи, галерии, забележителни места и обекти на природното наследство. Данните за периода 2006 – 2017 година са показани на Фигура 54. Прави впечатление, че около 2/3 от българите отговарят, че не са посещавали забележителни места в последните 12 месеца. Въпреки че тази тенденция се подобрява през 2016 г, броят на неангажираните е почти два пъти от броя на хората, които са посещавали забележителни места поне веднъж. Жените посещават малко по-често културни забележителности от мъжете, но не се забелязват големи разлики в честотата на посещенията (вж.Фигура 55). Мъжете са по-устойчиви в посещенията – техният брой на практика не се е променил за десет години, докато спадът в посещенията на жените през 2011 г. е по-осезаем. Прави впечатление

големият процент на посетилите до три забележителности на година – около 2/3 от всички анкетирани. Броят на посетилите културни забележителности средно веднъж в месеца е ок. 1% за мъжете и малко под 2% за жените.

Това съотношение се забелязва при всички възрастови групи между 25 и 64 години (вж. Фигура 56). Групата 35-54 е най-активна, което вероятно се обяснява с по-големия процент работещи, мобилни и с деца. Тя е и с най-голям растеж за периода. Най-малко активна е групата от 55 до 64 години, която също отбелязва малък растеж. Притеснително е, че групата 25-34 всъщност търпи спад в активността си.

По образователен ценз разделението е много по-отчетливо (вж. Фигура 57). За разглеждания период посещенията от хора с основно и по-ниско образование спада, като техните посещения са предимно между 1 и 3 пъти годишно. В тази категория посещенията в останалите три категории са общо 0,5%. Броят на посетителите със средно образование също намалява през изследвания период, като и тук най-голям дял (80%) имат тези с до три посещения на година. Групата на висшистите е единствената с възходяща тенденция. Както се и очаква, тук процентът на хората с над средно 1 посещение на месец е най-голям, но и в тази категория над 50% от хората имат от 1 до 3 посещения на година.

Обезпокоителни са данните по трудова заетост (вж. Фигура 58). Посетителите на културни забележителности са значително работещи хора (70%). Останалите 30% се разделят по равно между безработни и икономически неактивни (пенсионери, младежи и др.). И в трите категории на 70% от хората посещават едва 1 до 3 пъти културни забележителности на година. Това постоянство в резултатите едва ли може да се обясни само с икономически показатели. Вероятно има културни фактори, които влияят на избора за начин на прекарване на свободното време и които трябва да бъдат по-задълбочено изследвани.

Разбивката по населено място също не е различна (вж. Фигура 59). Очаквано, хората в градовете са около 6 пъти по-активни в техните културни прояви от тези в селата. Но и тук предпочитанията са посока на ограничен брой посещения на културни забележителности. Тенденцията в градовете е възходяща, докато в селата е обратната.

На база на данните от НСИ за периода 2006-2017 година може да се заключи, че у нас преобладава устойчива незаинтересованост към посещенията на културни забележителности. Тази тенденция обхваща всички демографски групи – по възраст, образование, местоживеене и трудова заетост. Следователно, тя едва ли е пряка функция на физически,

интелектуален или финансов достъп. Най-вероятно отново става дума за комплексни фактори, които трябва да бъдат изследвани в дълбочина и да бъдат набелязани мерки, които поне да спрат негативните тенденции.

Тази мрачна картина ни нарежда на последно място в Европа в статистиката на културния живот. По данни от 2015 г.⁴⁸⁹ ние сме на последно място по посещения на културни мероприятия изобщо (представления на живо, кинопрожекции и посещенията на културни забележителности) както сред групата 16-29-годишни, така и сред 65-74-годишните. Само Република Македония е с по-ниски показатели от нас в двете категории, а Румъния – в категорията на младите (вж. Фигура 60).

Културното участие на населението над 16 години се изразява предимно в представления на живо (театри, концерти, опера, балет, фестивали), следвано от посещения на културни обекти (музеи, галерии и др.) и ходене на кино. Едва 7% от хората на възраст 65-74 г. са посетили поне един културен обект в предходната година, при средно ниво от 43 за ЕС и над 55 за страните в Северна Европа. В това отношение, обаче, сме сходни със съседните ни страни – Гърция, Румъния, Сърбия и Македония. (вж. Фигура 61)

Културното участие като функция на доходи е показано на Фигура 62.⁴⁹⁰ Едва 7% от тези с доходи в първия квинтил (20-те процента с най-ниски доходи) и 15% от втория квинтил участват в културни мероприятия. Това са най-ниските показатели в Европа. От хората с най-високи доходи пък участието също е незадоволително – 55%; само Румъния е с по-ниски стойности. За сравнение, в много държави в Северна Европа, процентното участие в най-бедните групи е по-голямо, отколкото участието при най-заможните у нас. С други думи, участието в културния живот не е функция на доходи, а на начин на живот.

Конкретно данните за разликите в поведението на хората с различни доходи по отношение на посещението на културни обекти са представени на Фигура 62. Вижда се, че разликите между България и съседните страни, както и страните от Средиземноморието, не са толкова

⁴⁸⁹ Данните за Европа са публикувани от Евростат в изследването на културния живот през 2015 г. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/images/3/39/Cultural_participation_by_variable.xlsx [10.03.2019].

⁴⁹⁰ От лат. – една пета равна част. Квинтилите се използват в областта на статистиката на доходите за изчисляване на тяхното разпределение. Населението се разделя на пет равни части в зависимост от нивото на доходите: първият квинтил включва най-бедната една пета от населението в скалата на доходите (т.е. 20% от населението с най-ниски доходи), вторият квинтил представлява втората пета (от 20% до 40%) и т.н., и петият квинтил представлява 20% от населението с най-високи доходи.

големи в групата на най-ниските доходи. В групата с най-високите, обаче, България изостава и само Гърция и Сърбия са с по-ниски показатели. Традиционно, Дания, Швеция, Финландия и Холандия са с най-високи показатели, като Исландия е с най-малка разлика в поведението между първия и петия квинтил (тоест, още веднъж се потвърждава тезата, че посещението на културни обекти не зависи от доходите).

Тези данни подкрепят и заключенията на други изследователи, че развитието на публиките съществува само като периферна тема и съществува разминаване между предвиденото в програмните документи и реализираното на практика.⁴⁹¹ Представата за музейните публики е фрагментарна, а мотивацията на посетителите не се изследва.⁴⁹² Положително би било да се изследват и нагласите и мотивацията на т.нар. „не-посетители“ – тези, които в момента не посещават културните обекти, но биха могли да извлекат ползи.⁴⁹³

Според нас си заслужава да се изучи по-обстойно опитът на тези държави по отношение на създаването на подходяща системна, физическа, политическа, финансова и др. инфраструктура, която да подкрепя достъпа и ползването на културното наследство.

По света има много и различни начини да се сегментира музейната публика. Дейвид Дийн определя три основни типа посетители. Първият минава набързо през експозицията, използвайки свободното си време за „нещо стойностно“. Обикновено предпочитат неструктурирано общуване и прекарват много малко време в детайлно оглеждане на витрини или експонати. Втората група имат искрен интерес към материята и предметите, но нямат много време и желание да четат сложни текстове. Предпочитат визуални стимули; експонатите са главният обект на вниманието им, но те не се задълбочават в изследване на предметите, а ги третират като визуален стимул. Третата група е малобройна и се съставлява от истински ценители, които прекарват много време пред и с експонатите. Те търсят и са способни да възприемат подробни текстови материали, независимо от нивото им на сложност. Прекарват много време в галериите, четат етикетите и подобно

⁴⁹¹ Стоева, Нели. *Предизвиателствата...*, с. 45, 49.

⁴⁹² Янева-Георгиева, Мадлен. *Музейните публики – Познаваме ли ги? // Социалните функции ...*, с. 51-55.

⁴⁹³ Янева-Георгиева, Мадлен, *Музейните...*; Джакова, Надежда. *Изследване на публиките в художествените музеи : актуалната ситуация в Националната галерия. Примери. // Социалните функции...*, с. 57-65.

разглеждат предметите. Чести посетители са и не им е необходима специална причина, за да се върнат в музея.⁴⁹⁴

Друг подход към публиката е чрез изследвания на националните пазари и идентифициране на универсални културни сегменти. Тук вече не се изследват конкретните посетители на даден обект, а целият пазарен потенциал – всички потребители на културни продукти. Резултатите се представят в т.нар. културни атласи, които служат като начална точка и ориентир за всички организации в сферата на културата, изкуствата и наследството. Основната цел на културната сегментация е да помогне в идентифицирането и задоволяването на потребностите на потребителите. Сегментирането се прави чрез психографски подход, който обхваща ценностите, убежденията, нагласите и мотивацията на публиката да участва в културния живот. А тази база се идентифицират осем сегмента, които са представени в Таблица 15: Културни сегменти.⁴⁹⁵ Културните сегменти и атласи са разработени от специализирана маркетингова фирма и са прилагани в държави в Европа, Азия, Южна Америка и в Австралия.⁴⁹⁶ Този метод може да бъде транспониран и на конкретно административно ниво, като това помага при определянето и изпълнението на регионални политики, какъвто е случаят с австралийския щат Виктория⁴⁹⁷, някои големи градове – Чикаго, Ню Йорк, Осло, или за определени изложби – Британския музей.⁴⁹⁸

⁴⁹⁴ Dean, David. *Museum Exhibition: Theory and Practice*. – London : Routledge, 2002, p. 25-26.

⁴⁹⁵ Morris Hargreaves McIntyre. *Culture Segments*. // <https://mhminsight.com/static/pdfs/culture-segments/en.pdf> [10.03.2019].

⁴⁹⁶ Audience Atlas Population Surveys. // <https://mhminsight.com/articles/population-surveys-audience-atlas-6552> [10.03.2019].

⁴⁹⁷ Audience Atlas Victoria; Exploring the market for culture in Victoria April 2014 // https://creative.vic.gov.au/_data/assets/pdf_file/0004/56308/Arts_Vic_v96-8.pdf [10.03.2019].

⁴⁹⁸ Culture segments in action Grayson Perry at the British Museum. // <https://mhminsight.com/articles/grayson-perry-culture-segments-in-action-2196> [10.03.2019].

Таблица 15: Културни сегменти

Сегмент	Описание
Същност (Essence)	Културата е от съществено значение. Добре образовани професионалисти, високо активни културни потребители. Убедени в собствените си вкусове, действат спонтанно. Културата е средство за преживяване на живота. Вътрешно насочени и самодостатъчни, като активно избягва общата тенденция
Отдых (Release)	Единственият сегмент, който зависи от етап в живота – когато работата и семейството драстично намаляват времето за отдых, забавление и общуване с приятели. Нуждаят се от насърчение. Културата е социална дейност и алтернативно средство за избягване от забързания живот.
Стимул (Stimulation)	Привлечени от необичайни, грандиозни и разтърсващи събития. Търсят стимулиращи преживявания и предизвикателства, за да се откъснат от тълпата. Обичат културата с философски идеи. Потребяват социално с приятели. Искат да бъдат „информираните“ в техния социален кръг.
Обогатяване (Enrichment)	Най-много ценят и се възхищават на културните постижения, устояли изпитанието на времето. Интерес към природата и културното наследство. Обичат да прекарват свободното си време близо до дома. Имат утвърдени вкусове и ценят традиционни форми на изкуството. Водеща е собствената преценка и интереси, а не какво е модерно.
Изразяване (Expression)	Ценят най-много споделени преживявания. Много заети и затова изпълват свободното си време на максимум. Искат да се чувстват част от събития и организации; включват се като поддръжници и съмишленици. Имат широк кръг от интереси,

Сегмент	Описание
	отворени за нови идеи; стремят се към предизвикателства, дебати и интелектуално стимулиране чрез своята културна ангажираност. Изкуствата и културата предлагат средства за себеизразяване и връзка със съмишленици.
Перспектива (Perspective)	Фокусирани върху собствените си интелектуални и културни интереси. Често са удовлетворени и културно самодостатъчни. Не търсят активно нови културни преживявания. Културните предложения трябва да ги предизвикат да разширят хоризонтите си.
Утвърждаване (Affirmation)	Съзнателно търси да развие културния си потенциал. Вярват, че културата подобрява техния живот, утвърждава тяхната самоличност и ги валидират сред връстниците им. Искат да се възприемат и да бъдат възприемани като хора, занимаващи се с културна дейност. Осланят се на авторитети в решенията си.
Развлечение (Entertainment)	Разглежда културата като една от многото развлекателни дейности. Силно привлечени към маркови, мащабни, забавни събития с участие на добре известни имена. Изкуствата и културата се конкурират с широк спектър други интереси. Търсят тръпка и бягство от реалността. До голяма степен социално мотивирани. Склонни са да се придържат към изпробвани и изпитани дейности, вместо да поемат рискове.

Изт.: <https://mhminisight.com/static/pdfs/culture-segments/en.pdf>

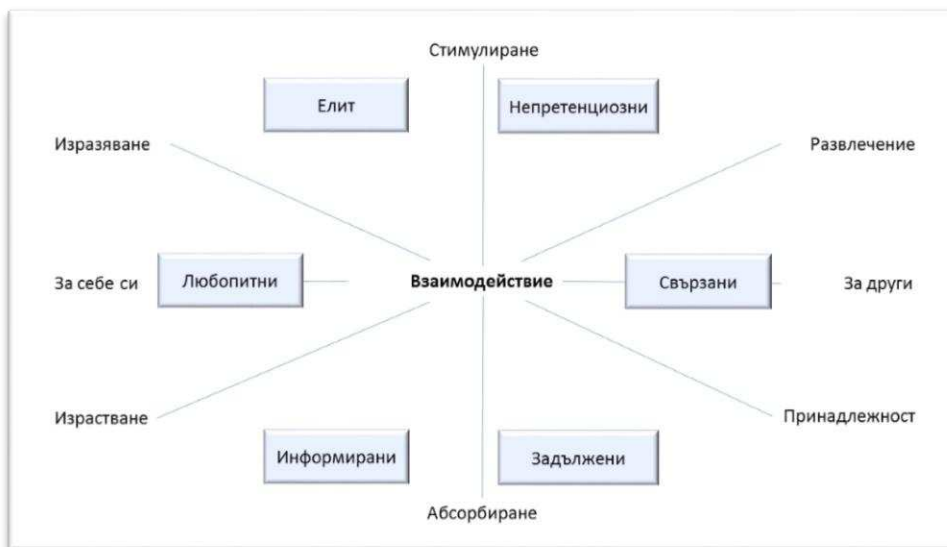
Иновативен подход към сегментацията на посетителите е възприет от музеите във Виктория, които разделят посетителите си в шест категории в зависимост от вътрешната им мотивация и очакванията от

музейната визита. Сегментирането става по няколко критерия, като групите се разпределят по четири фактора:

- Дали посетителят иска да абсорбира информацията или да бъде стимулиран от нея (по вертикала);
- Дали посетителят идва в музея за себе си или заради някой друг (по хоризонтала);
- Дали посетителят използва визитата да изрази принадлежност или да се изрази като индивид (диагонално отляво надясно);
- Дали посетителят чрез визитата си цели развлечение или лично израстване/развитие (диагонално отдясно наляво).

На база на тези критерии се формират 6 категории посетители – елит, любопитни, информирани, задължени, свързани и непретенциозни.⁴⁹⁹ За подробно представяне, вж. Фигура 13: Сегментация на музейни публики, Виктория, Австралия и Таблица 16: Посетителски сегменти, Виктория, Австралия тук и.

Фигура 13: Сегментация на музейни публики, Виктория, Австралия



⁴⁹⁹ Beucler, James et al. Bringing museum audience segmentation to life. // Worcester Polytechnic Institute. Electronic Project Collection. // <https://web.wpi.edu/Pubs/E-project/Available/E-project-121016-181616/> [07.07.2018].

Таблица 16: Посетителски сегменти, Виктория, Австралия

Сегмент	Описание
Елит	Мотивирани да посетят музея за самите себе си. Обикновено са смятани за изтънчени и клас над другите. Тази група е привлечена от специални експозиции, където се очаква да срещнат известни и интересни хора. Основната цел на посещението е лично или професионално развитие.
Любопитни	Посещава музея за себе си, но целят да бъдат приети за интелигентни и да получат много информация по определени въпроси. Тази група обича да научава нови неща, а да може да изпъкне сред приятелите си.
Информирани	Обичат да получават знание заради самото знание и обичат да абсорбират информацията, като по този начин получават усещане за личностно развитие.
Задължени	Посещават музея по задължение – тоест, заради някой друг. Смятат, че визитата си заслужава, когато може да сподели преживяването и полученото знание с други.
Свързани	Искат да споделят преживяването с други, но не за да сподели знание, а за развиване на социални контакти. За тях музейната визита е начин да изразят съпричастност, да бъдат част от групата.
Непретенциозни	Високо ценят социалните аспекти на музейната визита и очакват експонатите да предизвикат интерес. Основната им мотивация е развлечението, като социалният аспект е допълнителен бонус.

Изт.: <https://creative.vic.gov.au>

Друг начин за сегментиране се използва от някои британски музеи и галерии. Изхождайки от позицията, че всяка визита (дори повторните) е уникално съчетание от причини, поведение и цел и посетителските потребности се влияят от три фактор – лична мотивация, запознатост с музея и състава на групата, се обособяват десет сегмента посетителите според маниера на посещението (visit mode). (вж. Таблица 17. Сегментация според маниера на посещение, МНМ) Тези групи не са чисти пазарни сегменти, тъй като всеки посетител може да възприеме различен маниер при различните си визити. Те не могат да бъдат адресирани извън музея, както са примерно културните сегменти, а трябва да бъдат идентифицирани и обгрижвани по време на визитата им. За всеки сегмент са приоритизирани потребностите. За подробно описание, вж.. Този метод е гъвкав и позволява на музейния екип да работи целево, за да отговори на специфичните потребности на различните групи. Например, почти всички музейни посетители имат нужда от кафене или магазин за сувенири, но тази потребност не е с един и същи ранг, а очакванията за съдържанието на услугата са различни при различните групи. Моделът се използва предимно за работа по временни изложби.⁵⁰⁰

Таблица 17. Сегментация според маниера на посещение, МНМ

Сегмент	Описание	Потребности
Любознателни семейства	Група със смесени възрасти, които търсят обучение и развлечение за децата	Лесен достъп, физическа мобилност, интерпретация за родители и деца; дейности и съоръжения, подходящи за деца
Семейства тип „децата първо“	Група със смесени възрасти, които искат да прекарат времето заедно и да забавляват децата	Лесен достъп, физическа мобилност; дейности и съоръжения, подходящи за деца; разнообразни услуги за различните възрасти

⁵⁰⁰ Morris Hargreaves McIntyre. Visit Modes. // <https://mhminsight.com/articles/visit-modes-2526> [10.03.2019].

Сегмент	Описание	Потребности
Ентусиасти	Подобни на реализация се тип, но с професионална или академична връзка с музейната дейност или музейния профил.	Висококачествен достъп до фондовете; критично взаимодействие; достъп до специалисти. Тихо и спокойно място за размисъл.
Реализиращи се	Духовно и емоционално мотивирани, които иска да общуват с музейните предмети. Използват знанието си като база за надграждане.	Висококачествен достъп до фондовете; критично взаимодействие; достъп до специалисти. Тихо и спокойно място за размисъл.
Чувствени	Търсят дълбоко емоционално преживяване чрез контакта си с музейните експонати.	Достъп и място за общуване с експонатите; интерпретация; естетическа наслада от експозицията.
Изследователи	Специалисти, които искат да увеличат знанието разбирането си чрез всестранно общуване с фондовете	Откривателско пътешествие; информация на различни нива; откриване на нови неща
Развиващи себе си	Неспециалисти, които искат да увеличат знанието разбирането си чрез всестранно общуване с фондовете	Откривателско пътешествие; информация на различни нива; откриване на нови неща
Туристи	Посещават за първи път музея като част от туристическо пътуване	Лесен достъп, комфорт, ориентация; топъл прием; достъпни

Сегмент	Описание	Потребности
		изложби; подходящи удобства
Градска изискана публика	Под 35 г., използващи музея като място за прекарване на време със семейство и приятели	Гостоприемна среда, комфорт, ориентация; достъпни изложби; подходящи удобства
Социално контактни	Многократни посетители; използват музея като среда за социален контакт; с чувство на притежание по отношение на мястото	Лесен достъп, комфорт, ориентация; подходящи удобства; топъл прием; достъпни изложби.

Изт.: <https://mhminsight.com/images/visit-modes-45hA-5861.jpg>

Но коя група е най-важна за музея? Според някои, най-важни са младите, заможни градски публикации, но според други – най-важният приоритет е привличането и включването в живота на музея на малцинствените групи.⁵⁰¹ Всеки музей може да реши кои са приоритетните групи в зависимост от конкретните условия, в които работи.

5. ДОБРИ ПРАКТИКИ И ИНОВАЦИИ

С развитието на консуматорското общество и развлекателната функция на музея, днес все по-широко приложение в културния сектор намират икономически концепции като продукт, пазар и конкуренция. Днес е възприето, че музейният продукт не е информацията, която се предлага, или ценностите, които се възпитават, а е преживяването на посетителя. Музеят търси да установи емоционална връзка и предизвика реакция у посетителя чрез осигуряването на паметни моменти.

⁵⁰¹ Simon, Nina. Which New Audiences? A Great Washington Post Article and its Implications about Age, Income, and Race. // <http://museumtwo.blogspot.com/2018/04/> [29.06.2018].

В управлението на музейната дейност започнаха да навлизат общи управленчески теории и концепции, които произлизат от стопанския живот. Една от тях е концепцията за основните компетенции. Всяка организация трябва да идентифицира кои са основните ѝ компетенции – обикновено тези дейности, в които тя е традиционно най-силна и исторически най-опитна. Всички останали т.нар. вторични или периферни дейности или се елиминират, или се поверяват на специализиран външен изпълнител (тоест, прави се аутсорсинг). Използването на външни организации избягва разпиляването на музейни ресурси за непривични дейности.

Прилагането на теорията за основните компетенции води до въвеждането на иновативни продукти. Добър пример са нишовите специализирани беседи и обиколки, които се провеждат от външни фирми (не от музея). По този начин се достигат публики, които не посещават редовно (или изобщо) музеи, но се интересуват от определена, често специфична, тематика – например, жени-модернисти или Хари Потър.⁵⁰² Такава външна организация е Museum Hack, която работи с музеите на Ню Йорк, Сан Франциско, Вашингтон, Чикаго и Лос Анджелис. Тяното портфолио от музейни продукти включва: тимбилдинг в музея, частни посещения „зад кулисите“, момински партита, предложения за брак в музея (сватби не предлагат), посещения за семейства с деца до 13 години, включващи игри, търсене на съкровища и др.⁵⁰³

С развитието на концепцията за свободното време, на музейния пазар започнаха да се предлагат услуги, като:

- *Тематични вечери*, свързани с обществени празници – напр. „Св. Валентин под звездите“ – романтична вечер, предлагана от мелбърнския Планетариум⁵⁰⁴;
- *Нишови услуги* – курсове по йога, дегустации на напитки (вино, бира, коктейли), филмови фестивали за почитатели на котки,

⁵⁰² Silver, Kate. Sleepovers? Feminist tours? Custom beer? Museums get creative to engage new audiences. // The Washington Post, Travel Section, 20.04.2018 // https://www.washingtonpost.com/lifestyle/travel/sleepovers-feminist-tours-custom-beer-museums-get-creative-to-engage-new-audiences/2018/04/19/4004ec0e-38f3-11e8-9c0a-85d477d9a226_story.html?noredirect=on&utm_term=.adb7dbe303d9 [10.03.2019].

⁵⁰³ <https://museumhack.com/> [10.03.2019].

⁵⁰⁴ Museum Victoria. Annual Report 20115-2016, с. 8. // https://museums victoria.com.au/media/3715/museum_victoria_-_annual_report_-_financial_year_2015_to_2016.pdf, [07.07.2018].

нощни партита с тематични коктейли и диджей, дни да посещения с кучета, търсене на съкровища и пр.⁵⁰⁵;

- *Нощувка в музея* – Американският природонаучен музей в Манхатън, Ню Йорк, сцена на действието в касовия хит „Нощ в музея“, въвежда продукт, зает от филма, като предлага два варианта – за деца и възрастни. Продуктът за възрастни е ориентиран към по-изискана публика и включва коктейл с шампанско и джаз музика. Нощувката се извършва в голямата зала под скелета на 90-метров син кит. В билета от 350 долара също така са включени: вечеря на шведска маса с вино и бира, лека закуска, музика на живо, легло, специални презентации, обиколка на музея с фенерче, специални изложби и специален достъп до някои експонати. Програмата продължава от 18:30 до 09:00 ч. на следващия ден;⁵⁰⁶
- *Outreach Programs* – програми, с които музеят достига отдалечени групи и общности, които трудно влизат в музея – напр. домове за възрастни и сираци, детски градини и училища, социално слаби и малцинствени групи, географски отдалечени райони. Тези програми предвиждат посещения на музейни специалисти при целевите групи, където с помощта на учебни или демонстрационни „китове“ (пакети), презентации и лекции се представя музеят и неговите експозиции или определена специализирана тема.⁵⁰⁷
- Партньорства с културни фестивали;
- *Актуални събития*, свързани с наболели социално-значими проблеми – напр. имиграцията, или научни открития от областта на медицината, точните науки и пр.;
- Работа с медиите.

Друг начин да се достигнат нови публикации и пазари е установяването на съвместен бранд или т.нар. *ко-брандинг* (co-branding).

⁵⁰⁵ Silver, Kate. Sleepovers...

⁵⁰⁶ American Museum for Natural History. A Night at the Museum Sleepover for Grown-Ups. // <https://www.amnh.org/plan-your-visit/amnh-sleepovers/sleepovers-for-grown-ups/> [10.03.2019].

⁵⁰⁷ Museum Victoria. Outreach Program. // <https://museums victoria.com.au/learning/outreach-program/> [10.03.2019].

Това се постига чрез обединението на два съществуващи бранда. Разбира се, този метод може да се ползва само от световни музеи със силен собствен бранд. Досега опити в тази посока са правили Гугенхайм и Смитсонови⁵⁰⁸, като резултатите са били нееднозначни. Гугенхайм Берлин и Гугенхайм Билбао⁵⁰⁹ бяха успешни проекти, докато проектът във Финландия бе отхвърлен, след като проучвания показаха брандът „Гугенхайм“ ще има отрицателен ефект върху бранда „Хелзинки“.⁵¹⁰ Бъдещето ще покаже какъв ще е ефектът на съвместния бранд на Лувъра и Абу Даби.

Един от основните форми на социализация на недвижимото културно наследство е вписването му в съвременната градска среда чрез намирането на нови употреби за сградите. Добра практика съществува Холандия, където *недвижими религиозни културни ценности* – църкви, абатства и др., получават нова функционалност, чрез която участват в съвременния обществен живот. Прекрасен пример е десакрализираният манастир Кройзхерен в историческия център на Маастрихт, създаден през XV век, който е превърнат в петзвезден хотел. Новата визия на хотела – комбинация от оригиналния готически архитектурен план и външен вид, и ултрамодерен интериор, печели архитектурни и туристически награди⁵¹¹ (вж. Фигура 63. Кройзхерен хотел, Маастрихт).

Подобен е пример и друга доминиканска църква от XIII век, която губи своята първоначална функция още с идването на Френската република през 1795 г., когато властите я превръщат в конюшня. През последните два века е използвана като депо, концертна зала, кланица, боксова арена и място за провеждане на детски карнавали и тържества. През 2006 г. в нея се помещава книжарница. След значителни реновации във вътрешността са открити над 1200 кв. м. търговска площ, при 850 кв. м. площ на сградата. Използвайки характерните за готически стил

⁵⁰⁸ Heyman, I. Michael. Museums and Marketing / Smithsonian Magazine, 1 January 1998. // <https://www.smithsonianmag.com/history/museums-and-marketing-54633754/> [10.03.2019].

⁵⁰⁹ Coenders, Stacey. Establishing New Museums – The Guggenheim Bilbao Experience. // https://www.academia.edu/25487871/Establishing_New_Museums_-_The_Guggenheim_Bilbao_Experience [10.03.2019].

⁵¹⁰ Matilainen, Kristine. Co-branding in a non-corporate context: A case study of the Guggenheim Helsinki museum initiative // Aalto University, 2013 // <https://aaltodoc.aalto.fi/handle/123456789/21310> [10.03.2019].

⁵¹¹ Включено наблюдение, посещение в Маастрихт, 2009; Сайт на Кройзхерен хотел. // <https://www.oostwegelcollection.nl/en/kruisherhotel-maastricht> [10.03.2019].

височина, са открити асиметрични платформи и полуетажи във вътрешното пространство на сградата.⁵¹² (вж. Фигура 64)

В България има подобни примери. В част от Софийския артилерийски арсенал днес се помещават Музеят „Земята и хората“, Музеят за съвременно изкуство и Мемориалът „Гарнизонно стрелбище“. Сградата а музея „Земята и хората“ и паметник на индустриалното наследство, тъй като е първата постройка в България с монолитна стоманобетонна конструкция с противоземетръсни шайби.⁵¹³ (вж. Фигура 65)

За съжаление, у нас напоследък зачестиха проявите на безхаберие, немарливост и дори откровен вандализъм при обгрижването на недвижимото културно наследство. Някои от по-скорошни и ярки примери в общественото ползрение са пожарите в Тютюневите складове в Пловдив и Царските конюшни в София, както и физическия разпад на читалището в Лом. Оставяйки личната отговорност на собствениците настрана, резонен е въпросът до каква степен отношението на държавните власти, въплътено в несъвършената нормативна база и тромавите административни процедури за обгрижване и социализиране на нематериалното културно наследство, не допринася за тези тенденции.

⁵¹² Сайт на Букхандел Доминиканен // <https://www.libris.nl/dominicanen/> [10.03.2019].

⁵¹³ История на сградата на НМ „Земята и хората“. // <http://www.earthandman.org/language/bg/история-на-сградата-на-нм-земята-и-хор> [10.03.2019].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Настоящият труд е опит да се впише понятието „социализация на културното наследство“ в общата научна материя като се очертаят неговата същност и съставни компоненти. След подробен и внимателен преглед на научна и референтна литература, както и на богатия практически опит в страната и по света, надяваме се успешно е защитена тезата за приложимостта на понятието „социализация“ извън сферата на психологията и социалните науки и в контекста на културата и по-конкретно на културното наследство.

Идентифицирани бяха различите компоненти на системата – фазите на социализацията, и бе предложен графичен модел на тяхната последователност. Обособени са пет *статични* фази, чието място в предложения процес е фиксирано и не може да бъде променено, без това да доведе до неефективни междинни или крайни резултати на социализацията на културното наследство. Статичните фази трябва да се изпълняват в строга последователност и връзките им с другите фази на процеса са еднопосочни. Идентифицирани бяха и две *динамични* фази, чието място (оперативен ред) може да се променя. Действията в тези фази могат да бъдат повтаряни, а връзките, които те имат с другите фази са двупосочни. При така предложения модел, единственият начин да се „върне“ процесът на социализация на културната ценност от последваща статична фаза в предходна е чрез използването на динамичните фази. Например, за да се преинтерпретира наследство, то трябва да бъде проучено научно, но обикновено това става при консервационни или реставрационни действия.

В настоящия труд бяха описани шест от общо седемте фази – издирване и придобиване; регистрация и документация; консервация и реставрация; научна социализация; публичен достъп; интерпретация. Специално внимание е обърнато на **етичните въпроси**, които възникват при всяка фаза в процеса на социализация. Етичното третиране и отношение към културното наследство е „изискуем минимум“ за постигане на неговия ефективен и устойчив пренос във времето.

Чрез издирването и придобиването на културни ценности осигурява началният тласък на процеса на социализация. При него културните ценности (съставните елементи на културното наследство) биват открити и собствеността върху тях установена. Откриването може да бъде в резултат на целенасочен издирвателски процес, обект на професионални стандарти и техники за мониторинг и контрол. По този начин всички последващи стъпки в процеса на социализация са поставени на научна основа. Друг метод на издирване са любителските търсения, случайните находки и даренията. Голяма част от така издирените културни ценности влизат в граждански оборот; някои излизат от него и влизат в музея. И в двата случая, но особено по отношение на предметите в граждански оборот, е от особена важност да се предприемат стъпки в посока на включването им в процеса на социализация. Социализацията не бива да се ограничава само до предметите държавна собственост, защото така част от материалното културно наследство е загубено за обществото.

Установяването на собствеността върху културните ценности също се извършва в първата фаза на процеса на социализация на културното наследство. Това е необходимо, за да може да се осигури правната защита на културните ценности. Предвид значението на културното наследство за устойчивото развитие на обществото и нацията, Конституцията на Р България съвсем естествено товари държавата с неговата грижа. За съжаление, законодателството не е еднозначно по отношение на разпределението на ролите за грижата между държавната администрация (и съответно нейните териториални подразделения) и гражданското общество. Държавата си запазва правото на собственост върху всички археологически обекти и предмети (с изключение на амнистията, дадена от ЗКН през 2009 г.), като същевременно няма подобни претенции по отношение на другите видове наследство – например, етнографско, книжовно, документално и пр. Държавата, също така, си запазва правото на първи купувач при силно ограничен пазар на културни ценности. Много от тези рестриктивни мерки са предприети с цел да се противодейства на незаконното издирване на културни ценности и трафика с тях. Загубите, вследствие на иманярството и трафика, са безспорни и трябва да бъдат обект на постоянни мерки, но това, от друга страна, изисква прецизност в регламентацията. Все още не са изследвани възможните положителни ефекти на либерализацията на пазара по посока ограничаването на трафика с културни ценности. Липсата на свободно достъпни данни (поради оперативна секретност) също не позволява провеждането на сериозен обществен дебат.

Втората фаза в процеса на социализация е идентификацията, регистрацията и документацията на културните ценности. Чрез даването

и потвърждаването на юридическия статут, се ангажират общността и държавните институции за предприемане на необходимите мерки за опазването и предаването на културните ценности на идните поколения.

В България грижата за опазването и съхранението на културното наследство е поверено на държавата. Българското законодателство спада към т.нар. „консервативен“ законодателен модел, който предпочита решения с висока степен на държавна намеса. Това отношение е традиционно и може да се проследи до идеите на Възраждането, когато старините, като материално доказателство за нашето славно минало, са обект на почит и тяхното опазване е въпрос дори на национално оцеляване. Остава отворен проблемът как това отношение трябва да се транслира в днешните реалности.

Процедурите за отдаване на юридически статут на културна ценност са сложни и могат да отнемат години. Раздробеността на отговорностите между отделни органи и институции, както и недостатъчният контрол, не спомагат за ефективността на мерките за опазване на културните ценности. Със съжаление може да се констатира, че предоставянето на статут не винаги е ефективна мярка за опазване на недвижимото културно наследство, както свидетелстват случаите на унищожени недвижими културни ценности от различни категории (напр. Тютюневите складове в Пловдив, Царските конюшни и Двойната къща в София). Общините, дори когато искат да упражнят контрол над собствениците на недвижимите културни ценности, са изправени пред тромави административни процедури.

При движимото културно наследство се открояват няколко законови несъвършенства по отношение на разпределението на задълженията и отговорностите на участниците в регистрацията. Собственикът на движимите културни ценности е длъжен да ги декларира, а музеят да ги регистрира; същевременно, собственикът носи отговорност за притежанието на нерегистрирани културни ценности. Така собственикът е де юре виновен за чуждо бездействие. Директорът на музея носи отговорност при неизпълнение на регистрацията (за неизпълнение на задълженията си), но собственикът няма механизъм за контрол, тъй като същият се упражнява от министерството на културата. Днес съществуват културни ценности, които чакат с години регистрация. В практиката, правоохранителните органи разбират това несъответствие и приемат декларирането за равнозначно на регистрация, но това отношение не е законово гарантирано.

Потенциални проблеми се забелязват и по отношение на съществуващия експертен ресурс. Традиционно, българската държава залага на груповата отговорност при идентифицирането на културни ценности чрез т.нар. експертни комисии. Сега действащите експерти са

с многогодишен стаж – положителна характеристика, замаскирваща необходимостта от създаването и развиването на нова експертиза в посока дългосрочно осигуряване на дълбочинен професионален потенциал за нуждите на идентификацията на всички видове културни ценности.

Документирането на културните ценности е важна стъпка в социализацията на културното наследство, тъй като създава неговия информационен фонд. Съществуват различни стандарти за документиране, които предлагат различна степен на дълбочинност/детайлност на описанието на културната ценност. България има добри традиции по отношение на традиционните методи на описание – чрез документация на хартиен носител. Трябва да се полагат повече усилия за създаването и поддържането на фотодокументация и във въвеждането на нови дигитални решения (методи и способности) за документиране. Археологическата карта на България е стъпка в правилната посока. Друга стъпка е създаването на предвидения със закон регистър на културното наследство.

Третата фаза на социализацията обхваща консервацията и реставрацията на културните ценности. Благодарение на тях е възможно запазването и възстановяването на културните ценности и от там тяхното осмисляне. Консервацията и реставрацията е сравнително ново научно поле, формирано едва през втората половина на XX век. То все още търси своя унифициран научен апарат, което създава известни проблеми по отношение на обмяната на опит чрез научния дискурс. На този етап на научното разбиране се открояват три основни вида консервационно-реставрационни дейности, в зависимост от тяхната цел. Те са: превантивна, поправителна (оздравителна) и възстановителна (реставрационна). Това деление е условно, тъй като, от една страна, едни и същи дейности могат да бъдат в арсенала и на трите, а от друга – рядко се прилага само единият вид дейност (напр. при доста поправяния има и възстановявания). Дейностите по консервация и реставрация се ръководят от няколко основни принципа: автентичност, интегритет, прилагане на диференциран подход, обратимост и минималност на намесите. Нарушаването на всеки един от тези принципи нанася вреди на предмета, но и на бъдещите възможности той да бъде изследван и осмислян.

България има високи постижения в тази област – в теоретичен и практически план, поне до края на 80-те години на века. Към днешна дата се наблюдава неравномерно разпределение на експертизата по научни области – с висок превес на архитектите, както и в географски план – с най-висока обезпеченост на София и още няколко големи града. Не се поддържа отделен регистър на реставратори-консерватори,

работещи в музеите. Лаборатории и ателиета съществуват към няколко големи музея и ДА Архиви, както и в самостоятелен капацитет.

Развитието на технологиите в края на XX и началото на XXI век позволяват усъвършенстването на консервационните и реставрационните дейности в ползва на съхраняване на информационния ресурс на артефакта. Вече съществуват множество диференцирани методи за диагностика, които позволяват по-прецизно датиране почти на всеки вид материал. Възможно е прилагането на методи на дигитална диагностика за обследване и реставриране (възстановяване) на форма, колорит, детайл и др. на множество артефакти и обекти, вкл. проследяването на състоянието във времето (т.нар. четириизмерно обследване). От последното се вадят заключения относно възможните средства и начини за по-доброто опазване и по-ефективната защита на обследваните обекти (т.е. обратна връзка към предишните фази в процеса на социализация).

Всяка консервационна и реставрационна намеса е съпътствана с множество въпроси, които трябва да намерят своите етични отговори. Балансът между автентичност и естетика е труден за постигане, но той е задължителен и е централен за правилното упражняването на професията. При неговото нарушаване се възпрепятства възприятието, осмислянето и интерпретацията на културното наследство. Въпросът с подхода спрямо умишлените намеси върху артефакта в миналото също изисква специално внимание. Тук ролята на реставратора е от изключително значение не само за тяхното разкриване и документиране, но и за последващото осмисляне и интерпретиране от страна на научните среди. Много често разкриването на подобни намеси носи ново научно знание или допълва нашето разбиране не само за артефакта, но и за отношението към него в последващите епохи.

Научната социализация е следващата фаза в процеса на социализация. Стъпвайки върху всичко издирено и документирано в предишните фази, учените работят за пълното разкриване на информационния ресурс на даден обект и за установяването на мястото му в общата картина на културното наследство. Консенсусът сред научните среди е, че научната информация, извлечена от културната ценност, е критична стъпка в разбирането и осмислянето на наследството и е подготовка за представянето на културната ценност пред обществото. Разкритата информация става основа за научна интерпретация, като от изключително значение е прилагането на научния метод (общоприетия методологичен апарат на съответната научна област) и професионалните етични кодекси. Изследователските методи трябва да бъдат обстойни, прозрачни и повторими – нещо, което

не винаги се постига. Дебатът за въвеждането на „златен стандарт“ в научните изследвания продължава.

Резултатите от научните изследвания се публикуват, като право на първа научна публикация има откривателят на културната ценност. В това отношение е постигнат частичен успех. По отношение на археологията, например, се публикуват годишните отчети от теренните проучвания, но повечето са в рамките на 2-3 страници и не представят резултатите от подробни научни изследвания. Това се държи на системни и натрупвани с години проблеми, свързани с ограничените човешки, времеви и финансови ресурси на музеите. Възможност за поне частично решение е привличането на други културни, научни и образователни институции като университети и специализирани неправителствени организации.

Фундаментален въпрос в научните изследвания е въпросът за научната етика. Научните среди носят отговорност за качеството на работата си не само към самите себе си като професионалисти, но и към обществото като цяло и към бъдещите поколения. Злоупотребата с научно знание или мълчанието при такава злоупотреба от трети лица (напр. за политически и др. цели) е неприемливо и в разрез с етичните норми в науката. В последните години се полагат целенасочени усилия за синхронизиране на етичните научни стандарти, с цел преодоляване на нарушения като изфабрикуване, изопачаване и присвояване на научна работа и резултати.

За съжаление, сферата на културното наследство не е пощадена от прояви на „ненаука“ (лъженаука, псевдонаука, „лоша“ наука и пр.). Извършването на научни измами, вкл. в областта на културното наследство, се дължи на множество фактори – обективни (латентност на нарушенията, трудно установими щети и пр.), субективни (желание за публичност, самоизява, мъст и пр.) и системни (липса на механизми за противодействие). Плагиатството и автоплагиатството са едни от най-често срещаните форми на научна измама, но същевременно и най-трудни за противодействие поради личностния характер на нарушението. Съществуват естествени вътрешни бариери сред научната и академичната гилдия (нежелание за конфликт с колеги, притеснения относно кариерно развитие и пр.) и обективни причини (напр. методът за финансиране на университетите ограничава арсенала от мерки, които могат да се вземат срещу плагиатство дори сред студентите).

В областта на изследванията на нематериалното културно наследство се наблюдават допълнителни трудности, свързани с липсата на общоприети научни методи и стандарти на работа. Недостатъчна регламентация в тази област се забелязва в множество държави, а някои странични законодателни инициативи (напр. свързани с опазване на

личните данни) създават допълнителни усложнения при въвеждането на научните принципи на прозрачност и повторяемост на изследванията.

Научните публикации също са обект на ненаучни практики. Ролята на импакт фактора на изданието за качеството на научната продукция трябва да бъде сериозно изследвана и да бъдат взети по-ефективни мерки срещу манипулирането му. Оценката на научната продукция трябва да бъде комплексна, да включва качествени и количествени фактори и да взема под внимание и предотвратява максимално възможностите за изкривяването ѝ. Наред с това, при оценката на продуктивността е нужно да се отчитат и демографски фактори, които влияят на кариерното развитие (пол, възраст, семейно положение и др.); системни фактори (академична натовареност, политика на редакционните колегии на изданията, нежеланието да се публикуват отрицателни резултати и др.); и спецификите на научното поле (тесните изследователски полета не генерират висока цитируемост, докато авторитетът на автора може да изкриви този показател.) Противоедействието на ненаучните практики е значима необходимост предвид отговорността на науката към обществото.

Научната социализация допринася за разкриването на многозначността на културната ценност и до осъзнаването на нейното място, роля и значение. Това знание е единствената здрава основа, върху която се гради следващата стъпка в процеса на социализация – публичният достъп и интерпретацията на наследството.

Достъпът до наследството е човешко право, гарантирано от Конституцията. Той може условно да се раздели на физически (културната ценност може да бъде видяна) и интелектуален (културната ценност може да бъде почувствана, изживяна, интерпретирана осмислена). Чисто теоретично, достъпът и интерпретацията са две отделни стъпки, но те практически трудно могат да се разделят. Днес съществуват множество мерки за осигуряване на физически достъп до културните ценности, вкл. на отделни групи в неравностойно положение по физически, социален или друг критерий. Музеите активно развиват дейности, които излизат извън традиционните рамки на достъп в музейната сграда и прилежащите ѝ обекти. Правят се изнесени изложби и демонстрации; музеят се интегрира в ежедневието на хората.

Българските музеи развиват усилена дейност за общуване с публиките. Основно средство на комуникация на музея е експозицията, но се предлагат и беседи, обсъждания на книги, конкурси, концерти, демонстрации, образователни програми и др. Все повече навлизат видеопрожекциите и мултимедийните решения на представяне – вкл., някои от най-съвременните като добавената реалност и общуване чрез социалните мрежи.

В този смисъл, критична линия на дейност на музеите е работата с цел опознаване на публиката. Днес се говори за публики в множествен число. Засега изследването на публиките е периферна тема за нашите музейни мениджъри. Сегментирането на музейните посетители се извършва по традиционния социо-демографски принцип. Дългогодишната традиция на музеите да работят с деца и подрастващи, обаче, е изправена пред предизвикателствата на информационната епоха.

Високият темп на развитие на технологиите води до по-голяма фрагментарност на публиките по отношение на предпочитан канал за комуникация и достъп до наследството. Ако музеите не отговорят на тези реалности и очаквания, съществува риск за компрометиране не само на физическия, но и на интелектуалния достъп до културното наследство, а оттам и прекъсването на процеса на социализация и устойчиво предаване през поколения. Възможно решение в тази посока е засилената употреба на инициативи от типа на включено общуване, което позволява на публиката да съпреживее активно и действено контакта си с културната ценност. Най-разпространен пример на включено общуване е историческата възстановка (реконструкция, преиграване или жива история). Трябва да се търсят новаторски решения и походи за диференциране на музейните продукти, дори разработване на нишови пазари. В световната практика навлизат новаторски методи на сегментиране на публиките – по интереси, по цел на посещения и др. Такива изследвания не са по силите на всеки музей, затова те трябва да бъдат продукт на общи усилия на гилдията и да бъдат подпомогнати и от други културни институти. Държавата чрез министерствата на културата и образованието следва да прояви по-сериозно отношение и да подпомогне не само методически, но и финансово, осигуряването на достъпа до културното наследство, за да се завърши процесът на социализация.

Последната фаза – валидиране на културното наследство от членовете на общността – остана извън обхвата на настоящия труд по няколко причини. Основната е, че механизмът на валидиране е обект на психологията и педагогиката – съвсем различни научни полета. Второ, изследванията в тази област са все още фрагментарни и ще бъдат необходими години, ако не и десетилетия, за дълбочинното изследване на процесите по валидиране на културните ценности.

При опита да се систематизират научното знание и практиката в социализацията на културното наследство, се откриха някои слабо изследвани, или дори неизследвани, полета, които се надяваме да отворят нови изследователски хоризонти. Такъв важен хоризонт, според нас, са особеностите на **приложението на този модел в областта на**

нематериалното културно наследство. Надяваме се, че настоящият текст демонстрира категорично, че предложеният процес, въпреки че е изведен предимно от сферата на материалното наследство, е приложим и в сферата на нематериалното. Бяха посочени конкретни примери за приложение, но остават отворени въпроси. Например, ако приемем, че нематериалното културно наследство е живо наследство и, за разлика от материалното, е непрекъснато обект на интерпретация и промяна, в какво точно се заключават придобиването, консервацията и реставрацията му и дали и как тези действия се различават от документацията и интерпретацията му. В процеса на взаимодействие между културното наследство и публиките/общността се случват естествени промени. Къде точно е границата между естествената/резонната промяна и изопачаването/подменянето? Може ли въобще да се говори за подмяна на наследството, ако общността е възприела промяната? Съществува ли рискът от „хлъзгавата плоскост“ или лавинообразния ефект на промените? Ако приемаме жени кукери, дали и кога ще приемем мъже лазари? Ако дадено явление е музефицирано и запазено, дали остава живо и релевантно за начина на живот на общността?

Друг кръг въпроси засяга методологията на изследването на нематериалното културно наследство: кои са най-подходящите начини за изследване и дали кодифицирането на изследователските методи ще доведе до подобряване на качеството и достоверността при документирането на нематериалните културни ценности.

Втори изследователски хоризонт – съвсем естествено – е свързан с **приложението на информационните и комуникационните технологии**. Тепърва трябва да се правят изследвания в областта на приложението и употребата на тези технологии и поколенческите особености, които бяха щрихирани в настоящия труд. Бързината на развитие на процесите в тази област сама по себе си е предизвикателство, което допълнително усложнява работата на специалистите, ангажирани с културното наследство. Голяма част от работещите в сферата имат ограничени познания за новите технологии, и поради неразбиране подценяват техните възможности.

Трети изследователски хоризонт е **пазарната реализация на културното наследство**, която съвсем съзнателно също бе оставена извън настоящето изследване. Някои въпроси в това направление са: трябва ли да превръщаме културното наследство в икономически ресурс и защо; при какви условия и до каква степен; какви са алтернативите и техните преимущества и недостатъци; как точно трябва да адаптираме за сферата на културното наследство класическите бизнес похвати за изследване на пазара, потребителите, конкуренцията и пр.; какви са

предизвикателствата на въвеждане на икономически/финансови принципи в управлението на организации с идеална цел? Този кръг въпроси трябва да бъде разгледан както на концептуално, така и на практическо ниво. Предизвикателствата пред едно евентуално бъдещо мултидисциплинарно изследване в тази област започват още при формирането на екип от специалисти, които имат професионален опит и поглед върху двата сектора – стопанския и нестопанския. Същевременно, гледните точки на хората от двете сфери могат да бъдат понякога диаметрално различни. Например, в последните години се прокрадват гласове, които разглеждат икономическите *ползи* за обществото от фалшификатите. Правени са опити да се изследва и нормира тази материя.⁵¹⁴

Списъкът на евентуални трудности може да бъде продължен с теми, свързани с образованието, законодателството, интерпретацията и други. Нашата надежда е, че това изследване ще послужи като ориентир и отправна точка за множество бъдещи изследвания, които ще подпомогнат ефективната социализация на културното наследство и устойчивото му предаване на бъдещите поколения.

⁵¹⁴ Frey, Bruno S. Art Fakes – What Fakes?, An Economic View. Institute for Empirical Research in Economics University of Zurich Working Paper Series, 1999. // http://www.econ.uzh.ch/static/wp_iew/iewwp014.pdf [10.03.2019].

ИЗПОЛЗВАНИ ИЗТОЧНИЦИ

НОРМАТИВНИ ДОКУМЕНТИ

1. Експертен съвет по нематериално културно наследство.
Елементи, вписани в Националната представителна листа на нематериалното културно наследство „Живи човешки съкровища – България“ 2008 г. // <http://iefem.bas.bg/wp-content/uploads/2014/06/LISTA.pdf>
2. Закон за задълженията и договорите, чл. 225-227, последно доп. ДВ, бр. 42 от 22 Май 2018 г. // <https://lex.bg/bg/laws/ldoc/2121934337>
3. Закон за закрила и развитие на културата, обн. ДВ. бр. 50 от 1 Юни 1999 г., посл. доп. ДВ. бр. 28 от 29 март 2018 г. // <https://www.lex.bg/laws/ldoc/2134664704>
4. Закон за културното наследство, обн. ДВ, бр. 19 от 13 Март 2009 г. // <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2135623662>, последно достъпен 27.07.2018 г.
5. Закон за собствеността // <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2122102787>
6. Закон за туризма // <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2135845281>
7. Конституция на Република България // <http://www.parliament.bg/bg/const>
8. Концепция за прилагане на принципа на отворен достъп до научна информация
9. Методика и указания, свързани с попълването на Националната листа за нематериално културно наследство, 20.09.2016 г. / <http://bulgariaich.com/?act=content&rec=8p>
10. Наказателен кодекс, последно изм. ДВ, бр. 55 от 3 Юли 2018 г. // <https://lex.bg/bg/laws/ldoc/1589654529>

11. Наредба № 1 от 8 май 2013 г. за реда за водене на регистъра на нематериалното културно наследство на Република България, обн. ДВ, бр. 45 от 18 Май 2013 г. // <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2135855731>
12. Наредба № 2 от 25 февруари 2014 г. за реда за издаване на разрешения за износ, временен износ и временно изнасяне на движими културни ценности и на сертификата по чл. 128, ал. 3 от Закона за културното наследство за изнасяне и временно изнасяне, обн. ДВ. бр.28 от 28 Март 2014г. // <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2136149619>
13. Наредба № 4 от 12 юни 2015 г. за условията и реда за осъществяване на дейностите по консервация и реставрация на движими културни ценности, обн. ДВ. бр.46 от 23 Юни 2015г. // <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2136553191>
14. Наредба № 4 от 21 декември 2016 г. за обхвата и съдържанието на документации за извършване на консервационно-реставрационни дейности на недвижими културни ценност, обн. ДВ, бр.105 от 30 Декември 2016 г. // <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2136979117>
15. Наредба № Н-00-0001 от 14 февруари 2011 г. за извършване на теренни археологически проучвания, обн. ДВ, бр. 30 от 26 март 2013 г., посл. изм. ДВ, бр. 96 от 1 декември 2017г. // <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2135720867>
16. Наредба № Н-00-0005 от 8 юни 2010 г. за условията и реда за възпроизвеждане на културни ценности в копия, реплики и предмети с търговско предназначение, обн. ДВ, бр. 46 от 18 юни 2010 г., посл. изм. и доп. ДВ, бр. 46 от 23 юни 2015 г. // <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2135684532>
17. Наредба № Н-2 от 6 април 2011 г. за създаване, поддържане и предоставяне на информацията от автоматизирана информационна система „Археологическа карта на България“, Обн. ДВ. бр.32 от 19 Април 2011г., <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2135726967>
18. Наредба № Н-2 от 12 януари 2012 г. за определяне размера на възнаграждението на лицата, предали вещи по реда на чл. 93 от Закона за културното наследство или съобщили ценна информация за такива вещи, обн. ДВ, бр. 7, 24.01.2012 г. // http://mc.government.bg/files/1218_NAREDBA_N2_ot_12012012.rtf
19. Наредба № Н-3 от 26 януари 2012 г. за създаването, съдържанието, поддържането, съхраняването и използването на

- Националният документален архив на Националния институт за недвижимото културно наследство и научния архив на музеите, обн. ДВ. бр.11 от 7 Февруари 2012г., изм. и доп. ДВ. бр.11 от 7 Февруари 2014г., <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2135774079>
20. Наредба № Н-3 от 3 декември 2009 г. за реда за извършване на идентификация и за водене на регистъра на движими културни ценности, обн. ДВ. бр.101 от 18 Декември 2009г. // <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2135655118>
21. Наредба № Н-3 от 6 април 2011 г. за условията и реда за създаване и поддържане на публичен регистър на лицата, които имат право да извършват дейности по консервация и реставрация, обн. ДВ. бр.32 от 19 април 2011г., посл. изм. и доп. ДВ. бр.27 от 27 Март 2018г. // <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2135726985>
22. Наредба № Н-3 от 8 октомври 2013 г. за водене на регистър на музеите и за обстоятелствата, подлежащи на вписване в него, обн. ДВ. бр.28 от 28 Март 2014г., изм. и доп. ДВ. бр.63 от 18 Август 2015г. // <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2136149626>
23. Наредба № Н-4 от 11 декември 2009 г. за реда за водене на регистъра на експерти по чл. 96, ал. 3 от закона за културното наследство, обн. ДВ. бр.2 от 8 Януари 2010г., изм. и доп. ДВ. бр.17 от 28 Февруари 2012г., изм. и доп. ДВ. бр.33 от 27 Април 2012г., доп. ДВ. бр.102 от 22 Декември 2017г. // <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2135657160>
24. Наредба № Н-4 от 8 октомври 2013 г. за условията и реда за представяне на културните ценности, обн. ДВ. бр.28 от 28 Март 2014 г. // <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2136149618>
25. Наредба № Н-6 от 11 декември 2009 г. за формиране и управление на музейните фондове // Обн. ДВ. бр.2 от 8 Януари 2010г. // <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2135657162>
26. Наредба № Н-9 от 27 април 2012 г. За реда за създаването и управлението на обществените колекции, обн. ДВ. бр.39 от 22 Май 2012г. // <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2135793368>
27. Наредба № Н-12 от 21 ноември 2012 г. за реда за идентифициране, деклариране, предоставяне на статут и за определяне на категорията на недвижимите културни ценности, за достъпа и подлежащите на вписване обстоятелства в националния регистър на недвижимите културни ценности, обн. ДВ. бр. 98 от 11 декември 2012 г., посл. изм. ДВ. бр. 13 от 7 февруари 2017 г. // <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/213582782>
- 4

28. Наредба №13 от 21.09.2016 г. за гражданското, здравното, екологичното и интеркултурното образование, обн., ДВ, бр. 80 от 11.10.2016 г. // https://www.mon.bg/upload/2332/naredba_13_21.09.2016_grazhdansko_eko_obr.pdf
29. Наредба за обхвата, структурата, съдържанието и методологията за изработване на планове за опазване и управление на единичните или груповите недвижими културни ценности, обн. ДВ, бр.19 от 8 Март 2011г., изм. и доп. ДВ, бр.87 от 9 Ноември 2012г. // <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2135721277>
30. Наредба за придобиване и отнемане на статут на държавен културен институт с национално значение, обн. ДВ, бр. 48 от 13 юни 2000 г., посл. изм. ДВ, бр. 16 от 24 февруари 2012 г. // <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/-549428732>
31. Наредба за създаване, поддържане и предоставяне на информацията от автоматизирана информационна система „Археологическа карта на България“ // http://mc.government.bg/files/996_N_AKB_12_03_11.doc
32. Наредба Н-2 за определяне размера на възнаграждението на лицата...
33. Национална стратегия за развитие на научните изследвания в Република България 2017 – 2030
34. НИНКН. Актуален списък на недвижимите културни ценности с категория „национално значение“ към 2017 г. // <http://mc.government.bg/page.php?p=58&s=429&sp=430&t=244&z=576>
35. НИПК. Списъци на недвижимите културни ценности с категория „национално значение“ през 2006 г. // <http://mc.government.bg/page.php?p=58&s=244&sp=246&t=0&z=0>
36. Закон за устройството и застрояването на столичната община, обн. ДВ, бр. 106 от 27 декември 2006 г., посл. изм. и доп. ДВ, бр. 31 от 10 април 2018 г. // <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2135540661>
37. Закон за военните паметници, обн. ДВ, бр. 13 от 8 февруари 2008 г., изм. и доп. ДВ, бр. 62 от 1 Август 2017 г. // <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2135579103>
38. Наредба № Н-00-0001 от 14 февруари 2011 г. за извършване на теренни археологически проучвания, обн. ДВ, бр. 18 от 1 март

- 2011 г., изм. ДВ, бр. 95 от 29 ноември 2016 г. // <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2135720867>
39. Наредба № 6 от 28 март 2016 г. за прилагане на подмярка 7.6. „Проучвания и инвестиции, свързани с поддържане, възстановяване и подобряване на културното и природно наследство на селата“ от мярка 7 (sic!) „Основни услуги и обновяване на селата в селските райони“ от Програмата за развитие на селските райони за периода 2014–2020 г., обн. ДВ, бр. 27 от 5 април 2016г. // <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2136782006>
40. Закон за обществените библиотеки, обн. ДВ, бр. 42 от 5 юни 2009 г., изм. ДВ, бр. 2 от 3 януари 2018 г. // <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2135636021>
41. Закон за устройството на Черноморското крайбрежие, Обн. ДВ, бр. 48 от 15 юни 2007 г., посл. доп. ДВ, бр. 28 от 29 март 2018 г. // <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2135555697>
42. Закон за Националния архивен фонд, Обн. ДВ, бр. 57 от 13 Юли 2007 г., изм. ДВ, бр. 97 от 5 Декември 2017 г. // <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2135557636>
43. Постановление № 193 от 10 юли 2014 г. за одобряване на допълнителни разходи по бюджета на Министерството на културата за 2014 г. Обн. ДВ, бр. 59 от 18 юли 2014 г. // <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2136261006>
44. Наредба № 3 от 18 ноември 2014 г. за съхраняването, ползването и разпореждането с документи от библиотечния фонд, Обн. ДВ, бр. 98 от 28 ноември 2014 г., изм. и доп. ДВ, бр. 10 от 6 февруари 2015 г. // <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2136385289>
45. Портал за отворени данни на Република България. Регистър на движимите културни ценности - нац. богатство и рег. на копия и реплики // <https://opendata.government.bg/dataset/pernctbp-ha-dbnxnmnte-kyjityphn-uehhocn-hau-6oratctbo-n-per-ha-konnr-n-penjinkn>
46. Постановление № 374 от 22 декември 2016 г. за изпълнението на държавния бюджет на Република България за 2017 г., обн. ДВ, бр. 104 от 29 декември 2016 г., посл. изм. и доп. ДВ, бр. 100 от 15 декември 2017г. // <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2136976324>
47. Постановление № 380 от 29 декември 2015 г. за изпълнението на държавния бюджет на Република България за 2016 г., обн. ДВ,

- бр.3 от 12 януари 2016 г., посл. изм. ДВ, бр. 92 от 22 ноември 2016 г. // <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2136719729>
48. Постановление № 440 от 22 декември 2014 г. за преобразуване на национални музеи, обн. ДВ. бр.107 от 24 Декември 2014г., изм. ДВ. бр.50 от 3 Юли 2015г. // <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2136410736>
49. Постановление № 8 от 16 януари 2015 г. за изпълнението на държавния бюджет на Република България за 2015 г., обн. ДВ. бр.6 от 23 Януари 2015г. // <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2136417181>
50. Правилник за организацията и дейността на Народното събрание, обн. ДВ, бр. 35 от 2 Май 2017 г., изм. ДВ, бр. 34 от 20 Април 2018 г. // <http://www.parliament.bg/bg/rulesoftheorganisations>
51. Правилник за устройството и дейността на националния военноисторически музей, Обн. ДВ. бр.62 от 4 Август 2009г., посл. изм. и доп. ДВ. бр. 65 от 11 Август 2017 г. // <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2135641924>
52. Правилник за устройството и дейността на Националния институт за недвижимо културно наследство // Обн. ДВ, бр.8 от 27 Януари 2012г., посл. изм. ДВ, бр.103 от 29 Ноември 2013г. // <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2135771992>
53. Правилник на Столичен общински съвет за устройството и дейността на общински културен институт „Музей за история на София“, приет с Решение № 290 на СОС по Протокол № 41 от 13.06.2013 г.; посл. доп. с Решение № 97 по Протокол № 6 от 14.01.2016 г. // <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2135864526>
54. Правилник на Столичен общински съвет за устройството и дейността на Регионален исторически музей – София, приет с Решение № 363 на СОС по Протокол № 16 от 09.06.2016 г. // <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2136855507>
55. Проект на Закона за изменение на Закона за културното наследство, направен от Министерството на културата // http://mc.government.bg/files/840_nfov_ZID_ZKN_14_06.doc
56. Проект на Национална стратегия за развитието на културата, изготвен от Министерството на културата, 30.11.2011 // http://mc.government.bg/files/1185_Project_Strategiq_30.11.2011.pdf
57. Регистър на експертите по чл.96, ал. 4 от Закона за културното наследство //

- http://mc.government.bg/files/2573_Registar%2096.%204.092018.doc
58. Регистър на лицата по чл. 165, ал. 1 от Закона за културното наследство // http://mc.government.bg/files/2669_Register%20chl.%20165.doc, последно достъпен на 16.09.2018 г.
59. Решение № 750 от 29 ноември 2013 г. на Министерския съвет. В сила от 10 декември 2013 г., Обн. ДВ, бр.1 от 3 Януари 2014 г. // <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2136014493>
60. Стратегически цели и приоритети в областта на културата и духовността, изготвени от Министерството на културата // http://mc.government.bg/files/2665_Strategicheski-celi-i-prioriteti.doc
61. ALLEA. Европейски етичен кодекс за почитаност на научните изследвания. // Berlin - Berlin-Brandenburg Academy of Sciences and Humanities, 2018
62. ALLEA. Ethics Education in Science : Statement by the ALLEA Permanent Working Group on Science and Ethics, 2013 // http://www.allea.org/wp-content/uploads/2015/07/Statement_Ethics_Edu_web_final_2013_10_10.pdf
63. Andrews, David, Jon Bedford and Paul Bryan. Metric Survey Specifications for Cultural Heritage - Historic England 2015
64. ICOM-CC. The Conservator-Restorer: a Definition of the Profession / ICOM-CC. 1984.
65. ICOMOS. International charter for the conservation and restoration of monuments and sites (the Venice Charter 1964) // https://www.icomos.org/charters/venice_e.pdf
66. Naidoo, Loshini. Ethnography: An Introduction to Definition and Method, - In: Naidoo, Loshini (ed.) An Ethnography of Global Landscapes and Corridors // Open Access Books, 2012, p. 6 // http://cdn.intechopen.com/pdfs/31534/intech-ethnography_an_introduction_to_definition_and_method.pdf
67. UNESCO Underwater Heritage Tentative List. // <http://www.unesco.org/new/en/culture/themes/underwater-cultural-heritage/museums-and-tourism/tentative-list/>

68. UNESCO World Heritage List. // http://whc.unesco.org/?cid=31&l=en&search=underwater&id_sites=&id_states=&id_search_region=&id_search_by_synergy_protection=&id_search_by_synergy_element=&search_yearinscribed=&themes=&criteria_restriction=&id_keywords=&type=&media=&order=country&description=&mode=table
69. UNESCO. Convention on the Protection of the Underwater Cultural Heritage and its Context // <http://www.unesco.org/new/en/culture/themes/underwater-cultural-heritage/underwater-cultural-heritage/definition-of-underwater-cultural-heritage/>
70. UNESCO. Identifying and Inventorying Intangible Cultural Heritage. p. 15 // <https://ich.unesco.org/doc/src/01856-EN.pdf>
71. UNESCO. Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention 2017, §82 // <https://whc.unesco.org/en/guidelines/>
72. UNESCO. Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention 2017, §88 // <https://whc.unesco.org/en/guidelines/>
73. UNESCO. Tentative List. // <https://whc.unesco.org/en/tentativelists/state=bg>
74. United Nations Declaration on the Rights of the Indigenous Peoples // http://www.un.org/esa/socdev/unpfii/documents/DRIPS_en.pdf

ТЕРЕННИ МАТЕРИАЛИ

75. Теренно наблюдение: посещение в Британска библиотека, 2014 г. // Личен архив.
76. Теренно наблюдение: посещение на гр. Сиена, 8-15 юли 2017 г. // Личен архив.
77. Теренно наблюдение: посещения в гр. Маастрихт, 1997-2010 г. // Личен архив.
78. Теренно наблюдение: посещения в гр. Брюж, 1997-2010 г. // Личен архив.
79. Включено наблюдение: участие в научноизследователски проект в с. Сухаче, 2013-2018. // Личен архив.

- 80.** Маразов, Иван. За колекция „Васил Божков” : [Интервю] / Иван Маразов, 2011; Разговора води Нина Дебрюне. // Личен архив.
- 81.** Пенкова, Елка и Любава Конова. Разговор с Нина Дебрюне, 30.6.2018 г. // Личен архив.
- 82.** Хаджиангелов, Веселин. Разговор с Нина Дебрюне. 7.09.2018 г. // Личен архив.
- 83.** Цанева, Светла. За реставрацията. Разговори с Нина Дебрюне, 2011-2018 г. // Личен архив

НАУЧНИ ПУБЛИКАЦИИ

на кирилица

- 84.** Александров, Емил. Защита на културата и културното наследство : международноправно изследване. София : Макро студио, 2012. – 326 с.
- 85.** Александров, Емил. Международно право на културата : Същност и характеристика. – София : БАН, 1979 г. – 149 с.
- 86.** Алексиева, Соня и Ирена Бокова. Туризм и културно наследство. - София : НБУ, 2013 ([София] : [Планета-3]). – 364 с.
- 87.** Божиков, Веселин и Николай Янков. Културно-исторически ценности : Правни аспекти. – [София] : Сфера, 1998. – 169 с.
- 88.** Бонева, Вера. В килера на Общоевропейския дигитален дом: Българският XIX век в Европеана. // Съвременни визии за изследване, преподаване и популяризиране на българското културно-историческо наследство. – София : За буквите – О писменех, 2014 г., с. 72
- 89.** Бонева, Вера. Музеи и туризм в България. – Велико Търново : Фабер, 2011. – 185 с.
- 90.** Бонева, Вера и Руско Русев. Регионалните музеи в културната инфраструктура на България – София : За буквите – О писменехъ, 2017 ([София] : [БПС]). – 207 с.
- 91.** Бонева, Леонора. Актуален поглед към етичните норми в музейната професия през XVIII век / Паметници. Реставрация. Музеи. - ISSN 1312-3327. - 3 (2004), с. 11-17.
- 92.** Бонева, Леонора. Играта във и чрез интерпретацията на наследството в музея (по материали от проекта CANEPAL) /

- Музеят и обществото на спектакъла - София : Парадигма, 2016, с. 205-211, 285-288.
93. Бонева, Леонора. Интерпретацията в музейната експозиция. (Теоретичен подход към проблема) / Известия на Националния исторически музей. - ISSN 1311-5219. - 13 (2002), с. 261-272.
94. Бонева, Леонора. Музейните изложби : Пространство, колекции, публика. – София : Сдружение „Кръг Будител“, 2007 ([София : Европрес]). – 212 с.
95. Бонева, Маргарита. Увод в консервацията и реставрацията : Химични и инструментални методи – Шумен : Унив. изд. Епископ Константин Преславски, 2006 (В. Търново : Faber). – 304 с.
96. Вагалинска, Ирина. Пътят на златото. / Ирина Вагалинска. // Тема, V, бр. 31 (199), 8-14 авг. 2005. // <http://www.temanews.com/index.php?p=tema&iid=237&aid=5731>
97. Василева, София (съст. и ред.) Културно-историческото наследство : Образователни и научноизследователски аспекти. – София : За буквите – О писменехъ, 2011. – 242 с.
98. Василева, София. Културно наследство и устойчиво развитие. Концепции, политики, добри практики. – София : За буквите - О писменехъ, 2013. – 279 с.
99. Василева. София. Образованието в политиките за устойчиво развитие и социализация на културното наследство // Обществото на знанието и хуманизмът на XXI век = Общество знания и гуманизм XXI века = Knowledge society and 21st century humanism: национална научна конференция с международно участие, София, 1 ноември 2012. София : За буквите – О писменехъ, 2013, с. 220-226
100. Велев, Венцислав. Народното читалище, като елемент от опазването и популяризирането на нематериалното културно наследство на България. // <https://www.academia.edu/32889540/>
101. Велев, Венцислав. Нематериалното културно наследство и неговото препредаване рез поколенията. [Доклад от конференцията „Нематериалното културно наследство - самобитност, приемственост, опорочаване“ София 28.03.2018] // <https://www.academia.edu/37614822/>;
102. Велев, Венцислав. Някои въпроси, свързани с опазването на нематериалното културно наследство в контекста и на

- съвременния етнокултурен диалог // Назърска, Ж. и С. Шапкалова (съст.) Хармония в различията. Сборник с доклади. С., 2016, Издателство „За буквите - О писменехъ"
- 103.** Велев, Венцислав. Политики за опазване и популяризиране на нематериалното културно наследство. – София : За буквите - О писменехъ, 2013. – 284 с.
- 104.** Велев, Венцислав. Политики на ЮНЕСКО в областта на повишаване нивото на обучение в сферата на културното наследство и тяхната приложимост. // <https://www.academia.edu/7290728/>
- 105.** Виж кой говори : комуникационни и интерпретационни модели в музея : дебати в музеологията : сборник доклади от Първа научна конференция, 19-20 септември 2013, София / [състав. Лозанка Пейчева, Светла Казаларска]. - София : Акад. изд. "Проф. Марин Дринов", 2014. - 240 с.;
- 106.** Вълчев, Георги. Културно наследство и образование. Опитът на магистърска програма “Мениджмънт и социализация на културното наследство” // Дебрюне, Н. (съст.) Качеството на висшето образование в областта на културното наследство: предизвикателства и перспективи. Бюлетин Арете, брой 7, 2016, стр. 39-44
- 107.** Гарванова, Магдалена и Петър Канев. Социалнопсихологически профил на фалшификатора. // Дебрюне, Н. (съст.) Реплики – Копия – Фалшификати, Бюлетин Арете, Година VII, брой 8/2018, с. 40-50.
- 108.** Гергова, Ани (съст.) Българската книга. – София : Пенсофт, 2004, с. 17
- 109.** Дарендорф, Р., 1990. Homo sociologicus // Николов, Л., Деянова, Л., (съст.) Социология на личността. Немарксистки възгледи и школи, София, изд. „Наука и изкуство“, с. 213-243.
- 110.** Дебрюне, Нина. За факторите, определящи моделите на законодателство в областта на културното наследство. // Международен семинар, Рим, 8.5.2014. Сборник. – София : За буквите – О писменехъ, 2014.
- 111.** Дебрюне, Нина. От самото начало... Приказка за с. Емона. – София : За буквите – О писменехъ, 2014. – 158 с.
- 112.** Дебрюне, Нина. Противодействие на иманярството и трансграничния трафик на културни ценности. – София : За буквите – О писменехъ, 2015. – 122 см.

113. Дебрюне, Нина. Частни колекции с антични предмети в България : Пътища за социализация 1995-2011, София : За буквите - О писменехъ, 2012. – 158 с.
114. Денчев, Стоян и София Василева. Политика за културно-историческото наследство на България, 1878-2009 : лекции – София : За буквите - О писменехъ, 2010. – 432 с.
115. Джакова, Надежда. Изследване на публиките в художествените музеи : актуалната ситуация в Националната галерия. Примери. // Социалните функции..., с. 57-65
116. Димитров, Божидар. Законът ще защити само един процент от културното наследство : интервю с Иван Рачев. // Културното наследство. Приложение на Правен свят.
117. Димитров, Петко, Димитър Димитров и Красимира Славова. Потопът в Черно море – наука и митология [Доклад на форума „50 години подводна археология в България“, 30.10.2009 г., Военноморски клуб - Варна] // https://www.morskivestnik.com/mor_kolekcii/izsledwaniq/u_15.html
118. Добри практики : иновативни технологии и практики в опазването и социализацията на културното наследство, възможности и механизми за финансиране“ : десета национална работна среща-семинар на музейните работници, 11-13 септември, Перник, 2014 г. - Перник : Дворец на културата, 2014 ([Перник] : Аргус). - 186 с.;
119. Добри практики в дейността на музеите в Южна България : доклади от семинар, проведен на 28 и 29 ноември 2007 година в зала "Съединение" на Регионален исторически музей - Пловдив / [състав. Рада Баналиева, Елена Иванова] ; [ред. Стефан Шивачев]. - Пловдив : Вион, 2007. - 104 с.
120. Добри практики в дейността на регионалните музеи в Северна България / Състав., ред. Николай Ненов. - [София] : Импресарско-издателска къща Род, 2008 (Русе : ТС Груп). - 92 с.;
121. Добри практики на музеите с медиите : [семинар] 6-7 ноември 2008 / ред. кол. Светла Димитрова и др. ; [въвед. Светла Димитрова]. - Ст. Загора : Летера принт АД, 2008. - 92 с.
122. Дончева, Юлия. Успешна социализация и социална интеграция за всяко дете, чрез формиране на ключови социални компетентности и (меки) умения. // Педагогика, 2018, брой 7, стр. 980 - 992, ISSN 1314-8540.

123. Живков, Тодор Ив. Българският фолклор. // <http://www.omda.bg/page.php?tittle= Българският-фолклор&IDMenu=106&IDArticle=330>
124. Загорев, Орлин и Мюмюн Тахиров. Политико-философски речник. – София : За буквите - О писменех, 2015. – 222
125. Иванов, Димитър и Евгений Сачев. Защита на културно-историческото наследство. София : Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2009. – 134 с.
126. Иванов, Димитър и Нина Дебрюне. Историческият музей : Храм на добродетели. – София : За буквите - О писменех, 2012. – 183 с.
127. Иванов, Димитър. Аретѐ в музея. Развитие в структурата и управлението на европейския исторически музей. – София : Акад. изд. „Проф. Марин Дринов“, 2008. – 320 с.
128. Катошева, Милена. Ролята на дарителството за развитие на музейните колекции в България. Автореферат на дисертационен труд. София, 2018.
129. Колев, Николай. Българска етнография : [Учебник за студенти - историци]. – София : Наука и изкуство, 1987. – 295 с.
130. Краев, Георг. Фолклорът като сувенир - начин на употреба в туризма. – София : НБУ, 2009. – 216 с.
131. Кръстева, Стефанка. Студии по музеология. София : ФДК, 2003. – 620 с.
132. Къосева, Цветана. Дигитализация на триизмерни културни ценности. Проблеми и финансиране. // http://www.emilstoyanovmep.eu/public/files/news/158/document_110.doc
133. Къосева, Цветана. Управление на музея. – София : Уникарт, 2015. – 360 с.
134. Къосева, Цветана. Царските колекции в българските музеи : формиране, управление, социализация : теория и практика – София : Уникарт, 2014. – 344 с.
135. Лулева, Ана. Старинният Несебър – между световната културна ценност и туристическия бизнес. Етнографско изследване на един конфликт. // <http://anthropology-journal.org/wp/wp-content/uploads/2015/07/2.pdf>

136. Манов, Красимир и Тодор Чобанов. Сравнително законодателно изследване на правната уредба в България и в някои европейски държави в сферата на културното наследство. – София : Летера, 2006. – 80 с.
137. Манова, Росица. Консервацията и реставрацията – между оригинала и фалшификата. // Бюлетин Арете, Брой 7, година 8/2018, с. 70-73
138. Миладинов, Петър. Проблеми на съвременната музеология. - София : Векове, 2002 ([София : Симолини 94]). - 228 с.
139. Михева, Румяна. Социализацията на историческото наследство и образованието чрез наследство . [Доклад на конференция по случай 50-ти брой на сп. „Българска наука“ – София, 15.09.2012] с. 180-192 // <https://nauka.bg/2014/50/Socializaciqta-na-istoricheskoto-nasledstvo-i-obrazovanieto-chrez-nasledstvo-2012.pdf>
140. Модева-Нанкова, Мариела. Социализацията на културно-историческото наследство като фактор за регионално развитие. / Дебрюне, Нина (ред.) Социализация на българското културно-историческо наследство. // Бюлетин Арете, година 3, бр. 4, 2011, с. 156-163.
141. Модерният музей - модели за адаптация : Докл. и науч. съобщения, изнесени на Нац. науч. конф. посветена на 120 г. музейно дело в Габрово, 14-15 окт. 2003 / Състав. Красимира Чолакова ; Науч. ред., [предисл.] Евгений Сачев. - В. Търново : Фабер, 2004. - 224 с. ;
142. Музеологията в България днес : Доклади и съобщения от Националната научна конференция, Хасково, 15-16 ноември 2007 г. / Симеон Недков и др. ; Състав., ред. Тина Арнаудова ; [Предг. Георги Граматиков]. - Хасково : Регионален ист. музей, 2007 ([Хасково : Полиграфюг]). - 220 с.;
143. Музеят и обществото на спектакъла : дебати в музеологията : сборник доклади от втора научна конференция, 25-26 септември 2014, София / [ред. и състав. Елена Вединчар... и др.]. - София : Парадигма, 2016 ([София] : [Булгед]). - 299 с.;
144. Музеят отвъд нацията? : дебати в музеологията / [ред. и състав. Николай Вуков... и др.]. – София : ИК Гутенберг, 2016. – 459 с.;
145. Назърска, Жоржета и С. Шапкалова (съст.) Хармония в различията. Сборник с доклади. София : За буквите - О писменехъ, 2016,

146. Назърска, Жоржета, Магдалена Гарванова и Светла Шапкалова. Опазване на нематериалното културно наследство : Религиозните ценности в съвременна България. – София : За буквите - О писменехъ, 2016. – 272 с.
147. Назърска, Жоржета. Испанският път на Пилигримите и Сантяго де Компостела. // Религиозен плурализъм. София – За буквите, О писменехъ, 2013, с. 174-178.
148. Назърска, Жоржета. Културно-историческото наследство на етническите и религиозните малцинства в България : опазване, съхранение и социализация. – София : За буквите – О писменехъ. – 382 с.
149. Недков, Симеон. История на музейното дело в България. – София : Европрес, 2006. – 376 с.
150. Недков, Симеон. Музеи и музеология. – София : ЛИК, 1998. – 328 с.
151. Недков, Симеон. Музеи на открито – София : ЛИК, 2000. – 271 с.
152. Ненов, Николай. Местните общности и социалното включване на етнографските музеи / Българска етнология. - ISSN 1310-5213. - Год. 41, бр. 4 (2014), с. 458-472.
153. Ненов, Николай. Сто години "опис". Формиране и утвърждаване на наследството / Известия на Регионален исторически музей - Русе. - ISSN 1313-7336. - Т. 18 (2015), с. 311-317.
154. Николова, Росица. Опазване, съхраняване и социализация на православно културно-историческо наследство в България от Българската православна старостилна църква. // Назърска, Ж., Св. Шапкалова (съст.) Хармония в различията. Сборник с доклади от научната конференция „Хармония в различията“, София, 9.12.2016, - София : За буквите – О писменех, с 122-134.
155. Нончев, Андрей и др. Антикорупция : Уч. помагало. – София : София : Център за изследване на демокрацията, 2003 ([София : Болкан пбблишинг]). – 343 с.
156. Овчаров, Николай. Изборът на национален модел на социализация на културно-историческото наследство. // Бюлетин Арете, год. 3, бр. 4, 2011, с. 63-79.
157. Ончева, Фани и Димитър Бошнаков. Основни термини в сферата на консервацията и реставрацията на културни ценности. Методология за вземане на проби. Проучване и документиране на състоянието на архитектурно-строителното наследство. // Доклад

- на XIV международна научна конференция ВСУ 2014 // <https://www.researchgate.net/publication/268980780>, последно достъпен 10.11.2018 г.
- 158.** Организираната престъпност в България : Пазари и тенденции. – София : Център за изследване на демокрацията, 2007. ([София] : [Болкан пбблишинг къмпани]). – 223 с.
 - 159.** Пенкова, Соня. Военните музеи на България : общата история на първите години – София : Нац. военноист. музей, 2011 ([София] : Симолини-94). – 326 с.
 - 160.** Пенкова, Соня. Дигитализацията в музеите: българските щрихи. / Конференция с международно участие – Визия за европейското културно наследство 2025, 28.05.2018 // <http://www.libvar.bg/wp-content/uploads/presentations/2018/2018-Conference-European-28.05/SonyaPenkova.pdf>
 - 161.** Пенкова, Соня. Музейната мрежа в България : последните двадесет години 1989-2012. - София : Нац. военноистор. музей, 2012 ([София] : Изток Запад). - 270 с.
 - 162.** Петрова, Тина. Дигитализацията в архивите / Назърска, Жоржета (съст.) Науката за културно-историческото наследство – Scientia „Incognita“ – София : За буквите – О писменехъ, 2014, с. 321-322
 - 163.** Принципите на музейната мрежа и образованието. Учебният музей. Функции и стратегии : Научна коференция уркшоп, РИМ-Хасково и Музей „Александровска гробница, 5 и 6 юни 2009 г. – София : Захарий Стоянов, 2010. – 240 с.
 - 164.** Прашков, Любен. Български икони : Развитие, технология, реставрации. – София : Септември, 1985. – 216 с.
 - 165.** Прокопов, Иля. Експертиза на исторически и археологически ценности в Република България. – София : Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2014 г. – 368 с.
 - 166.** Сачев, Евгений и Ст. Денчев. Паметници на културата и историята. Теоретико-методологични и информационни проблеми. – София : За буквите – О писменехъ, 2010. – 200 с.
 - 167.** Сачев, Евгений. Въведение в културономията. – София : АВ Дизайн груп. – 271 с.
 - 168.** Сачев, Евгений. Въведение в социокомуникативния музеен маркетинг. – София : За буквите – О писменехъ, 2007. – 188 с.

- 169.** Сачев, Евгений. Културнономична документология. – София : ИК Новата цивилизация, 2015. – 160 с.
- 170.** Сачев, Евгений. Ролята на културното наследство за социализацията на личността. // Паметници. Реставрация. Музеи., 5-6 (2004), с. 45-48.
- 171.** Сачев, Евгений. Социокомуникативна музеология. – София : Петексон, 2004. – 226 с.
- 172.** Сачев, Евгений. Социомузейна култура : речник-справочник. – София : Петекстон, 2002. – 288 с.
- 173.** Социализация на българското културно-историческо наследство : сборник с доклади от първата научна коференция по проблемите на културното наследство / Бюлетин Арете, год. 3р кн. 4, 2011. – 298 с.
- 174.** Спасова, Соня. Културно-историческото наследство в учебните програми по история и цивилизация (V-VIII клас) / Василева, София (съст. и ред.) Културно-историческото наследство : Образователни и научноизследователски аспекти. – София : За буквите – О писменехъ, 2011, с. 30-46
- 175.** Спасова, Соня. Управление на процесите, свързани със социализацията на културно-историческото наследство и развитието на училищното образование в България. Автореферат на дисертационен труд. София, 2018 г.
- 176.** Спасова, Соня. Учебниците по история и цивилизация – средство за социализация на културноисторическото наследство сред подрастващите. / Дебрюне, Н. (ред.) Социализация на българското културно-историческо наследство. / Бюлетин Арете, год. 3, бр. 4, 2011 г., с. 221-232.
- 177.** Стоева, Нели. Предизвикателството пред развитието на музейните публики. // Социалните функции на музея през XXI век : доклади от научната конференция, посветена на 30 години от създаването на Националния музей „Земята и хората“ - София, 6-7 октомври 2016 / [ред. кол. Симеон Недков ... и др.]. - София : Нац. музей Земята и хората, 2016 ([София] : Булгед).
- 178.** Съйкова, Гинка. Основни методи за консервацията и реставрацията на хартията – София : Нар. библ. Кирил и Методий, 1990. – 267 с.
- 179.** Тодоров, Илия. Летописният разказ на поп Методи Драгинов. // Старобългарска литература, 16 (1984), 56-79. // http://www.rodopskistarini.com/2012/03/blog-post_16.html

- 180.** Тулешков, Николай. Нормативна уредба и проблеми на архитектурната реставрация и социализацията на недвижимите културни ценности (1886–2016) / Паметници. Реставрация. Музеи. бр.1-2, юли - декември 2017, с. 83-96.
- 181.** Хаджиангелов, Веселин. Експониране и социализация на археологически обекти за нуждите на културния туризъм в Самоковския район. Автореферат на дисертационен труд. // София – УниБИТ, 2018 г.
- 182.** Цекова, Екатерина. Видове музейна комуникация / Известия на Националния исторически музей. - ISSN 1311-5219. - 9 (1992), с. 234-249.
- 183.** Цекова, Екатерина. Видове музейни образователни модели / Паметници. Реставрация. Музеи. - ISSN 1312-3327. - 1 (2005), с. 39-46;
- 184.** Цекова, Екатерина. Музейна комуникация и музейно образование. Книга I. – София : Сдружение „Кръг Будител“, 2007. – 172 с.
- 185.** Чобанов, Тодор. Анализ на чуждестранното законодателство и практика, свързани с правната уредба в сферата на културно-историческото наследство. // Сравнително законодателство на правната уредба в България и в някои европейски държави в сферата на културно-историческото наследство. – София : Сдружение „Бъдеще“, 2006, с. 46-49
- 186.** Шишманов, Иван. Значението и задачите на нашата етнография, Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, кн. 1, 1889, с. 1-63// http://macedonia.kroraia.com/sbnu/sbnu_01.pdf
- 187.** Янева-Георгиева, Мадлен. Музейните публикации – Познаваме ли ги? // Социалните функции на музея през XXI век : доклади от научната конференция, посветена на 30 години от създаването на Националния музей „Земята и хората“ - София, 6-7 октомври 2016 / [ред. кол. Симеон Недков ... и др.]. - София : Нац. музей Земята и хората, 2016 ([София] : Булгед).
- 188.** Янкова, Венета. Теренното фолклористично изследване – стъпка по стъпка (Ръководство за студенти). – Шумен - Издателство на Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“, 2015, с. 6 // <http://shu.bg/tadmin/upload/storage/2056.pdf>

на латиница

189. Alberts, Heike C., Helen D. Hazen. Maintaining authenticity and integrity at cultural world heritage sites. // *Geographical Review*, vol. 100, no. 1, 2010, pp. 56–73. // JSTOR, www.jstor.org/stable/27809298
190. Andrew K, Iwanaga J, Loukas M, et al. (August 28, 2018) Does the Venus de Milo have a Spinal Deformity?. *Cureus* 10(8): e3219. doi:10.7759/cureus.3219 // <https://www.cureus.com/articles/14246-does-the-venus-de-milo-have-a-spinal-deformity#>
191. Baker, Monya. 1,500 scientists lift the lid on reproducibility // *Nature*, Vol. 533, Iss. 7604, pp. 452–454 // <https://www.nature.com/news/1-500-scientists-lift-the-lid-on-reproducibility-1.19970>
192. Barber, Elizabeth Wayland. *Women's Work: The First 20,000 Years - Women, Cloth, and Society in Early Times*. - W. W. Norton & Company, 1996. – 336 p.
193. Barker, Desmond. *Metals*. // May, Eric & Mark Jones (eds). *Conservation Science & Heritage Materials*, RSC Publishing, 2006, pp. 121-159
194. Belcher, Michael. *Exhibitions in Museums*. – Washington DC : Smithsonian Institution Press, 1991. – 230 p.
195. Charola, Elena, Robert Koestler. *Methods in Conservation*. / May, Eric & Mark Jones (eds). *Conservation Science & Heritage Materials*, RSC Publishing, 2006, p. 13-31.
196. Chorus, Caspar, Ludo Waltman. A Large-Scale Analysis of Impact Factor Biased Journal Self-Citation. // *PLoS ONE* 11(8): e0161021. // <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0161021>
197. Clausen, John A. (ed.). *Socialization and Society*, Boston: Little Brown and Company, 1968. – 400 p.
198. Cormack, Patrick. *Heritage in Danger*. - London : New English Library, 1976. – 268 p.
199. Corsane, Gerard. *Issues in heritage, museums and galleries*. / Corsane, Gerard (ed.) *A brief introduction Heritage, Museums and Galleries : An introductory reader* – London : Routledge, 2005., c. 1-14
200. Curtis, Gregory. *Disarmed – The Story of the Venus de Milo*. – New York : First Vinage Books Edition, 2004.

201. Daniels, Vincent. Paper. / May, Eric & Mark Jones (eds).
Conservation Science & Heritage Materials, RSC Publishing, 2006, c.
48
202. Dean, David. Museum Exhibition: Theory and Practice. – London :
Routledge, 2002, pp. 25-26
203. Diaz-Andreu, Margarita, Timothy Champion (eds.). Nationalism and
Archaeology in Europe. - UCL Press, 1996, 314 p.
204. Eilertsen, Lill, Arne Bugge Amundsen (eds) Museum Policies in
Europe 1990 – 2010: Negotiating Professional and Political Utopia, -
Linköping : Linköping University Electronic Press, 2012, p. 5-11.
205. Ellen, Roy F. (ed.) Ethnographic Research. A Guide to General
Conduct. – London & Academic Press, 1984, 403 p.
206. Ellis, Carolyn, Tony E. Adams & Arthur P. Bochner
Autoethnography: An Overview // Forum Qualitative Sozialforschung
/ Forum: Qualitative Social Research, 12(1), Art. 10, // <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:0114-fqs1101108>.
207. Falagas, Matthew E., Vangelis G. Alexiou. The top-ten in journal
impact factor manipulation. // Arch. Immunol. Ther. Exp. (2008) 56:
223. <https://doi.org/10.1007/s00005-008-0024-5> //
<https://link.springer.com/article/10.1007%2Fs00005-008-0024-5>
208. Fanelli, Daniele. Do Pressures to Publish Increase Scientists' Bias? An
Empirical Support from US States Data. // PLoS ONE 5(4): e10271. //
<https://doi.org/10.1371/journal.pone.0010271>
209. Freeman, Tilden. Interpreting our Heritage. - The University of North
Carolina Press, 1977, p. 92
210. Frey, Bruno S. Art Fakes – What Fakes?, An Economic View. //
Institute for Empirical Research in Economics University of Zurich
Working Paper Series, 1999 //
http://www.econ.uzh.ch/static/wp_iew/iewwp014.pdf
211. Garside, Paul and Paul Wyeth. Textiles. // May, Eric & Mark Jones
(eds). Conservation Science & Heritage Materials, RSC Publishing,
2006, 56-91.
212. Giddings, Franklin Henry. Theory of Socialization. – New York &
The Macmillan Company, 1897, p.2-4
213. Gnezda Bogataj, Mirjam. Presenting the Intangible Cultural Heritage in
the Indrija Municipal Museum with an emphasis on the Indrija
Mercury Mine's hoisting machine. Intangible Cultural Heritage and
Museums. / // Between the visible and the invisible & the Intangible

- Cultural Heritage and the Museums. – Sofia : Prof. Marin Drinov Publishing House, 2018. p. 34-44.
- 214.** Graves-Brown, Paul, Sian Jones, C.S. Gamble. Cultural Identity and Archaeology: The Construction of European Communities. – London : Routledge, 2013. – 304 p.
- 215.** Güntürkün, Onur. The Venus of Milo and the dawn of facial asymmetry research. Brain and Cognition Volume 16, Issue 2, July 1991, Pages 147-150 // [https://doi.org/10.1016/0278-2626\(91\)90003-Q](https://doi.org/10.1016/0278-2626(91)90003-Q)
- 216.** Hakiwai, Arapata. The Search for legitimacy – Museums in Aotearoa, New Zealand – A Maori Viewpoint. // Corsane, Gerard (ed.). Heritage, Museums and Galleries: An Introductory Reader. - Psychology Press, 2005, p. 154-162
- 217.** Herreman, Yanni. Display, Exhibits and Exhibitions. In: ICOM – International Council of Museums. Running a Museum. A Practical Handbook., 2004, p. 92
- 218.** Hodges, Richard. [Preface] to Limoncelli, Massimo. Virtual Restoration : Paintings and Mosaics. – Roma. «L'ERMA» di BRETSCHNEIDER, 2017. – 176 p., p. X
- 219.** Holloway, R. Ross. „The Painting of Ancient Sculpture.” American Journal of Archaeology, vol. 112, no. 2, 2008, pp. 347–351 // www.jstor.org/stable/20627456.
- 220.** Hugo, Christine. Famous archaeologist faked ancient discoveries at 9,000-year-old site in Europe and elsewhere. // Newsweek.com, March 12, 2018 // <https://www.newsweek.com/famous-archaeologist-faked-ancient-discoveries-9000-year-old-site-europe-and-841428>
- 221.** Ioannidis, John P. A. Why Most Published Research Findings Are False / PLoS Med 2(8): e124 // <https://doi.org/10.1371/journal.pmed.0020124>
- 222.** Januszczak, Waldemar. Sayonara, Michelangelo: The Sistine Chapel Restored And Repackaged. – Da Capo Press, 1991. 207 p.
- 223.** Karagiannis, Sophia N. The Conflicts Between Science Research and Teaching in Higher Education: An Academic's Perspective // International Journal of Teaching and Learning in Higher Education 2009, Volume 21, Number 1, 75-83 // <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ896244.pdf>

224. Kerr, Norbert L. HARKing: Hypothesizing After the Results are Known // *Personality and Social Psychology Review*, Volume: 2 issue: 3, page(s): 196-217, August 1, 1998 // https://doi.org/10.1207/s15327957pspr0203_4 // <https://www2.psych.ubc.ca/~schaller/528Readings/Kerr1998.pdf>
225. Kohl, Philip L., Clare Fawcett. *Nationalism, Politics and the Practice of Archaeology*. – Cambridge & Cambridge University Press, 1995, 329 p.
226. Lumley, Robert The debate on Heritage reviewed. // Corsane, Gerard (ed.) *Heritage, Museums and Galleries: An Introductory Reader*. London & Routledge, 2005. pp 15-25
227. Lumley, Robert. Museums in the post-modern world. / *Museums Journal*, 87(2), 81-83;
228. Lumley, Robert. *The Museum Time-Machine: Putting Cultures on Display*. – London : Comedia/Routhledge, 2003. 252 p.
229. Mallet, Marla. A Weaver's View of the Çatal Hüyük Controversy. // *Oriental Rug Review*, August/September 1990, Vol. 10, No. 6 // <http://www.marlamallett.com/ch.htm>
230. Mallet, Marla. The Goddess from Anatolia : An Updated View of the Çatal Hüyük Controversy // *Oriental Rug Review*, December 1992/January 1993 issue (Vol. XIII, No. 2) // <http://www.marlamallett.com/chupdate.htm>
231. May, Eric & Mark Jones (eds). *Conservation Science & Heritage Materials*. – London : RSC Publishing, 2006. – 376 p.
232. Mureti Muriuki, Lemmy, David Bururia & James Mutegi. (2016). Determinants of religious tourism branding tactics in Kenya: A cross sectional study. / *Tourism and Hospitality Research*. 18(1), September 2016. // <https://www.researchgate.net/publication/308738876>
233. National Academy of Sciences, National Academy of Engineering, and Institute of Medicine. *Responsible Science, Volume I: Ensuring the Integrity of the Research Process*. - Washington, DC: The National Academies Press, 1992, <https://doi.org/10.17226/1864>
234. Nolan, Marie, Sidney Nolan Religious sites as tourism attractions in Europe. *Annals of Tourism Research* Volume 19, Issue 1, 1992, Pages 68-78 // [https://doi.org/10.1016/0160-7383\(92\)90107-Z](https://doi.org/10.1016/0160-7383(92)90107-Z)
235. O'Reilley, Karen. *Ethnographic methods* - New York : Routhledge, 2005

- 236.** Olsen, Daniel. Ritual Journeys in North America: Opening Religious and Ritual Landscapes and Spaces. // International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage, Volume 4, Issue 1, 2016. // <https://arrow.dit.ie/cgi/viewcontent.cgi?article=1101&context=ijrtp>
- 237.** Ormond-Parker, Lyndon. Aboriginal Remains Return Home // IndigLawB 23; (2003) 5(24) Indigenous Law Bulletin 4 // <http://www.austlii.edu.au/au/journals/ILB/2003/23.html>, последно посетен 22.08.2018
- 238.** Persky, Joseph. „Retrospectives: The Ethology of Homo Economicus.“ The Journal of Economic Perspectives, Vol. 9, No. 2 (Spring, 1995), pp. 221–231
- 239.** Robins, Kevin. Tradition and Translation: National culture in its global context // Corner, John. Sylvia Harvey (eds). Enterprise and Heritage: Crosscurrents of National Culture. – London : Routledge, 2005. pp. 21-44.
- 240.** Roemmich, Hannelore. Glass and Ceramics. // May, Eric & Mark Jones (eds). Conservation Science & Heritage Materials, RSC Publishing, 2006, pp. 160-184
- 241.** Romey, Kristin M. „God's Hands“ Did the Devil's Work // Archaeology, Vol. 54 Number 1, January/February 2001 // <https://archive.archaeology.org/0101/newsbriefs/godshands.html>
- 242.** Rørstad, Kristoffer, Dag W. Aksnes. Publication rate expressed by age, gender and academic position – A large-scale analysis of Norwegian academic staff // Journal of Informetrics, Volume 9, Issue 2, April 2015, Pages 317-333 // <https://doi.org/10.1016/j.joi.2015.02.003>
- 243.** Ryan, W.B.F. et al. An abrupt drowning of the Black Sea she/f af 7.5 Kyr B.P // GEO-ECO-MARINA, 2/1997 // <https://geoecomar.ro/website/publicatii/Nr.2-1997/10.WilliamBFRyan.pdf>
- 244.** Santova, Mila. Intangible Cultural Heritage and Museums. // Between the visible and the invisible & the Intangible CulturI Heritage and the Museums. – Sofia : Prof. Marin Drinov Publishing House, 2018. p. 7-13
- 245.** Shashoua, Yvonne. Plastics. // May, Eric & Mark Jones (eds). Conservation Science & Heritage Materials, RSC Publishing, 2006, pp. 185-211

246. Singh, Anita. Damien Hirst: assistants make my spot paintings but my heart is in them all // The Telegraph, 12 Jan 2012 // <https://www.telegraph.co.uk/culture/art/art-news/9010657/Damien-Hirst-assistants-make-my-spot-paintings-but-my-heart-is-in-them-all.html>
247. Soerensen, Marie-Louise & John Carman. *Heritage Studies : Methods and Approaches*. – London : Routledge, 2009, 340 p.
248. Soulier, Balthazar, Andreas Hochuli. The dilemma of rendering stringed instruments playable - Discussion of material implications based on recent interventions on two 18 th century violins. // CIMCIM 2017 annual conference in Basel and Bern. Presentation, Preservation, Interpretation – The Challenges of Musical Instrument Collections in the 21st Century.
249. Sterbenz, Christina. Here's who comes after Generation Z — and they'll be the most transformative age group ever //Business Insider, Dec. 5, 2015 // <https://www.businessinsider.com/generation-alpha-2014-7-2>
250. Taktakishvili, Marina. Intangibl Cultural Heritage and Museu Space. // Between the visible and the invisible & the Intangible Culturl Heritage and the Museums. – Sofia : Prof. Marin Drinov Publishing House, 2018. p. 53-65
251. Test, James. Playing the system puts self-citation's impact under review // Nature, volume 455, page 729 (09 October 2008) // <https://www.nature.com/articles/455729b>
252. Thompson, Roy. Leather // May, Eric & Mark Jones (eds). *Conservation Science & Heritage Materials*, RSC Publishing, 2006, p. 92-119
253. Tikkanen, Karen Westin. The Consequences of Truth. / Bulletin of the History of Archaeology. 22(1), c.19–29 // <http://doi.org/10.5334/bha.22113>
254. Turner, Christy G. 1986. What is lost with skeletal reburial? I. Adaptation. Quarterly Review of Archaeology 7(1):1–3. Цит. в Kakaliouras, Ann M. An Anthropology of Repatriation. Contemporary Physical Anthropological and Native American Ontologies of Practice // Current Anthropology, Volume 53, Number S5, April 1, 2012 (Volume Supplement) // <https://www.journals.uchicago.edu/doi/full/10.1086/662331#rf94>

255. Von der Porten, Edward, Raymond Aker, Robert W. Allen and James M. Spitze. Who Made Drake's Plate of Brass? Hint: It Wasn't Francis Drake // California History, Vol. 81, No. 2 (2002), с. 116-133 // <https://www.jstor.org/stable/25177677>
256. Wahlgran, Erik. The Case Of The Kensington Rune Stone // American Heritage, Vol. 10, Iss. 3, April 1954, // <https://www.americanheritage.com/index.php/content/case-kensington-rune-stone>
257. Whitehead, Tony L. Basic Classical Ethnographic Research Methods // Ethnographically Informed Community And Cultural Assessment Research Systems (EICCARS) Working Paper Series, July 1995 // <http://www.cusag.umd.edu/documents/workingpapers/classicalethnomethods.pdf>
258. Zimmerman, Norbert. [Presentation of] Limoncelli, Massimo. Virtual Restoration : Paintings and Mosaics. – Roma. «L'ERMA» di BRETSCHNEIDER, 2017. – 176 p.

РЕФЕРЕНТНА ЛИТЕРАТУРА

259. Буров, Стоян и Пенка Пехливанова. Речник на чуждите думи в български. София : Елпис, 1995, с. 618
260. Онлайн речник <http://technik.info/социализация>
261. Психологический словарь. Москва : Педагогика, 1983., с 350.
262. Речник на чуждите думи в българския език, БАН, 1982, с. 801
263. Речник по марксистко-ленинска социология, София : Партиздат, 1972 г. под редакцията на Волфганг Айххорн I, Ерих Хан, Гютнер Хайден, Манфред Пуншман, Роберт Шулц и Хорст Тауберт. Оригиналното издание е на Dietz Verlag, Berlin 1969.
264. Сачев, Евгений. Речник по културно и природно наследство и културономия. – София : За буквите – О писменехъ, 2018 г. – 220 с.
265. Уебсайт на културно-просветно дружество „Родно Лудогорие“ // <https://ludogorie.org/>

266. Encyclopaedia Britannica On-line edition // <https://www.britannica.com/>
267. Larousse Dictionnaire <http://www.larousse.fr/dictionnaires/francais/socialisation/73141?q=socialisation#72311>
268. Misconduct in science - incidence and significance. // National Academy of Sciences, National Academy of Engineering, and Institute of Medicine. Responsible Science, Volume I: Ensuring the Integrity of the Research Process. Washington, DC: The National Academies Press. doi: 10.17226/1864., с. 90
269. Tangible Cultural Heritage. // <http://www.unesco.org/new/en/cairo/culture/tangible-cultural-heritage/>
270. Terminology to Characterize the Conservation of Tangible Cultural Heritage / International Council of Museums – Committee for Conservation. // <http://www.icom-cc.org/242/about-icom-cc/what-is-conservation/>, използвано на 12.06.2011.

ЕЛЕКТРОННИ ИЗТОЧНИЦИ⁵¹⁵

271. 1 млрд. лева приходи от културен туризъм // политика.бг, 13.07.2018 // <http://www.politika.bg/article?id=56555>
272. Агенция КРОСС. Националният литературен музей приема архива на писателя Светослав Минков. 6.7.2016. // <http://www.cross.bg/svetoslav-minkov-literatyren-1513669.html#.V30mU6JvCV8>
273. Ангелов, Красмир. Варна отбеляза Независимостта с историческа възстановка // Днес.бг, 23 септември 2018, // <https://www.dnes.bg/stranata/2018/09/23/varna-otbeliaza-nezavisimostta-s-istoricheska-vyzstanovka.388624>
274. Апостолова, Ива. Ролята на новите „вярващи“ за социализацията на софийските манастири. // СЕМИНАР_БГ (Онлайн списание за културни изследвания), брой 13 (Чисто) нови наследства, 25 декември 2016 // <https://www.seminar-bg.eu/spisanie-seminar-bg/broy-13.html>

⁵¹⁵ Всички електронни източници са достъпни към 10.03.2019 г.

- 275.** Бешевлиев, Боян. Анхиало/Ахело (Средновековие). // Encyclopaedia of the Hellenic World, Black Sea. // <http://kassiani.fhw.gr/l.aspx?id=10671>, последно достъпен 15.08.2014 г.
- 276.** Вагалински, Людмил. Становище от Национален археологически музей с институт към БАН (НАИМ –БАН); Относно Предложение на Павел Деспотов, магистър по археология, за промени на чл. 148 и чл.150 от ЗКН; 31 януари 2018 г. // <http://www.strategy.bg/PublicConsultations/View.aspx?lang=bg-BG&Id=3192>
- 277.** Витанова, Марияна. Ново издание на „Веда Словена“ [Рецензия към изданието на „Отворено общество“, т.І, 659 с., т.ІІ, 510 с., София, 1997 г.]. / Македонски преглед, 1999, кн. 2, с. 150-154 // <http://www.linguistics-in-bulgaria.com/VitRez01.pdf>
- 278.** Данова, Надя. Иван Шишманов и националният наратив. // Литернет, 13.08.2005 // https://litenet.bg/publish16/n_danova/iv_shishmanov.htm
- 279.** Димитров, Орлин. Изчезването на древния град Бизоне и връзката между природните бедствия и подводната археология [изказване на форума „50 години подводна археология в България“, 30.10.2009 г., Военноморски клуб - Варна] // http://www.morskivestnik.com/mor_kolekcii/izsledwaniq/u_4.html
- 280.** Евростат. Изследването на културния живот през 2015 г. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/images/3/39/Cultural_participation_by_variable.xlsx
- 281.** Илчевска, Мария. Иван Шишманов - за значението и задачите на нашата етнография и за проблемния сплит „фолклор - антропология“ // Литературен клуб, 25.03.2014 // <http://www.litclub.bg/library/kritika/ilchevska/shishmanov.html#012>
- 282.** Институт за икономика и международни отношения. Корупция – дефиниция. Корупцията като част от политическата система и фактор на икономическото развитие. [Част от лекционен курс „Корупцията – същност, идентификация, противодействие“], София 2004, с. 5-8. // <http://www anticorruption.bg/fileSrc.php?id=1236>
- 283.** Йотов, Сергей. 250 от Традиция пресъздават епопеята на Шипка. / Монитор.бг, 7 август 2018 //

- <https://www.monitor.bg/bg/a/view/250-ot-tradicija-presyzdavatepopejata-na-shipka-141023>
284. История на Балчик // http://www.balcic.eu/page_1.html, последно достъпен 15.08.2014 г.
 285. Календар на българските исторически възстановки // <http://calendar.badamba.info/about.html>
 286. Канада върна на България 21 000 антики / Днес.бг, 11.06.2011 // <https://m.dnes.bg/politika/2011/06/11/kanada-vyrna-na-bylgariia-21-000-antiki.121076>
 287. Канада ни върна антични ценности / Епицентър.бг 20.01.2016 // <http://epicenter.bg/article/Kanada-ni-varna-antichni-tsennosti-/90564/6/86>
 288. Келбечева, Евелина. Как митовете раждат фалшификации // Либерален преглед, 19.6.2012 // <http://www.librev.com/index.php/component/content/article?id=1647>
 289. Колев, Йово. Внукът на Светослав Минков за архива на писателя. / Лайфбайтс, 30.05.2016. // <https://www.lifebites.bg/vnuk-svetoslav-minkov/>
 290. Колев, Йово. Купиха архива на писателя Светослав Минков онлайн за 3 лв. / Лайфбайтс, 16.05.2016. // <https://www.lifebites.bg/svetoslav-minkov/>
 291. Мавродиева, Д. Корупция. / Списание КОСНОС, бр. 5, 03/2007 // <http://kosnos.net/issue05/corruption.html>
 292. Магистърска програма „Мениджмънт и социализация на културното наследство“ // https://www.uni-sofia.bg/index.php/bul/universitet_t/fakulteti/filosofski_fakultet/specialnosti/magist_rski_programi/filosofski_fakultet/specialnost_kulturologiya/menidzhm nt i socializaciya na kulturnoto na sledstvo
 293. Малчев, Нешо. Предпоставки и фактори за корупцията в публичната администрация на Република България. // VANGUARD SCIENTIFIC INSTRUMENTS IN MANAGEMENT, vol. 12, no. 1, 2016, с. 7 // <https://vsim-journal.info/index.php?journal=vsim&page=article&op=view&path%5B%5D=121&path%5B%5D=Malchev-2016-1>

- 294.** Марковски, Игор. Пазар на изкуство или ходене по мъките [Интервю със Светла Петкова] / Култура, бр. 41 (2747), 06 дек. 2013 // <http://www.kultura.bg/bg/article/view/21629>
- 295.** Михайлов, Геннадий. Къде отиват първите 130 млн. лв. за наука / Капитал.бг, 8 фев 2018 // https://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/bulgaria/2018/02/08/3126251_kude_otivat_purvite_130 mln_lv_za_nauka/
- 296.** Моллов, Тодор. Краеведското фолклористично проучване (Кратки указания и примерен модел) // Електронно списание LiterNet, 07. 02. 2001, № 2 (15). // <http://liternet.bg/publish/tmollov/kraeved.htm>
- 297.** Национален литературен музей. Годишен отчет за дейността на Националния литературен музей през 2016 г. // <http://nlmuseum.bg/index.php/home/otcheti>
- 298.** Национален статистически институт. Ключови показатели за музеите 2012-2017 г. // http://nsi.bg/sites/default/files/files/data/timeseries/Culture_8.6.xls
- 299.** Национален статистически институт. Ключови показатели за музеите 2012-2017 г. // <http://nsi.bg/bg/content/3681/Ключови-показатели-за-музеите-2012-2017-година>
- 300.** Национален статистически институт. Музеи и области за 2017 г. // <http://nsi.bg/bg/content/3677/музеи-по-области>
- 301.** Основни правила при проучването и записването на български танцов фолклор на терен // <http://old.nbu.bg/PUBLIC/IMAGES/File/departments/music/Microsoft%20Word%20-%20Основни%20правила%20за%20terenno%20prouchvanie.pdf>
- 302.** Орачев, Атанас. Писмени известия за земетресения в Югоизточна Европа и Северозападна Мала Азия и техните последици в Ахтопол, 2012. // http://www.morskivestnik.com/mor_kolekcii/izsledwaniq/image/s/ZMAgatopolis201201.pdf
- 303.** Основни правила при проучването и записването на български танцов фолклор на терен // <http://old.nbu.bg/PUBLIC/IMAGES/File/departments/music/Microsoft%20Word%20-%20Основни%20правила%20за%20terenno%20prouchvanie.pdf>

304. ПИК TV: Тайната на архивната реставрация, побрани в една лаборатория. 10.10.2016 // <https://pik.bg/ПИК-tv-тйните-на-архивната-реставрация-побрани-в-едно-лаборатория-news592329.html>
305. Попова, Антония. Българските музеи трябва да се дигитализират / БНР, 29.11.16 // <http://bnr.bg/horizont/post/100766169/balgarskite-muzei-trabva-da-se-digitalizirat>
306. Порожанов, Калин. Потънали селища. // <https://www.cua-sozopol.com/bg/index.php/proekti/potanal-selishta>
307. Сайт на информационната система ИНФОСТАТ - https://infostat.nsi.bg/infostat/pages/module.jsf?x_2=37
308. Салкин, Асен. Подводни проучвания в залива на Каварна [изказване на форума „50 години подводна археология в България“, 30.10.2009 г., Военноморски клуб - Варна] // http://www.morskivestnik.com/mor_kolekcii/izsledwaniq/u_7.html
309. Списък на резервати – паметници на културата // без дата // <http://mc.government.bg/images/docs/Microsoft%20Word%20-%20Spisuk%20na%20REZERVATI.pdf>
310. Ставру, Стоян. Относно субективната страна на договора за дарение. 18.10.2015 // <https://www.challengingthelaw.com/obligacionno-pravo/subektivnata-strana-na-dogovora-za-darenie>
311. Стоилова, Вяра. Социализацията като индивидуализация чрез професионални роли за достъп до пари чрез труд // <https://www.unwe.bg/uploads/Alternatives/6-Stoilova.pdf>
312. Такева, Янка. Ролята на средното образование за формиране и възпитание на граждански ценности у децата и учениците. [Презентация]. // Сайт на Синдиката на българските учители // www.sbug.info/files/1_Grazhdansko_obrazovanie_BG.ppt
313. Тодорова, Т. и П. Петров. Църкви под бетон. // <http://www.politika.bg/article?id=8439>, 16.05.2008
314. Тодорова, Таня. 500 хиляди туристи на "Цари Мали град" за година // <http://www.trip.dir.bg/news.php?id=18620204>
315. Фондация Тракия. Събитие „Златото руно. Пътят на аргонавтите - Специални беседи“ // <https://www.facebook.com/events/126009184935831/>

- 316.** Христов, Христо. Що е то корупция и има ли тя почва у нас?, 16 януари 2017 г. // http://www.economistbg.com/2017/01/blog-post_16.html
- 317.** Цари Мали град с приходи от 450 000 лв. за миналата година // <http://old.viaranews.com/2016/05/27/цари-мали-град-с-приходи-от-450-000-лв-за-мин/>
- 318.** Център за оценка на законодателството. Оценка на въздействието на законодателството. 2012, // http://ec.europa.eu/smart-regulation/consultation_2012/docs/registered_organisations/ria_bg.pdf
- 319.** Център за оценка на законодателството. Предварителна оценка на въздействието на политиката на правителството, насочена към усъвършенстване на процеса на вземане на решения по регулиране и подобряване качеството на законодателството в България. – София, 2015. // <http://publicconsultation.ria.bg/wp-content/uploads/2015/09/REPORT-RIA-ON-RIA-FINAL.docx>
- 320.** Център по подводна археология. Техническо оборудване. // <https://www.cua-sozopol.com/bg/index.php/za-tzpa-sozopol/tehnichesko-oborudvane>
- 321.** A first? Papers retracted for citation manipulation // <https://retractionwatch.com/2012/07/05/a-first-papers-retracted-for-citation-manipulation/>
- 322.** American Museum for Natural History. A Night at the Museum Sleepover for Grown-Ups // <https://www.amnh.org/plan-your-visit/amnh-sleepovers/sleepovers-for-grown-ups/>, последно достъпен 01. 07.2018.
- 323.** Anderson, Gabriella, Bjorn R Olsen, Haiko Sprott. Opinion: Publish Negative Results. // TheScientist.com, 15.01.2015 // <https://www.the-scientist.com/opinion/opinion-publish-negative-results-39928>
- 324.** Aphrodite, known as the „Venus de Milo“ // <https://www.louvre.fr/en/oeuvre-notices/aphrodite-known-venus-de-milo>
- 325.** Arnold & Fowler on „Nefarious Numbers“ about the impact factor manipulation // <https://francisworldinsideout.wordpress.com/2011/02/18/arnold-fowler-on-nefarious-numbers-about-the-impact-factor-manipulation/>

326. Artefacts Canada,
https://app.pch.gc.ca/application/artefacts_hum/indice_index.ap?lang=en
327. ARtGlass – Wearable Augmented Reality for cultural sites. // www.artglassus.com
328. Art UK Frequently Asked Questions // <https://artuk.org/footer/faq>
329. Arthur, Rachel. Generation Z: 10 Stats From SXSW You Need To Know / Forbes.com, Mar 16, 2016 // <https://www.forbes.com/sites/rachelarthur/2016/03/16/generation-z/#663baa302909>
330. Audience Atlas Population Surveys.
<https://mhminsight.com/articles/population-surveys-audience-atlas-6552>
331. Exploring the market for culture in Victoria April 2014 // https://creative.vic.gov.au/data/assets/pdf_file/0004/56308/Arts_Vic_v96-8.pdf
332. Augustus of Prima Porta. // Washington Post, Sunday, May 4, 2008 // <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2008/05/02/AR2008050203090.html>
333. Australian Heritage Database.
<http://www.environment.gov.au/heritage/publications/australian-heritage-database>
334. Australian heritage photographic library // <http://www.environment.gov.au/cgi-bin/heritage/photodb/imagesearch.pl>
335. Belgium Returns Marble Head to Italy / Archaeology.com, June 14, 2016 // <https://www.archaeology.org/news/4569-160613-augustus-sculpture-repatriated>
336. Bell, Joseph. All 212,000 oil paintings in the nation's art collection are now online // BBC.com, 13 December 2012 // <http://www.bbc.co.uk/blogs/yourpaintings/2012/12/all-212000-of-the-united-kingd.shtml>;
337. Beucler, James et al. Bringing museum audience segmentation to life. // Worcester Polytechnic Institute. Electronic Project Collection. // <https://web.wpi.edu/Pubs/E-project/Available/E-project-121016-181616/>, последно достъпен 07.07.2018
338. Bhattacharjee, Yudhijit. The Mind of a Con Man // New York Times, 26.04.2013 //

- <https://www.nytimes.com/2013/04/28/magazine/diederik-stapels-audacious-academic-fraud.html>
339. Billock, Jennifer. Five Augmented Reality experiences that bring museum exhibits to life. // Smithsonian Magazine Online, June 29, 2017. // www.smithsonianmag.com/travel/expanding-exhibits-augmented-reality-180363810
340. Boekhandel Dominicanen [Сайт на книжарница „Доминиканен“], <https://www.libris.nl/dominicanen/>
341. Boeri, Gloria. The Parthenon marbles' controversy: 5 reasons for and against the return of the Elgin marbles to Greece // Alternativa Europea, 12.03.2018 // <http://www.alternativaeuropea.eu/ae-home/the-parthenon-marbles-controversy-5-reasons-for-and-against-the-return-of-the-elgin-marbles-to-greece/>
342. Bond, Nigel, Lisa M. Ruhanen. Religion, remembrance and the 'rock': current trends in Australian religious tourism. / Polytechnic Institute of Viana do Castelo, Portugal, 2009 // <https://trove.nla.gov.au/version/49517572>
343. Boorer, Jim, Sandra Wiley. Understanding Today's Workforce: Generational Differences and the Technologies They Use // <https://www.firmofthefuture.com/content/understanding-todays-workforce-generational-differences-and-the-technologies-they-use/>
344. Borwein, Jonathan, David H. Bailey. Scientific fraud, sloppy science – yes, it happens. // TheConversation.com, 7 May 2013 // <https://theconversation.com/scientific-fraud-sloppy-science-yes-they-happen-13948>
345. Carr, Harry, Peter Dangerfield, Katie Harris, Laura Matkov and Eleanor Pettit. Generations Internet and Technology Use. // <http://www.ipsos-mori-generations.com/internet-and-technology-use>
346. Christie's. LOT 437 Follower of John Constable, Salisbury Cathedral from the Meadows. [Sale Catalogue description] // <https://www.christies.com/lotfinder/paintings/follower-of-john-constable-salisbury-cathedral-from-5703179-details.aspx>
347. Cic. Disp. Tusc. II, 5 // www.thelatinlibrary.com/cicero/tusc2.shtm
348. City of Brussels Website. Comic Book Route. // <https://www.brussels.be/comic-book-route>

349. Coenders, Stacey. Establishing New Museums - The Guggenheim Bilbao Experience // [https://www.academia.edu/25487871/Establishing New Museums - The Guggenheim Bilbao Experience](https://www.academia.edu/25487871/Establishing_New_Museums_-_The_Guggenheim_Bilbao_Experience)
350. Compendium of Cultural Policies and Trends. // <http://www.culturalpolicies.net/web/index.php>
351. Connor, Steve. Scientists Digitally Reconstruct Renoir Portrait. / 13.02.2014 // <https://www.independent.co.uk/arts-entertainment/art/news/scientists-digitally-reconstruct-renoir-portrait-9126981.html>
352. Conservation: who, what & why? // <http://www.icom-cc.org/330/about-icom-cc/what-is-conservation/conservation:-who,-what-amp;-why/#.WsyNIS5ubIV>
353. Culture segments in action Grayson Perry at the British Museum. // <https://mhminsight.com/articles/grayson-perry-culture-segments-in-action-2196>
354. Daley, Michael. The Sistine Chapel Restorations, Part II: How to take a Michelangelo Sybil Apart, from Top to Toes. // ArtWatch UK Online, 4 March 2013. // <http://artwatch.org.uk/the-sistine-chapel-restorations-part-ii-how-to-take-a-michelangelo-sibyl-apart-from-top-to-toes/>
355. Davis, Phill. The Emergence of a Citation Cartel. // The Scholarly Kitchen, 10 April 2012, // <https://scholarlykitchen.sspnet.org/2012/04/10/emergence-of-a-citation-cartel/>
356. Definition of connoisseurship, its components and relation to the study of art history // <https://artsugar.co/blogs/news/definition-of-connoisseurship-its-components-and-relation-to-the-study-of-art-history>
357. Delft University of Technology. Study reveals journal impact factor manipulation. 14.09. 2016 // <https://www.tudelft.nl/en/2016/tu-delft/study-reveals-journal-impact-factor-manipulation/>
358. Dowson, Thomas. Augustus of Prima Porta, // <https://archaeology-travel.com/friday-find/augustus-prima-porta/>
359. Fish, Stanley. Professor Sokal's Bad Joke. // New York Times, May 21, 1996 // <http://www.physics.nyu.edu/faculty/sokal/fish.html>
360. Franco, José Tomás. Cádiz Castle Restoration: Interesting Interpretation or Harmful to Heritage? // ArchDaily.com, 16 March,

- 2016 // <https://www.archdaily.com/783861/cadiz-castle-restoration-interesting-interpretation-or-harmful-to-heritage>
- 361.** Freeman, Len. Is this really a fake Monet painting?, 19 June 2011 // <https://www.bbc.com/news/entertainment-arts-13785393>
- 362.** Gaura, Maria. Santa Cruz: Abbott Square Market transforms dark spot in downtown / San Francisco Chronicle, Nov. 30, 2017 // <https://www.sfchronicle.com/travel/article/Santa-Cruz-Abbott-Square-Market-transforms-dark-12393244.php>
- 363.** Genzuk, Michael. A Synthesis Of Ethnographic Research // University of Southern California Center for Multilingual, Multicultural Research Website // https://www-bcf.usc.edu/~genzuk/Ethnographic_Research.pdf
- 364.** Georgopoulos, Andreas. ICT at the Service of Cultural Heritage // ISPRS Com V, Riva del Garda, June 2014 // <https://docplayer.net/675480-Ict-at-the-service-of-cultural-heritage.html>
- 365.** Global plastic production from 1950 to 2016 (in million metric tons). // Statista.com // <https://www.statista.com/statistics/282732/global-production-of-plastics-since-1950/>
- 366.** Gobo, Giampietro. Ethnographic Methods. / Research Gate, November 2011 // https://www.researchgate.net/publication/279406124_Ethnographic_methods
- 367.** GODS IN COLOR : Painted sculpture of classical antiquity // Liebieghaus Website, 2017 // <http://buntegoetter.liebieghaus.de/en>
- 368.** ICOM Shanghai Charter 2002 // http://archives.icom.museum/shanghai_charter.html
- 369.** Inglis-Arkeell, Esther. Ultraviolet light reveals how ancient Greek statues really looked, 20.8.2010// <https://io9.gizmodo.com/5616498/ultraviolet-light-reveals-how-ancient-greek-statues-really-looked;>
- 370.** Haynes, Natalie. When the Pathenon had dazzling colours. // BBC Culture. 22 Jan 2018. // <http://www.bbc.com/culture/story/20180119-when-the-parthenon-had-dazzling-colours>
- 371.** Haberman, Clyde. A Chapel in Florence Reveals Its Wonders Anew // New York Times, June 9, 1990 //

- <https://www.nytimes.com/1990/06/09/arts/a-chapel-in-florence-reveals-its-wonders-anew.html>
372. Harth, Marjorie L. Review of Roberta Panzanelli, ed. The Color of Life: Polychromy in Sculpture from Antiquity to the Present // CAA Reviews, August 13, 2008 // <http://www.caareviews.org/reviews/1149>
373. Heyman, I. Michael. Museums and Marketing / Smithsonian Magazine, 1 January 1998 // <https://www.smithsonianmag.com/history/museums-and-marketing-54633754/>
374. <https://museumhack.com/>
375. <https://traffickingculture.org/encyclopedia/subject/repatriation/>
376. Тетрадка <https://www.tetradka.bg/bg/>
377. Jackson, Brittany and Mark Rose. Bogus! An Introduction to Dubious Discoveries. - Archaeology's Hoaxes, Fakes, and Strange Sites // Archaeology Archive Online Features, December 2009-May 2010 // <https://archive.archaeology.org/online/features/hoaxes/>
378. Jackson, Brittany and Mark Rose. Bogus! An Introduction to Dubious Discoveries. - Archaeology's Hoaxes, Fakes, and Strange Sites // Archaeology Archive Online Features, December 2009-May 2010 // <https://archive.archaeology.org/online/features/hoaxes/>
379. Jarus, Owen. 3,200-Year-Old Stone Inscription Tells of Trojan Prince, Sea People // Live Science, October 7, 2017 // <https://www.livescience.com/60629-ancient-inscription-trojan-prince-sea-people.html>
380. Jarus, Owen. Famed Archaeologist 'Discovered' His Own Fakes at 9,000-Year-Old Settlement // LiveScience.com, March 12, 2018 // <https://www.livescience.com/61989-famed-archaeologist-created-fakes.html>
381. Jiang Jingjing. Millennials stand out for their technology use, but older generations also embrace digital life. FactTank, May 2, 2018 // <http://www.pewresearch.org/fact-tank/2018/05/02/millennials-stand-out-for-their-technology-use-but-older-generations-also-embrace-digital-life/>
382. Johnston Grahame. Shinichi Fujimura. / ArchaeologyExpert.com 9 Oct 2017 // <http://www.archaeologyexpert.co.uk/shinichifujima.html>

- 383.** Kantola, Riikka Pia. Stories from the city, stories from the sea. How place brands are perceived differently from local's and tourist's point of view. Master's Thesis in Marketing // University of Turku, 2016. // https://www.utupub.fi/bitstream/handle/10024/121975/TSEgrad_u2016kantola.pdf;
- 384.** Karr, Douglas. How Each Generation Has Adapted To and Utilizes Technology. September 13, 2017 // <https://martech.zone/generation-technology/>
- 385.** Kohles, Camila. Augmented Reality in museums: 6 success stories. // www.wikitude.com, October 19, 2017.
- 386.** Korff, Jens. Aboriginal remains repatriation, // www.CreativeSpirits.info // <https://www.creativespirits.info/aboriginalculture/people/aboriginal-remains-repatriation#ixzz5OwksnoVO>, последно посетен 22.08.2018
- 387.** Kruisherer Hote. [Сайт на Кройзхерен хотел] // <https://www.oostwegelcollection.nl/en/kruishererhotel-maastricht>
- 388.** Kulish, Nicholas, Chris Cottrell. German Fascination With Degrees Claims Latest Victim: Education Minister // New York Times, Feb 9, 2013 // <https://www.nytimes.com/2013/02/10/world/europe/german-education-chief-quits-in-scandal-reflecting-fascination-with-titles.html>, последно достъпен на 12.09.2018
- 389.** Le Nantec, Jaques. Venus de Milo revisited by Le Nantec. // <http://www.lenantec.com/reconstitution-1/>
- 390.** Lepetoukha, Charlotte. Bust of Alexander the Great, known as the „Inopos“ // <https://www.louvre.fr/en/oeuvre-notices/bust-alexander-great-known-inopos>
- 391.** Louvre. Aphrodite, known as the „Venus de Milo“ // <https://www.louvre.fr/en/oeuvre-notices/aphrodite-known-venus-de-milo>
- 392.** Manly, Lorne. \$5,200 or \$5.2 Million? It's All in How It's Framed // New York Times, March 7, 2015 // <https://www.nytimes.com/2015/03/08/arts/design/with-misattributed-masterpiece-a-rare-look-into-the-imprecise-world-of-art-identification.html>
- 393.** Marcin, Heidi. How the latchkey generation fought for work-life balance—and lost // The GenX Manager, February 2, 2018 //

- <https://thegenxmanager.com/2018/02/02/latchkey-generation-fought-work-life-balance-lost/>
394. Markin, Pablo. Open Source Software Adds to Collaboration, Transparency and Reproducibility in Archaeology// OpenScience.com, 30.11.2017 // <https://openscience.com/open-source-software-contributes-to-project-collaboration-research-transparency-and-reproducibility-in-archeology/>
395. Matilainen, Kristine. Co-branding in a non-corporate context: A case study of the Guggenheim Helsinki museum initiative // Aalto University, 2013 // <https://aaltodoc.aalto.fi/handle/123456789/21310>
396. McCrindle, Marc. Gen Z and Gen Alpha Infographic Update // <https://mccrindle.com.au/insights/blogarchive/gen-z-and-gen-alpha-infographic-update/>
397. McVeigh, Marie E. Journal self-citation in the Journal Citation Reports – Science Edition (2002). // <https://clarivate.com/essays/journal-self-citation-jcr/>
398. Meng, Weishi. On „promoting an open research culture”, policy forum, science magazine. // Science Transparency.com, June 28, 2015 // <https://sciencetransactions.wordpress.com/2015/06/28/on-promoting-an-open-research-culture-policy-forum-science-magazine/>
399. Mississippi Mummy: An Egyptian Mummy Created by Using Animal Ribs, Nails, and Papier-mâché ('20s) // https://www.oddee.com/item_98824.aspx
400. Morris Hargreaves McIntyre. Culture Segments. // <https://mhminsight.com/static/pdfs/culture-segments/en.pdf>
401. Morris Hargreaves McIntyre. Visit Modes. // <https://mhminsight.com/articles/visit-modes-2526>
402. Museum Victoria. Annual Report 20115-2016, с. 8. // https://museums victoria .com.au/media/3715/museum_victoria_-_annual_report_-_financial_year_2015_to_2016.pdf, последно достъпен 07.07.2018.
403. Museum Victoria. Outreach Program. // <https://museums victoria .com.au/learning/outreach-program/>, последно достъпен 07.07.2018

404. National Gallery London. Glossary. // <https://www.nationalgallery.org.uk/paintings/glossary/attributions>
405. Neuendorf, Henri. Art Demystified: Why Do Contemporary Artists Use So Many Studio Assistants? // ArtNet.com, July 14, 2016 // <https://news.artnet.com/art-world/art-demystified-the-use-of-assistants-549284>;
406. Sesser, Stan. The Art Assembly Line, // The Wall Street Journal, June 3, 2011 // <https://www.wsj.com/articles/SB10001424052702303745304576357681741418282>
407. Neyfakh, Leon. The Ethics of Ethnography. // Slate.com, 18.06.2018 // http://www.slate.com/articles/news_and_politics/crime/2015/06/alice_goffman_s_on_the_run_is_the_sociologist_to_blame_for_the_inconsistencies.html
408. Patias, Petros. Cultural Heritage Documentation. // International Summer School „Digital Recording and 3D Modeling“, Aghios Nikolaos, Crete, Greece, 24-29 April 2006 // <https://pdfs.semanticscholar.org/cddb/9d9dec8d69cc25668f01c7d2c0f910220477.pdf>
409. Penfold, Chuck. University of Heidelberg finds Koch-Mehrin guilty of plagiarism. // DW.com, 15.06.2011 // <https://www.dw.com/en/university-of-heidelberg-finds-koch-mehrin-guilty-of-plagiarism/a-15156485>
410. Petersen, Alexander Michael, Santo Fortunato, Raj K. Pan, Kimmo Kaski, Orion Penner, Armando Rungi, Massimo Riccaboni, H. Eugene Stanley, and Fabio Pammolli. Reputation and impact in academic careers. // Proc Natl Acad Sci U S A. 2014 Oct 28; 111(43): 15316–15321. // <https://doi.org/10.1073/pnas.1323111111>
411. Pickrell, John, How Fake Fossils Pervert Paleontology [Excerpt], // Scientific American, November 15, 2014 // <https://www.scientificamerican.com/article/how-fake-fossils-pervert-paleontology-excerpt/>
412. Piltdown Man // Natural History Museum Website // <http://www.nhm.ac.uk/our-science/departments-and-staff/library-and-archives/collections/piltdown-man.html>

413. Pogash Carol. Scientists Explain Drake's Plate Hoax // Los Angeles Times, February 19, 2003 // <http://articles.latimes.com/2003/feb/19/local/me-hoax19>
414. Postrel, Virginia. What Was the Venus de Milo Doing With Her Arms? // http://www.slate.com/articles/arts/culturebox/2015/05/the_venus_de_milo_s_arms_3d_printing_the_ancient_sculpture_spinning_thread.html
415. Preston, Douglas. The Kennewick Man Finally Freed to Share His Secrets // Smithsonian Magazine, September 2014 // <https://www.smithsonianmag.com/history/kennewick-man-finally-freed-share-his-secrets-180952462/#CimgpvZCOVARwwiW.99>, последно достъпен на 22.08.2018
416. Price, Michael. Study reveals culprit behind Piltdown Man, one of science's most famous hoaxes. // Science Magazine, 9 Aug 2016. // <http://www.sciencemag.org/news/2016/08/study-reveals-culprit-behind-piltdown-man-one-science-s-most-famous-hoaxes>
417. Prill-Brett, June. Ethnographic Research Methods. // file:///C:/Users/Admin/Desktop/Downloads/mod3s2-3-4_qualitative%20methods_brett.pdf
418. Puchko, Kristy. 15 Things You Should Know About 'Venus de Milo', July 21, 2015 // <http://mentalfloss.com/article/65911/15-things-you-should-know-about-venus-de-milo>
419. Redman, Samuel. Behind closed doors: What the Piltdown Man hoax from 1912 can teach science today // The Conversation.com, May 4, 2017 // <https://theconversation.com/behind-closed-doors-what-the-piltdown-man-hoax-from-1912-can-teach-science-today-76967>
420. Renoir's True Colors: Science Solves a Mystery // Art Insitute Chicago // <http://www.artic.edu/exhibition/renoir-s-true-colors-science-solves-mystery>
421. Reynolds, Jonathan. The Sokal Hoax Fifteen Years Later: A Philosophical Reading of the Controversy // Spike Magazine.com, July 4, 2011 // <https://www.spikemagazine.com/the-sokal-hoax.php>;
422. Scheinman, Ted. What Lies Beneath? / Aeon.com, 28.07.2015 // <https://aeon.co/essays/why-do-archaeological-fraudsters-work-so-hard-to-deceive-us>

- 423.** Silver, Kate. Sleepovers? Feminist tours? Custom beer? Museums get creative to engage new audiences. // The Washington Post, Travel Section, 20.04.2018 // https://www.washingtonpost.com/lifestyle/travel/sleepovers-feminist-tours-custom-beer-museums-get-creative-to-engage-new-audiences/2018/04/19/4004ec0e-38f3-11e8-9c0a-85d477d9a226_story.html?noredirect=on&utm_term=.adb7dbe303d9
- 424.** Simon, Nina. Which New Audiences? A Great Washington Post Article and its Implications about Age, Income, and Race. // <http://museumtwo.blogspot.com/2018/04/>, последно достъпен 29.06.2018 г.
- 425.** Sotheby's. Lot 96. John Constable, Salisbury Cathedral from the Meadows // <http://www.sothebys.com/en/auctions/ecatalogue/2015/master-paintings-part-i-n09302/lot.96.html>
- 426.** Suber, Peter. Open Access Overview, December 5, 2015 // <http://legacy.earlham.edu/~peters/fos/overview.htm>
- 427.** The Center for generational Kinetics. Gen Z Technology Usage and Trends Infographic // <https://genhq.com/igen-genz-technology-trends-infographic/>
- 428.** The Getti Conservation Institute. Cultural Heritage Policy Documents // http://www.getty.edu/conservation/publications_resources/research_resources/charters.html
- 429.** The Sokal Affair. // University of Berkeley, 23.02.2004 // <https://www.ocf.berkeley.edu/~abhishek/sokal.html>
- 430.** Theko, Khumo. Meet Generation Alpha // <http://www.fluxtrends.com/meet-generation-alpha/>
- 431.** Thompson, Jay Daniel. Academic writing 'outside' academia // The Research Whisperer.com, 11.08.2015 // <https://theresearchwhisperer.wordpress.com/2015/08/11/academic-writing-outside-academia-2/>
- 432.** Trevina Julissa, Check Out the World's Largest Archive Digitally Preserving At-Risk Heritage Sites / The Smithsonian Magazine, April 16, 2018 // <https://www.smithsonianmag.com/smart-news/project-launches-digitally-preserve-risk-heritage-sites-around-world-180968799/#7pFZiyLi9XuksSI5.99>

433. Two Admit Faking Alleged Viking Inscription. // USA Today, Nov 6, 2001 // <https://usatoday30.usatoday.com/news/nation/2001/11/06/viking.htm>
434. UN Security Council Highlights the Role of Cultural Heritage for Peace and Security, 30.11.2017 // <https://en.unesco.org/news/security-council-highlights-role-cultural-heritage-peace-and-security>
435. UNESCO. What is Intangible Cultural Heritage? // <https://ich.unesco.org/en/what-is-intangible-heritage-00003>
436. UNESCO. What is meant by „cultural heritage"? // <http://www.unesco.org/new/en/culture/themes/illicit-trafficking-of-cultural-property/unesco-database-of-national-cultural-heritage-laws/frequently-asked-questions/definition-of-the-cultural-heritage/>
437. UNESDOC // <http://www.unesco.org/new/en/unesco/resources/publications/un-esdoc-database/>
438. University of Delaware Library, Special Collections Department. FORGING A COLLECTION. James Macpherson and the Ossian Poems // UD Special Collections, 21 Dec 2010, <http://www.lib.udel.edu/ud/spec/exhibits/forgery/ossian.htm>;
439. Simon, Ed. 11 legendary literary hoaxes. // <https://lithub.com/11-legendary-literary-hoaxes>, October 19, 2016
440. Sullivan, Nicola. Art UK to create online catalogue of UK's sculpture collection // Museum Association News, 26.06.2017 // <https://www.museumsassociation.org/museums-journal/news/26062017-art-uk-to-create-online-catalogue-of-uks-sculpture-collection>
441. University of Southampton. Black Sea MAP. // <http://cma.soton.ac.uk/research/black-sea-map/>
442. Vatican Museum // <http://www.museivaticani.va>
443. Weinberg, Steven. Sokal's Hoax. // The New York Review of Books, 8 august, 1996 // <https://www.nybooks.com/articles/1996/08/08/sokals-hoax/>
444. Wenman, Cosmo. Venus de Milo Spinning Thread. // <https://cosmowenman.com/2015/05/04/3d-reconstruction-venus-de-milo-spinning-thread/>

- 445.** What Archaeologists Really Think About Ancient Aliens, Lost Colonies and Fingerprints of Gods // Forbes, 3.9.2015
- 446.** Why connoisseurship matters, ctd, // Art History News, August 30 2012. // https://www.arthistorynews.com/articles/1613_Why_connoisseurship_matters_ctd
- 447.** World Tourism Organization (UNWTO). Religious Tourism in Asia and the Pacific, 2011 // http://cf.cdn.unwto.org/sites/all/files/pdf/110325_religious_tourism_excerpt.pdf
- 448.** Wiegand, Robert Karl. Informationsbeschaffung im Sponsoringmanagement: Eine empirische Studie am Beispiel der Sponsoren der Fußballbundesliga, // diplom.de, с. 94, цитирайки Esser, Hartmut. Soziologie: Allgemeine Grundlagen. – Frankfurt a.M. : Campus Verlag, 642 p.
- 449.** UNESCO. The Roles of Museums in Safeguarding Intangible Cultural Heritage (UNESCO Convention, October 2003) Position Paper for the Expert Meeting April 5 – 7, 2004. // <https://ich.unesco.org/doc/src/00085-EN.pdf>
- 450.** Neuendorf, Henri. A French Museum Just Discovered That Half of Its Collection Is Fake / ArtNet.com, 30 April 2018 // <https://news.artnet.com/art-world/france-terrus-museum-fake-art-1275536>
- 451.** McGyvern, Hannah. French museum discovers more than half its collection is fake / The Art Newspaper, 30 april 2018 // <https://www.theartnewspaper.com/news/french-museum-discovers-more-than-half-of-its-collection-is-fake>
- 452.** Dubault, Fabrice. INFO FRANCE 3 : le musée d'Elne victime d'un trafic de faux tableaux porte plainte // <https://france3-regions.francetvinfo.fr/occitanie/pyrenees-orientales/info-france-3-musee-elne-victime-traffic-faux-tableaux-porte-plainte-1466627.htmlq>, 27/04/2018

АУДИО И ВИДЕО МАТЕРИАЛИ

- 453.** Потъналата история на Черно море. [документален филм на БНТ; Сценарий: Мария Чернева, оператор: Красимир Стоичков, режисьор: Николай Василев; Излъчване: БНТ 1, 8.11.2017 г.,

- сряда, 22.30 ч.] // <https://www.bnt.bg/bg/a/potnalata-istoriya-na-chno-more>
- 454.** Трифонова, Мариана. Зрелищна историческа възстановка: Царският влак „Корона Експрес“ пристигна на гара „Трапезица“ / bTV Новините, 23.09.2018 г. // <https://btvnovinite.bg/bulgaria/zrelishtna-istoricheska-vazstanovka-carskijat-vlak-korona-ekspres-pristigna-na-gara-trapezica.html>
- 455.** "Monet". Fake or Fortune?. Episode 1. 19 June 2011. BBC.
- 456.** The fake Etienne Terrus collection / TRT Word Showcase, 1.06.2018 // <https://www.youtube.com/watch?v=bboYNiUOVT4>
- 457.** Your Paintings. BBC, 23 Jun 2011 // https://www.youtube.com/watch?v=KpyPzMW4_I

ПРИЛОЖЕНИЯ

НОРМАТИВНИ ДОКУМЕНТИ

Списък на свободно достъпните документи в онлайн база данни LEX.BG, достъпни чрез търсене с ключови думи „културни ценности“

1. 2013 - СЪДЪРЖАНИЕ НА АКТОВЕТЕ, ОБНАРОДВАНИ В ОФИЦИАЛНИЯ РАЗДЕЛ НА „ДЪРЖАВЕН ВЕСТНИК“ ПРЕЗ 2013 Г.
2. ЗАКОН ЗА ВОЕННИТЕ ПАМЕТНИЦИ
3. ЗАКОН ЗА ГОРИТЕ
4. ЗАКОН ЗА ДЕЙНОСТИТЕ ПО ПРЕДОСТАВЯНЕ НА УСЛУГИ
5. ЗАКОН ЗА ДЪРЖАВНАТА СОБСТВЕНОСТ
6. ЗАКОН ЗА ЕНЕРГИЙНАТА ЕФЕКТИВНОСТ
7. ЗАКОН ЗА ЕНЕРГИЙНАТА ЕФЕКТИВНОСТ
8. ЗАКОН ЗА ЗАКРИЛА И РАЗВИТИЕ НА КУЛТУРАТА
9. ЗАКОН ЗА ЗАЩИТЕНИТЕ ТЕРИТОРИИ
10. ЗАКОН ЗА ИЗМЕНЕНИЕ И ДОПЪЛНЕНИЕ НА ЗАКОНА ЗА КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО (ДВ, БР. 19 ОТ 2009 Г.)
11. ЗАКОН ЗА ИЗМЕНЕНИЕ И ДОПЪЛНЕНИЕ НА ЗАКОНА ЗА ОТБРАНАТА И ВЪОРЪЖЕНИТЕ СИЛИ НА РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ (ДВ, БР. 35 ОТ 2009 Г.)
12. ЗАКОН ЗА ИЗМЕНЕНИЕ И ДОПЪЛНЕНИЕ НА ЗАКОНА ЗА УСТРОЙСТВО НА ТЕРИТОРИЯТА (ДВ, БР. 1 ОТ 2001 Г.)
13. ЗАКОН ЗА ИЗМЕНЕНИЕ И ДОПЪЛНЕНИЕ НА ЗАКОНА ЗА УСТРОЙСТВОТО НА ЧЕРНОМОРСКОТО КРАЙБРЕЖИЕ (ДВ, БР. 48 ОТ 2007 Г.)
14. ЗАКОН ЗА КАМАРАТА НА СТРОИТЕЛИТЕ
15. ЗАКОН ЗА КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО
16. ЗАКОН ЗА МЕСТНИТЕ ДАНЪЦИ И ТАКСИ
17. ЗАКОН ЗА МИНИСТЕРСТВОТО НА ВЪТРЕШНИТЕ РАБОТИ
18. ЗАКОН ЗА НАЦИОНАЛНИЯ АРХИВЕН ФОНД
19. ЗАКОН ЗА НАЦИОНАЛНИЯ ДАРИТЕЛСКИ ФОНД „13 ВЕКА БЪЛГАРИЯ“
20. ЗАКОН ЗА НЕЗАВИСИМИТЕ ОЦЕНИТЕЛИ
21. ЗАКОН ЗА ОБЩЕСТВЕНИТЕ БИБЛИОТЕКИ
22. ЗАКОН ЗА ОБЩИНСКАТА СОБСТВЕНОСТ

23. ЗАКОН ЗА ОПАЗВАНЕ НА ОКОЛНАТА СРЕДА
24. ЗАКОН ЗА ОРЪЖИЯТА, БОЕПРИПАСИТЕ, ВЗРИВНИТЕ ВЕЩЕСТВА И ПИРОТЕХНИЧЕСКИТЕ ИЗДЕЛИЯ
25. ЗАКОН ЗА ОТБРАНАТА И ВЪОРЪЖЕНИТЕ СИЛИ НА РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ
26. ЗАКОН ЗА ПОДЗЕМНИТЕ БОГАТСТВА
27. ЗАКОН ЗА ПРЕДУЧИЛИЩНОТО И УЧИЛИЩНОТО ОБРАЗОВАНИЕ
28. ЗАКОН ЗА РАДИОТО И ТЕЛЕВИЗИЯТА
29. ЗАКОН ЗА СОБСТВЕНОСТТА И ПОЛЗУВАНЕТО НА ЗЕМЕДЕЛСКИТЕ ЗЕМИ
30. ЗАКОН ЗА СЪХРАНЕНИЕ НА ВЪГЛЕРОДЕН ДИОКСИД В ЗЕМНИТЕ НЕДРА
31. ЗАКОН ЗА ТУРИЗМА
32. ЗАКОН ЗА УСТРОЙСТВО НА ТЕРИТОРИЯТА
33. ЗАКОН ЗА УСТРОЙСТВОТО И ЗАСТРОЯВАНЕТО НА СТОЛИЧНАТА ОБЩИНА
34. ЗАКОН ЗА УСТРОЙСТВОТО НА ЧЕРНОМОРСКОТО КРАЙБРЕЖИЕ
35. ИНСТРУКЦИЯ № 39 ОТ 12 ДЕКЕМВРИ 2011 Г. ЗА ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ МЕЖДУ МИНИСТЕРСТВОТО НА ВЪТРЕШНИТЕ РАБОТИ И НАЦИОНАЛНАТА АГЕНЦИЯ ЗА ПРИХОДИТЕ
36. ИНСТРУКЦИЯ № 8121з-915 ОТ 1 ДЕКЕМВРИ 2014 Г. ЗА УСЛОВИЯТА И РЕДА ЗА ОСЪЩЕСТВЯВАНЕ НА ОПЕРАТИВНА ЗАЩИТА ПРИ НАВОДНЕНИЯ
37. ИНСТРУКЦИЯ № Из-2695 ОТ 18 ОКТОМВРИ 2011 Г. ЗА РЕДА ЗА ОСЪЩЕСТВЯВАНЕ НА ОПЕРАТИВНА ЗАЩИТА ПРИ НАВОДНЕНИЯ
38. КОДЕКС НА МЕЖДУНАРОДНОТО ЧАСТНО ПРАВО
39. КОНСТИТУЦИЯ НА РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ
40. МЕМОРАНДУМ ЗА РАЗБИРАТЕЛСТВО МЕЖДУ МИНИСТЕРСТВОТО НА КУЛТУРАТА НА РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ И МИНИСТЕРСТВОТО НА ТРАНСПОРТА, КОМУНИКАЦИИТЕ И БЛАГОУСТРОЙСТВОТО НА РЕПУБЛИКА КИПЪР ЗА ПРЕДОТВРАТЯВАНЕ НА КРАЖБАТА, НЕЗАКОННИТЕ РАЗКОПКИ И НЕЗАКОННИЯ ВНОС, ИЗНОС И ПРЕХВЪРЛЯНЕ НА ПРАВОТО НА СОБСТВЕНОСТ НА ДВИЖИМИ КУЛТУРНИ ЦЕННОСТИ, КАКТО И ЗА НАСЪРЧАВАНЕ НА ТЯХНОТО ВРЪЩАНЕ (Утвърден с Решение № 644 от 4 август 2016 г. на Министерския съвет. В сила от 18 октомври 2016 г.)
41. НАРЕДБА № 1 ОТ 30 ЮЛИ 2003 Г. ЗА НОМЕНКЛАТУРАТА НА ВИДОВЕТЕ СТРОЕЖИ
42. НАРЕДБА № 12 ОТ 25 ЮЛИ 2016 Г. ЗА ПРИЛАГАНЕ НА ПОДМЯРКА 7.2. „ИНВЕСТИЦИИ В СЪЗДАВАНЕТО, ПОДОБРЯВАНЕТО ИЛИ РАЗШИРЯВАНЕТО НА ВСИЧКИ ВИДОВЕ МАЛКА ПО МАЩАБИ ИНФРАСТРУКТУРА“ ОТ МЯРКА 7 „ОСНОВНИ УСЛУГИ И ОБНОВЯВАНЕ НА СЕЛАТА В СЕЛСКИТЕ РАЙОНИ“ ОТ

- ПРОГРАМАТА ЗА РАЗВИТИЕ НА СЕЛСКИТЕ РАЙОНИ ЗА ПЕРИОДА 2014 - 2020 Г.
- 43. НАРЕДБА № 2 ОТ 18 МАЙ 2000 Г. ЗА УЧЕБНОТО СЪДЪРЖАНИЕ
 - 44. НАРЕДБА № 2 ОТ 25 ФЕВРУАРИ 2014 Г. ЗА РЕДА ЗА ИЗДАВАНЕ НА РАЗРЕШЕНИЯ ЗА ИЗНОС, ВРЕМЕНЕН ИЗНОС И ВРЕМЕННО ИЗНАСЯНЕ НА ДВИЖИМИ КУЛТУРНИ ЦЕННОСТИ И НА СЕРТИФИКАТА ПО ЧЛ. 128, АЛ. 3 ОТ ЗАКОНА ЗА КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО ЗА ИЗНАСЯНЕ И ВРЕМЕННО ИЗНАСЯНЕ
 - 45. НАРЕДБА № 3 ОТ 18 НОЕМВРИ 2014 Г. ЗА СЪХРАНЯВАНЕТО, ПОЛЗВАНЕТО И РАЗПОРЕЖДАНЕТО С ДОКУМЕНТИ ОТ БИБЛИОТЕЧНИЯ ФОНД
 - 46. НАРЕДБА № 4 ОТ 12 ЮНИ 2015 Г. ЗА УСЛОВИЯТА И РЕДА ЗА ОСЪЩЕСТВЯВАНЕ НА ДЕЙНОСТИТЕ ПО КОНСЕРВАЦИЯ И РЕСТАВРАЦИЯ НА ДВИЖИМИ КУЛТУРНИ ЦЕННОСТИ
 - 47. НАРЕДБА № 4 ОТ 21 ДЕКЕМВРИ 2016 Г. ЗА ОБХВАТА И СЪДЪРЖАНИЕТО НА ДОКУМЕНТАЦИИ ЗА ИЗВЪРШВАНЕ НА КОНСЕРВАЦИОННО-РЕСТАВРАЦИОННИ ДЕЙНОСТИ НА НЕДВИЖИМИ КУЛТУРНИ ЦЕННОСТИ
 - 48. НАРЕДБА № 5 ОТ 31 ЮЛИ 2014 Г. ЗА СТРОИТЕЛСТВОТО В ГОРСКИТЕ ТЕРИТОРИИ БЕЗ ПРОМЯНА НА ПРЕДНАЗНАЧЕНИЕТО ИМ
 - 49. НАРЕДБА № 6 ОТ 28 МАРТ 2016 Г. ЗА ПРИЛАГАНЕ НА ПОДМЯРКА 7.6. „ПРОУЧВАНИЯ И ИНВЕСТИЦИИ, СВЪРЗАНИ С ПОДДЪРЖАНЕ, ВЪЗСТАНОВЯВАНЕ И ПОДОБРЯВАНЕ НА КУЛТУРНОТО И ПРИРОДНО НАСЛЕДСТВО НА СЕЛАТА“ ОТ МЯРКА 7 „ОСНОВНИ УСЛУГИ И ОБНОВЯВАНЕ НА СЕЛАТА В СЕЛСКИТЕ РАЙОНИ“ ОТ ПРОГРАМАТА ЗА РАЗВИТИЕ НА СЕЛСКИТЕ РАЙОНИ ЗА ПЕРИОДА 2014 - 2020 Г.
 - 50. НАРЕДБА № 7 ОТ 11 АВГУСТ 2016 Г. ЗА ПРОФИЛИРАНАТА ПОДГОТОВКА
 - 51. НАРЕДБА № 81213-1006 ОТ 24 АВГУСТ 2015 Г. ЗА РЕДА ЗА ОСЪЩЕСТВЯВАНЕ НА ПОЖАРОГАСИТЕЛНАТА И СПАСИТЕЛНАТА ДЕЙНОСТ ОТ ОРГАНИТЕ ЗА ПОЖАРНА БЕЗОПАСНОСТ И ЗАЩИТА НА НАСЕЛЕНИЕТО НА МИНИСТЕРСТВОТО НА ВЪТРЕШНИТЕ РАБОТИ
 - 52. НАРЕДБА № 81213-347 ОТ 25 ЮЛИ 2014 Г. ЗА УСЛОВИЯТА И РЕДА ЗА НАГРАЖДАВАНЕ НА СЛУЖИТЕЛИТЕ НА МИНИСТЕРСТВОТО НА ВЪТРЕШНИТЕ РАБОТИ
 - 53. НАРЕДБА № 9 ОТ 9 ЮНИ 2004 Г. ЗА ТЕХНИЧЕСКАТА ЕКСПЛОАТАЦИЯ НА ЕЛЕКТРИЧЕСКИ ЦЕНТРАЛИ И МРЕЖИ
 - 54. НАРЕДБА № 13-1941 ОТ 25 ЮЛИ 2011 Г. ЗА РЕДА ЗА ОСЪЩЕСТВЯВАНЕ НА ПОЖАРОГАСИТЕЛНАТА И СПАСИТЕЛНАТА ДЕЙНОСТ ОТ ОРГАНИТЕ ЗА ПОЖАРНА

- БЕЗОПАСНОСТ И ЗАЩИТА НА НАСЕЛЕНИЕТО НА
МИНИСТЕРСТВОТО НА ВЪТРЕШНИТЕ РАБОТИ
55. НАРЕДБА № ІЗ-491 ОТ 17 МАРТ 2010 Г. ЗА РЕДА ЗА
ОСЪЩЕСТВЯВАНЕ НА ПОЖАРОГАСИТЕЛНАТА ДЕЙНОСТ И
АВАРИЙНО-СПАСИТЕЛНАТА ДЕЙНОСТ ОТ ОРГАНИТЕ ЗА
ПОЖАРНА БЕЗОПАСНОСТ И СПАСЯВАНЕ НА МИНИСТЕРСТВОТО
НА ВЪТРЕШНИТЕ РАБОТИ
 56. НАРЕДБА № Н-00-0001 ОТ 14 ФЕВРУАРИ 2011 Г. ЗА ИЗВЪРШВАНЕ
НА ТЕРЕННИ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ПРОУЧВАНИЯ
 57. НАРЕДБА № Н-00-0005 ОТ 8 ЮНИ 2010 Г. ЗА УСЛОВИЯТА И РЕДА
ЗА ВЪЗПРОИЗВЕЖДАНЕ НА КУЛТУРНИ ЦЕННОСТИ В КОПИЯ,
РЕПЛИКИ И ПРЕДМЕТИ С ТЪРГОВСКО ПРЕДНАЗНАЧЕНИЕ
 58. НАРЕДБА № Н-1 ОТ 1 ФЕВРУАРИ 2012 Г. ЗА ПРЕНАСЯНЕТО ПРЕЗ
ГРАНИЦАТА НА СТРАНАТА НА ПАРИЧНИ СРЕДСТВА,
БЛАГОРОДНИ МЕТАЛИ, СКЪПОЦЕННИ КАМЪНИ И ИЗДЕЛИЯ СЪС
И ОТ ТЯХ И ВОДЕНЕ НА МИТНИЧЕСКИ РЕГИСТРИ ПО ЧЛ. 10А ОТ
ВАЛУТНИЯ ЗАКОН
 59. НАРЕДБА № Н-12 ОТ 21 НОЕМВРИ 2012 Г. ЗА РЕДА ЗА
ИДЕНТИФИЦИРАНЕ, ДЕКЛАРИРАНЕ, ПРЕДОСТАВЯНЕ НА СТАТУТ
И ЗА ОПРЕДЕЛЯНЕ НА КАТЕГОРИЯТА НА НЕДВИЖИМИТЕ
КУЛТУРНИ ЦЕННОСТИ, ЗА ДОСТЪПА И ПОДЛЕЖАЩИТЕ НА
ВПИСВАНЕ ОБСТОЯТЕЛСТВА В НАЦИОНАЛНИЯ РЕГИСТЪР НА
НЕДВИЖИМИТ...
 60. НАРЕДБА № Н-2 ОТ 6 АПРИЛ 2011 Г. ЗА СЪЗДАВАНЕ,
ПОДДЪРЖАНЕ И ПРЕДОСТАВЯНЕ НА ИНФОРМАЦИЯТА ОТ
АВТОМАТИЗИРАНА ИНФОРМАЦИОННА СИСТЕМА
„АРХЕОЛОГИЧЕСКА КАРТА НА БЪЛГАРИЯ“
 61. НАРЕДБА № Н-3 ОТ 26 ЯНУАРИ 2012 Г. ЗА СЪЗДАВАНЕТО,
СЪДЪРЖАНИЕТО, ПОДДЪРЖАНЕТО, СЪХРАНЯВАНЕТО И
ИЗПОЛЗВАНЕТО НА НАЦИОНАЛНИЯ ДОКУМЕНТАЛЕН АРХИВ НА
НАЦИОНАЛНИЯ ИНСТИТУТ ЗА НЕДВИЖИМОТО КУЛТУРНО
НАСЛЕДСТВО И НАУЧНИЯ АРХИВ НА МУЗЕИТЕ
 62. НАРЕДБА № Н-3 ОТ 3 ДЕКЕМВРИ 2009 Г. ЗА РЕДА ЗА ИЗВЪРШВАНЕ
НА ИДЕНТИФИКАЦИЯ И ЗА ВОДЕНЕ НА РЕГИСТЪРА НА
ДВИЖИМИ КУЛТУРНИ ЦЕННОСТИ
 63. НАРЕДБА № Н-3 ОТ 6 АПРИЛ 2011 Г. ЗА УСЛОВИЯТА И РЕДА ЗА
СЪЗДАВАНЕ И ПОДДЪРЖАНЕ НА ПУБЛИЧЕН РЕГИСТЪР НА
ЛИЦАТА, КОИТО ИМАТ ПРАВО ДА ИЗВЪРШВАТ ДЕЙНОСТИ ПО
КОНСЕРВАЦИЯ И РЕСТАВРАЦИЯ
 64. НАРЕДБА № Н-3 ОТ 8 ОКТОМВРИ 2013 Г. ЗА ВОДЕНЕ НА РЕГИСТЪР
НА МУЗЕИТЕ И ЗА ОБСТОЯТЕЛСТВАТА, ПОДЛЕЖАЩИ НА
ВПИСВАНЕ В НЕГО

65. НАРЕДБА № Н-4 ОТ 11 ДЕКЕМВРИ 2009 Г. ЗА РЕДА ЗА ВОДЕНЕ НА РЕГИСТЪРА НА ЕКСПЕРТИ ПО ЧЛ. 96, АЛ. 3 ОТ ЗАКОНА ЗА КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО
66. НАРЕДБА № Н-4 ОТ 8 ОКТОМВРИ 2013 Г. ЗА УСЛОВИЯТА И РЕДА ЗА ПРЕДСТАВЯНЕ НА КУЛТУРНИТЕ ЦЕННОСТИ
67. НАРЕДБА № Н-6 ОТ 11 ДЕКЕМВРИ 2009 Г. ЗА ФОРМИРАНЕ И УПРАВЛЕНИЕ НА МУЗЕЙНИТЕ ФОНДОВЕ
68. НАРЕДБА № Н-9 ОТ 27 АПРИЛ 2012 Г. ЗА РЕДА ЗА СЪЗДАВАНЕТО И УПРАВЛЕНИЕТО НА ОБЩЕСТВЕНИТЕ КОЛЕКЦИИ
69. НАРЕДБА № РД-02-20-2 ОТ 27 ЯНУАРИ 2012 Г. ЗА ПРОЕКТИРАНЕ НА СГРАДИ И СЪОРЪЖЕНИЯ В ЗЕМЕТРЪСНИ РАЙОНИ
70. НАРЕДБА № РД-02-20-25 ОТ 3 ДЕКЕМВРИ 2012 Г. ЗА УСЛОВИЯТА И РЕДА ЗА ИЗДАВАНЕ НА УДОСТОВЕРЕНИЕ ЗА ВПИСВАНЕ В РЕГИСТЪРА НА КОНСУЛТАНТИТЕ ЗА ОЦЕНЯВАНЕ НА СЪОТВЕТСТВИЕТО НА ИНВЕСТИЦИОННИТЕ ПРОЕКТИ И/ИЛИ УПРАЖНЯВАНЕ НА СТРОИТЕЛЕН НАДЗОР
71. НАРЕДБА № РД-02-20-3 ОТ 21 ДЕКЕМВРИ 2015 Г. ЗА ПРОЕКТИРАНЕ, ИЗПЪЛНЕНИЕ И ПОДДЪРЖАНЕ НА СГРАДИ ЗА ОБЩЕСТВЕНО ОБСЛУЖВАНЕ В ОБЛАСТТА НА ОБРАЗОВАНИЕТО И НАУКАТА, ЗДРАВЕОПАЗВАНЕТО, КУЛТУРАТА И ИЗКУСТВАТА
72. НАРЕДБА № РД-02-20-5 ОТ 15 ДЕКЕМВРИ 2016 Г. ЗА СЪДЪРЖАНИЕТО, СЪЗДАВАНЕТО И ПОДДЪРЖАНЕТО НА КАДАСТРАЛНАТА КАРТА И КАДАСТРАЛНИТЕ РЕГИСТРИ
73. НАРЕДБА № РД-02-20-6 ОТ 19 ДЕКЕМВРИ 2016 Г. ЗА ТЕХНИЧЕСКИТЕ ИЗИСКВАНИЯ ЗА ФИЗИЧЕСКА СИГУРНОСТ НА СТРОЕЖИТЕ
74. НАРЕДБА ЗА ИЗМЕНЕНИЕ И ДОПЪЛНЕНИЕ НА НАРЕДБА № 16 ОТ 2004 Г. ЗА СЕРВИТУТИТЕ НА ЕНЕРГИЙНИТЕ ОБЕКТИ (ДВ, БР. 88 ОТ 2004 Г.)
75. НАРЕДБА ЗА ИЗМЕНЕНИЕ И ДОПЪЛНЕНИЕ НА НАРЕДБА № 24 ОТ 2008 Г. ЗА УСЛОВИЯТА И РЕДА ЗА ПРЕДОСТАВЯНЕ НА БЕЗВЪЗМЕЗДНА ФИНАНСОВА ПОМОЩ ПО МЯРКА „ОБНОВЯВАНЕ И РАЗВИТИЕ НА НАСЕЛЕНИТЕ МЕСТА“ ОТ ПРОГРАМАТА ЗА РАЗВИТИЕ НА СЕЛСКИТЕ РАЙОНИ ЗА ПЕРИОДА 2007 - 2013 Г....
76. НАРЕДБА ЗА ИЗМЕНЕНИЕ И ДОПЪЛНЕНИЕ НА НАРЕДБА № 4 ОТ 2001 Г. ЗА ОБХВАТА И СЪДЪРЖАНИЕТО НА ИНВЕСТИЦИОННИТЕ ПРОЕКТИ (ДВ, БР. 51 ОТ 2001 Г.)
77. НАРЕДБА ЗА ИЗМЕНЕНИЕ И ДОПЪЛНЕНИЕ НА НАРЕДБА № 8 ОТ 2001 Г. ЗА ОБЕМА И СЪДЪРЖАНИЕТО НА УСТРОЙСТВЕНИТЕ СХЕМИ И ПЛАНОВЕ (ДВ, БР. 57 ОТ 2001 Г.)
78. НАРЕДБА ЗА ИЗМЕНЕНИЕ И ДОПЪЛНЕНИЕ НА НАРЕДБА № Н-12 ОТ 2012 Г. ЗА РЕДА ЗА ИДЕНТИФИЦИРАНЕ, ДЕКЛАРИРАНЕ, ПРЕДОСТАВЯНЕ НА СТАТУТ И ЗА ОПРЕДЕЛЯНЕ НА КАТЕГОРИЯТА НА НЕДВИЖИМИТЕ КУЛТУРНИ ЦЕННОСТИ, ЗА

- ДОСТЪПА И ПОДЛЕЖАЩИТЕ НА ВПИСВАНЕ ОБСТОЯТЕЛСТВА В НАЦИОНАЛ...
- 79.** НАРЕДБА ЗА ИЗМЕНЕНИЕ И ДОПЪЛНЕНИЕ НА НАРЕДБА № Н-4 ОТ 2007 Г. ЗА ПРОВЕЖДАНЕ НА КОНКУРСИТЕ ЗА ДИРЕКТОРИ НА ДЪРЖАВНИТЕ КУЛТУРНИ ИНСТИТУТИ (ДВ, БР. 50 ОТ 2007 Г.)
 - 80.** НАРЕДБА ЗА ИЗМЕНЕНИЕ И ДОПЪЛНЕНИЕ НА НАРЕДБА № Н-7 ОТ 2008 Г. ЗА ИЗВЪРШВАНЕ НА ВОДОЛАЗНА И ДРУГА ПОДВОДНА ДЕЙНОСТ (ДВ, БР. 59 ОТ 2008 Г.)
 - 81.** НАРЕДБА ЗА ИЗМЕНЕНИЕ И ДОПЪЛНЕНИЕ НА НАРЕДБА № РД-02-20-19 ОТ 2011 Г. ЗА ПРОЕКТИРАНЕ НА СТРОИТЕЛНИТЕ КОНСТРУКЦИИ НА СТРОЕЖИТЕ ЧРЕЗ ПРИЛАГАНЕ НА ЕВРОПЕЙСКАТА СИСТЕМА ЗА ПРОЕКТИРАНЕ НА СТРОИТЕЛНИ КОНСТРУКЦИИ (ДВ, БР. 2 ОТ 2012 Г.)
 - 82.** НАРЕДБА ЗА ИЗМЕНЕНИЕ НА НАРЕДБА № 4 ОТ 2001 Г. ЗА ОБХВАТА И СЪДЪРЖАНИЕТО НА ИНВЕСТИЦИОННИТЕ ПРОЕКТИ (ДВ, БР. 51 ОТ 2001 Г.)
 - 83.** НАРЕДБА ЗА ОБХВАТА, СТРУКТУРАТА, СЪДЪРЖАНИЕТО И МЕТОДОЛОГИЯТА ЗА ИЗРАБОТВАНЕ НА ПЛАНОВЕТЕ ЗА ОПАЗВАНЕ И УПРАВЛЕНИЕ НА ЕДИНИЧНИТЕ ИЛИ ГРУПОВИТЕ НЕДВИЖИМИ КУЛТУРНИ ЦЕННОСТИ
 - 84.** НАРЕДБА ЗА ОРГАНИЗАЦИЯТА НА ЕДИННАТА СИСТЕМА ЗА ТУРИСТИЧЕСКА ИНФОРМАЦИЯ
 - 85.** НАРЕДБА ЗА ОТЧИТАНЕ И ОПАЗВАНЕ НА ДВИЖИМИТЕ ПАМЕТНИЦИ НА КУЛТУРАТА
 - 86.** НАРЕДБА ЗА ПЛАНИРАНЕ НА ГРАЖДАНСКИ РЕСУРСИ ЗА ОТБРАНА
 - 87.** НАРЕДБА ЗА ПРЕМЕСТВАЕМИТЕ ОБЕКТИ, ЗА РЕКЛАМНИТЕ, ИНФОРМАЦИОННИТЕ И МОНУМЕНТАЛНО-ДЕКОРАТИВНИТЕ ЕЛЕМЕНТИ И ЗА РЕКЛАМНАТА ДЕЙНОСТ НА ТЕРИТОРИЯТА НА СТОЛИЧНА ОБЩИНА
 - 88.** НАРЕДБА ЗА ПРИДОБИВАНЕ И ОТНЕМАНЕ НА СТАТУТ НА ДЪРЖАВЕН КУЛТУРЕН ИНСТИТУТ С НАЦИОНАЛНО ЗНАЧЕНИЕ
 - 89.** НАРЕДБА ЗА ПРОВЕЖДАНЕ НА КОНКУРСИ И ТЪРГОВЕ ЗА ПРЕДОСТАВЯНЕ НА РАЗРЕШЕНИЯ ЗА ТЪРСЕНЕ И/ИЛИ ПРОУЧВАНЕ И НА КОНЦЕСИИ ЗА ДОБИВ НА ПОДЗЕМНИ БОГАТСТВА ПО ЗАКОНА ЗА ПОДЗЕМНИТЕ БОГАТСТВА
 - 90.** НАРЕДБА ЗА РЕДА, НАЧИНА И КОМПЕТЕНТНИТЕ ОРГАНИ ЗА УСТАНОВЯВАНЕ НА КРИТИЧНИТЕ ИНФРАСТРУКТУРИ И ОБЕКТИТЕ ИМ И ОЦЕНКА НА РИСКА ЗА ТЯХ
 - 91.** НАРЕДБА ЗА УПРАВЛЕНИЕ НА МИННИТЕ ОТПАДЪЦИ
 - 92.** НАРЕДБА ЗА УПРАВЛЕНИЕ НА СТРОИТЕЛНИТЕ ОТПАДЪЦИ И ЗА ВЛАГАНЕ НА РЕЦИКЛИРАНИ СТРОИТЕЛНИ МАТЕРИАЛИ

- 93.** НАРЕДБА ЗА УСЛОВИЯТА И РЕДА ЗА ИЗВЪРШВАНЕ НА ОЦЕНКА НА ВЪЗДЕЙСТВИЕТО ВЪРХУ ОКОЛНАТА СРЕДА (ЗАГЛ. ИЗМ. - ДВ, БР. 3 ОТ 2006 Г.)
- 94.** НАРЕДБА ЗА УСЛОВИЯТА И РЕДА ЗА ПРОВЕЖДАНЕ НА ЕВАКУАЦИЯ И РАЗСРЕДОТОЧАВАНЕ
- 95.** НАРЕДБА ЗА УСЛОВИЯТА, РЕДА И ОРГАНИТЕ ЗА ИЗВЪРШВАНЕ НА АНАЛИЗ, ОЦЕНКА И КАРТОГРАФИРАНЕ НА РИСКОВЕТЕ ОТ БЕДСТВИЯ
- 96.** НАРЕДБА ЗА УСЛОВИЯТА, РЕДА И СРОКОВЕТЕ ЗА ИЗГОТВЯНЕ, СЪГЛАСУВАНЕ, ПРИЕМАНЕ, АКТУАЛИЗИРАНЕ И ИЗПЪЛНЕНИЕ НА НАЦИОНАЛНАТА КОНЦЕПЦИЯ ЗА ПРОСТРАНСТВЕНО РАЗВИТИЕ, РЕГИОНАЛНИТЕ СХЕМИ ЗА ПРОСТРАНСТВЕНО РАЗВИТИЕ НА РАЙОНИТЕ ОТ НИВО 2 И РЕГИОНАЛНИТЕ СХЕМИ ЗА ПРОСТРАНСТВЕНО РАЗВИТИЕ НА РАЙОНИТЕ ОТ НИВО 3 (ОБЛАСТИ)
- 97.** НАЦИОНАЛНА СТАТИСТИЧЕСКА ПРОГРАМА ЗА 2015 ГОДИНА
- 98.** НАЦИОНАЛНА СТАТИСТИЧЕСКА ПРОГРАМА ЗА 2016 Г.
- 99.** ПОСТАНОВЛЕНИЕ № 109 ОТ 6 ЮНИ 2005 Г. ЗА СЪЗДАВАНЕ НА ДЪРЖАВЕН КУЛТУРЕН ИНСТИТУТ КЪМ МИНИСТЪРА НА ВЪНШНИТЕ РАБОТИ
- 100.** ПОСТАНОВЛЕНИЕ № 210 ОТ 21 ЮЛИ 2014 Г. ЗА ОДОБРЯВАНЕ НА ДОПЪЛНИТЕЛНИ РАЗХОДИ ПО БЮДЖЕТА НА МИНИСТЕРСТВОТО НА КУЛТУРАТА ЗА 2014 Г.
- 101.** ПОСТАНОВЛЕНИЕ № 212 ОТ 19 СЕПТЕМВРИ 2013 Г. ЗА ИЗМЕНЕНИЕ И ДОПЪЛНЕНИЕ НА ТАРИФАТА ЗА ТАКСИТЕ, КОИТО СЪБИРАТ МУЗЕИТЕ, НАЦИОНАЛНИЯТ ИНСТИТУТ ЗА НЕДВИЖИМО КУЛТУРНО НАСЛЕДСТВО И НАЦИОНАЛНАТА БИБЛИОТЕКА „СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ“ ЗА ИЗВЪРШВАНЕ НА УСЛУГИ И ЗА...
- 102.** ПОСТАНОВЛЕНИЕ № 232 ОТ 1 АВГУСТ 2011 Г. ЗА ИЗМЕНЕНИЕ И ДОПЪЛНЕНИЕ НА НАРЕДБАТА ЗА ДЕЙНОСТТА НА ЗАЛОЖНИТЕ КЪЩИ, ПРИЕТА С ПОСТАНОВЛЕНИЕ № 40 НА МИНИСТЕРСКИЯ СЪВЕТ ОТ 2009 Г. (ДВ, БР. 16 ОТ 2009 Г.)
- 103.** ПОСТАНОВЛЕНИЕ № 280 ОТ 17 ОКТОМВРИ 2011 Г. ЗА ПРЕОБРАЗУВАНЕ НА КУЛТУРЕН ИНСТИТУТ
- 104.** ПОСТАНОВЛЕНИЕ № 292 ОТ 8 НОЕМВРИ 2016 Г. ЗА ПРЕОБРАЗУВАНЕ НА ОБЩИНСКИ КУЛТУРЕН ИНСТИТУТ „ДИРЕКЦИЯ „ВОЕННОИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕИ“ - ПЛЕВЕН, В РЕГИОНАЛЕН ВОЕННОИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ПЛЕВЕН
- 105.** ПОСТАНОВЛЕНИЕ № 318 ОТ 3 ОКТОМВРИ 2014 Г. ЗА ОДОБРЯВАНЕ НА ДОПЪЛНИТЕЛЕН ТРАНСФЕР ЗА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“ ЗА 2014 Г.

- 106.** ПОСТАНОВЛЕНИЕ № 374 ОТ 22 ДЕКЕМВРИ 2016 Г. ЗА ИЗПЪЛНЕНИЕТО НА ДЪРЖАВНИЯ БЮДЖЕТ НА РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ ЗА 2017 Г.
- 107.** ПОСТАНОВЛЕНИЕ № 380 ОТ 29 ДЕКЕМВРИ 2015 Г. ЗА ИЗПЪЛНЕНИЕТО НА ДЪРЖАВНИЯ БЮДЖЕТ НА РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ ЗА 2016 Г.
- 108.** ПОСТАНОВЛЕНИЕ № 440 ОТ 22 ДЕКЕМВРИ 2014 Г. ЗА ПРЕОБРАЗУВАНЕ НА НАЦИОНАЛНИ МУЗЕИ
- 109.** ПОСТАНОВЛЕНИЕ № 8 ОТ 16 ЯНУАРИ 2015 Г. ЗА ИЗПЪЛНЕНИЕТО НА ДЪРЖАВНИЯ БЮДЖЕТ НА РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ ЗА 2015 Г.
- 110.** ПРАВИЛА НА СТОЛИЧЕН ОБЩИНСКИ СЪВЕТ ЗА ДОПЪЛНИТЕЛНО ВЪЗНАГРАЖДЕНИЕ НА ПЕРСОНАЛА В ОКИ „МУЗЕЙ ЗА ИСТОРИЯ НА СОФИЯ“
- 111.** ПРАВИЛА НА СТОЛИЧЕН ОБЩИНСКИ СЪВЕТ ЗА ДОПЪЛНИТЕЛНО ВЪЗНАГРАЖДЕНИЕ НА СЛУЖИТЕЛИТЕ В ОКИ „СОФИЙСКА ГРАДСКА ХУДОЖЕСТВЕНА ГАЛЕРИЯ“
- 112.** ПРАВИЛА НА СТОЛИЧЕН ОБЩИНСКИ СЪВЕТ ЗА ДОПЪЛНИТЕЛНО ВЪЗНАГРАЖДЕНИЕ НА СЛУЖИТЕЛИТЕ В ОКИ ГАЛЕРИЯ-МУЗЕЙ „ДЕЧКО УЗУНОВ“
- 113.** ПРАВИЛА НА СТОЛИЧЕН ОБЩИНСКИ СЪВЕТ ЗА РАЗПРЕДЕЛЕНИЕ НА СОБСТВЕНИ ПРИХОДИ ОТ ОСНОВНАТА ДЕЙНОСТ ЗА ИЗДРЪЖКА НА ОКИ ДОМ НА КУЛТУРАТА „СРЕДЕЦ“ И ХУДОЖЕСТВЕНИТЕ СЪСТАВИ КЪМ НЕГО
- 114.** ПРАВИЛНИК ЗА ИЗМЕНЕНИЕ И ДОПЪЛНЕНИЕ НА ПРАВИЛНИКА ЗА УСТРОЙСТВОТО И ДЕЙНОСТТА НА НАЦИОНАЛНИЯ ВОЕННОИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ (ДВ, БР. 62 ОТ 2009 Г.)
- 115.** ПРАВИЛНИК ЗА ИЗМЕНЕНИЕ И ДОПЪЛНЕНИЕ НА ПРАВИЛНИКА ЗА УСТРОЙСТВОТО, ОРГАНИЗАЦИЯТА НА РАБОТАТА И ФИНАНСИРАНЕТО НА СПЕЦИАЛИЗИРАНИЯ ЕКСПЕРТЕН СЪВЕТ ЗА ОПАЗВАНЕ НА НЕДВИЖИМИТЕ КУЛТУРНИ ЦЕННОСТИ (ДВ, БР. 48 ОТ 2011 Г.)
- 116.** ПРАВИЛНИК ЗА ИЗМЕНЕНИЕ И ДОПЪЛНЕНИЕ НА УСТРОЙСТВЕНИЯ ПРАВИЛНИК НА ДИРЕКЦИЯ НА ПРИРОДЕН ПАРК „БЕЛАСИЦА“ (ДВ, БР. 12 ОТ 2012 Г.)
- 117.** ПРАВИЛНИК ЗА ИЗМЕНЕНИЕ И ДОПЪЛНЕНИЕ НА УСТРОЙСТВЕНИЯ ПРАВИЛНИК НА ДИРЕКЦИЯ НА ПРИРОДЕН ПАРК „БЪЛГАРКА“ (ДВ, БР. 12 ОТ 2012 Г.)
- 118.** ПРАВИЛНИК ЗА ИЗМЕНЕНИЕ И ДОПЪЛНЕНИЕ НА УСТРОЙСТВЕНИЯ ПРАВИЛНИК НА ДИРЕКЦИЯ НА ПРИРОДЕН ПАРК „ВИТОША“ (ДВ, БР. 12 ОТ 2012 Г.)
- 119.** ПРАВИЛНИК ЗА ИЗМЕНЕНИЕ И ДОПЪЛНЕНИЕ НА УСТРОЙСТВЕНИЯ ПРАВИЛНИК НА ДИРЕКЦИЯ НА ПРИРОДЕН ПАРК „ВРАЧАНСКИ БАЛКАН“ (ДВ, БР. 12 ОТ 2012 Г.)

120. ПРАВИЛНИК ЗА ИЗМЕНЕНИЕ И ДОПЪЛНЕНИЕ НА УСТРОЙСТВЕНИЯ ПРАВИЛНИК НА ДИРЕКЦИЯ НА ПРИРОДЕН ПАРК „ЗЛАТНИ ПЯСЪЦИ“ (ДВ, БР. 12 ОТ 2012 Г.)
121. ПРАВИЛНИК ЗА ИЗМЕНЕНИЕ И ДОПЪЛНЕНИЕ НА УСТРОЙСТВЕНИЯ ПРАВИЛНИК НА ДИРЕКЦИЯ НА ПРИРОДЕН ПАРК „ПЕРСИНА“ (ДВ, БР. 12 ОТ 2012 Г.)
122. ПРАВИЛНИК ЗА ИЗМЕНЕНИЕ И ДОПЪЛНЕНИЕ НА УСТРОЙСТВЕНИЯ ПРАВИЛНИК НА ДИРЕКЦИЯ НА ПРИРОДЕН ПАРК „РИЛСКИ МАНАСТИР“ (ДВ, БР. 12 ОТ 2012 Г.)
123. ПРАВИЛНИК ЗА ИЗМЕНЕНИЕ И ДОПЪЛНЕНИЕ НА УСТРОЙСТВЕНИЯ ПРАВИЛНИК НА ДИРЕКЦИЯ НА ПРИРОДЕН ПАРК „РУСЕНСКИ ЛОМ“ (ДВ, БР. 12 ОТ 2012 Г.)
124. ПРАВИЛНИК ЗА ИЗМЕНЕНИЕ И ДОПЪЛНЕНИЕ НА УСТРОЙСТВЕНИЯ ПРАВИЛНИК НА ДИРЕКЦИЯ НА ПРИРОДЕН ПАРК „СИНИТЕ КАМЪНИ“ (ДВ, БР. 12 ОТ 2012 Г.)
125. ПРАВИЛНИК ЗА ИЗМЕНЕНИЕ И ДОПЪЛНЕНИЕ НА УСТРОЙСТВЕНИЯ ПРАВИЛНИК НА ДИРЕКЦИЯ НА ПРИРОДЕН ПАРК „СТРАНДЖА“ (ДВ, БР. 12 ОТ 2012 Г.)
126. ПРАВИЛНИК ЗА ИЗМЕНЕНИЕ И ДОПЪЛНЕНИЕ НА УСТРОЙСТВЕНИЯ ПРАВИЛНИК НА ДИРЕКЦИЯ НА ПРИРОДЕН ПАРК „ШУМЕНСКО ПЛАТО“ (ДВ, БР. 12 ОТ 2012 Г.)
127. ПРАВИЛНИК ЗА ИЗМЕНЕНИЕ НА ПРАВИЛНИКА ЗА УСТРОЙСТВОТО, ОРГАНИЗАЦИЯТА НА РАБОТАТА И ФИНАНСИРАНЕТО НА СПЕЦИАЛИЗИРАНИЯ ЕКСПЕРТЕН СЪВЕТ ЗА ОПАЗВАНЕ НА НЕДВИЖИМИТЕ КУЛТУРНИ ЦЕННОСТИ (ДВ, БР. 48 ОТ 2011 Г.)
128. ПРАВИЛНИК ЗА ИЗПЪЛНЕНИЕ НА КОНВЕНЦИЯТА ЗА ЗАЩИТА НА КУЛТУРНИТЕ ЦЕННОСТИ В СЛУЧАЙ НА ВЪОРЪЖЕН КОНФЛИКТ
129. ПРАВИЛНИК ЗА ПРИЛАГАНЕ НА ЗАКОНА ЗА КОНЦЕСИИТЕ
130. ПРАВИЛНИК ЗА ПРИЛАГАНЕ НА ЗАКОНА ЗА МИНИСТЕРСТВОТО НА ВЪТРЕШНИТЕ РАБОТИ
131. ПРАВИЛНИК ЗА ПРИЛАГАНЕ НА ЗАКОНА ЗА СОБСТВЕНОСТТА И ПОЛЗВАНЕТО НА ЗЕМЕДЕЛСКИТЕ ЗЕМИ
132. ПРАВИЛНИК ЗА РЕДА ЗА ВПИСВАНЕ И ВОДЕНЕ НА ЦЕНТРАЛНИЯ ПРОФЕСИОНАЛЕН РЕГИСТЪР НА СТРОИТЕЛЯ
133. ПРАВИЛНИК ЗА СТРУКТУРНИЯ СЪСТАВ И ОРГАНИЗАЦИЯТА НА РАБОТА НА СПЕЦИАЛИЗИРАНИЯ ЕКСПЕРТЕН СЪВЕТ ПО ЧЛ. 99, АЛ. 2 ОТ ЗАКОНА ЗА КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО
134. ПРАВИЛНИК ЗА УСТРОЙСТВОТО И ДЕЙНОСТТА НА АКАДЕМИЯТА НА МИНИСТЕРСТВОТО НА ВЪТРЕШНИТЕ РАБОТИ
135. ПРАВИЛНИК ЗА УСТРОЙСТВОТО И ДЕЙНОСТТА НА ДЪРЖАВНИЯ КУЛТУРЕН ИНСТИТУТ КЪМ МИНИСТЪРА НА ВЪНШНИТЕ РАБОТИ
136. ПРАВИЛНИК ЗА УСТРОЙСТВОТО И ДЕЙНОСТТА НА КЪЩА МУЗЕЙ „ПАНЧО ВЛАДИГЕРОВ“

137. ПРАВИЛНИК ЗА УСТРОЙСТВОТО И ДЕЙНОСТТА НА МИНИСТЕРСТВОТО НА ВЪТРЕШНИТЕ РАБОТИ
138. ПРАВИЛНИК ЗА УСТРОЙСТВОТО И ДЕЙНОСТТА НА МУЗЕЙ „БОРИС ХРИСТОВ“ - СОФИЯ
139. ПРАВИЛНИК ЗА УСТРОЙСТВОТО И ДЕЙНОСТТА НА МУЗЕЙ „БОРИС ХРИСТОВ“ - СОФИЯ
140. ПРАВИЛНИК ЗА УСТРОЙСТВОТО И ДЕЙНОСТТА НА МУЗЕЙ „ВАСИЛ ЛЕВСКИ“ - КАРЛОВО
141. ПРАВИЛНИК ЗА УСТРОЙСТВОТО И ДЕЙНОСТТА НА МУЗЕЙ „ХРИСТО БОТЕВ“ - КАЛОФЕР
142. ПРАВИЛНИК ЗА УСТРОЙСТВОТО И ДЕЙНОСТТА НА НАЦИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ - СОФИЯ
143. ПРАВИЛНИК ЗА УСТРОЙСТВОТО И ДЕЙНОСТТА НА НАЦИОНАЛЕН ЛИТЕРАТУРЕН МУЗЕЙ
144. ПРАВИЛНИК ЗА УСТРОЙСТВОТО И ДЕЙНОСТТА НА НАЦИОНАЛЕН МУЗЕЕН КОМПЛЕКС – СОФИЯ
145. ПРАВИЛНИК ЗА УСТРОЙСТВОТО И ДЕЙНОСТТА НА НАЦИОНАЛЕН МУЗЕЙ „ЗЕМЯТА И ХОРАТА“ - СОФИЯ
146. ПРАВИЛНИК ЗА УСТРОЙСТВОТО И ДЕЙНОСТТА НА НАЦИОНАЛЕН МУЗЕЙ НА БЪЛГАРСКОТО ИЗОБРАЗИТЕЛНО ИЗКУСТВО
147. ПРАВИЛНИК ЗА УСТРОЙСТВОТО И ДЕЙНОСТТА НА НАЦИОНАЛЕН МУЗЕЙ НА ОБРАЗОВАНИЕТО - ГР. ГАБРОВО
148. ПРАВИЛНИК ЗА УСТРОЙСТВОТО И ДЕЙНОСТТА НА НАЦИОНАЛЕН ПАРК-МУЗЕЙ „ШИПКА - БУЗЛУДЖА“ - КАЗАНЛЪК
149. ПРАВИЛНИК ЗА УСТРОЙСТВОТО И ДЕЙНОСТТА НА НАЦИОНАЛЕН ПОЛИТЕХНИЧЕСКИ МУЗЕЙ - СОФИЯ
150. ПРАВИЛНИК ЗА УСТРОЙСТВОТО И ДЕЙНОСТТА НА НАЦИОНАЛНАТА ГАЛЕРИЯ
151. ПРАВИЛНИК ЗА УСТРОЙСТВОТО И ДЕЙНОСТТА НА НАЦИОНАЛНИЯ ВОЕННОИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ
152. ПРАВИЛНИК ЗА УСТРОЙСТВОТО И ДЕЙНОСТТА НА НАЦИОНАЛНИЯ ИНСТИТУТ ЗА НЕДВИЖИМО КУЛТУРНО НАСЛЕДСТВО
153. ПРАВИЛНИК ЗА УСТРОЙСТВОТО И ДЕЙНОСТТА НА НАЦИОНАЛНИЯ ЛИТЕРАТУРЕН МУЗЕЙ
154. ПРАВИЛНИК ЗА УСТРОЙСТВОТО И ДЕЙНОСТТА НА НАЦИОНАЛНИЯ МУЗЕЙ НА ОБРАЗОВАНИЕТО - ГАБРОВО
155. ПРАВИЛНИК ЗА УСТРОЙСТВОТО И ДЕЙНОСТТА НА ОБЩНСКИ КУЛТУРЕН ИНСТИТУТ „МУЗЕЙ ЗА ИСТОРИЯ НА СОФИЯ"
156. ПРАВИЛНИК ЗА УСТРОЙСТВОТО И ДЕЙНОСТТА НА ОБЩНСКИ КУЛТУРЕН ИНСТИТУТ ГАЛЕРИЯ-МУЗЕЙ „ДЕЧКО УЗУНОВ"

- 157.** ПРАВИЛНИК ЗА УСТРОЙСТВОТО, ЗАДАЧИТЕ И ДЕЙНОСТТА НА НАЦИОНАЛНИЯ ЦЕНТЪР ЗА МУЗЕИ, ГАЛЕРИИ И ИЗОБРАЗИТЕЛНИ ИЗКУСТВА
- 158.** ПРАВИЛНИК ЗА УСТРОЙСТВОТО, ОРГАНИЗАЦИЯТА И ДЕЙНОСТТА НА ОБЩИНСКИ КУЛТУРЕН ИНСТИТУТ ДОМ НА КУЛТУРАТА „ИСКЪР“ - СОФИЯ
- 159.** ПРАВИЛНИК ЗА УСТРОЙСТВОТО, ОРГАНИЗАЦИЯТА И ДЕЙНОСТТА НА ОБЩИНСКИ КУЛТУРЕН ИНСТИТУТ ДОМ НА КУЛТУРАТА „КРАСНО СЕЛО"
- 160.** ПРАВИЛНИК ЗА УСТРОЙСТВОТО, ОРГАНИЗАЦИЯТА И ДЕЙНОСТТА НА ОБЩИНСКИ КУЛТУРЕН ИНСТИТУТ ДОМ НА КУЛТУРАТА „СРЕДЕЦ“ – СОФИЯ
- 161.** ПРАВИЛНИК ЗА УСТРОЙСТВОТО, ОРГАНИЗАЦИЯТА НА РАБОТАТА И ФИНАНСИРАНЕТО НА СПЕЦИАЛИЗИРАНИЯ ЕКСПЕРТЕН СЪВЕТ ЗА ОПАЗВАНЕ НА НЕДВИЖИМИТЕ КУЛТУРНИ ЦЕННОСТИ
- 162.** ПРАВИЛНИК НА СТОЛИЧЕН ОБЩИНСКИ СЪВЕТ ЗА УСТРОЙСТВОТО И ДЕЙНОСТТА НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ - СОФИЯ
- 163.** ПРАВИЛНИК НА СТОЛИЧЕН ОБЩИНСКИ СЪВЕТ ЗА УСТРОЙСТВОТО, ОРГАНИЗАЦИЯТА И ДЕЙНОСТТА В ОБЩИНСКИ КУЛТУРЕН ИНСТИТУТ „НАДЕЖДА“ - СОФИЯ
- 164.** ПРАВИЛНИК НА СТОЛИЧЕН ОБЩИНСКИ СЪВЕТ ЗА УСТРОЙСТВОТО, ОРГАНИЗАЦИЯТА И ДЕЙНОСТТА В ОБЩИНСКИ КУЛТУРЕН ИНСТИТУТ - ДОМ НА КУЛТУРАТА „СРЕДЕЦ“ - СОФИЯ
- 165.** ПРАВИЛНИК НА СТОЛИЧЕН ОБЩИНСКИ СЪВЕТ ЗА УСТРОЙСТВОТО, ОРГАНИЗАЦИЯТА И ДЕЙНОСТТА В ОБЩИНСКИ КУЛТУРЕН ИНСТИТУТ ДОМ НА КУЛТУРАТА „ИСКЪР“ - СОФИЯ
- 166.** ПРАВИЛНИК НА СТОЛИЧЕН ОБЩИНСКИ СЪВЕТ ЗА УСТРОЙСТВОТО, ОРГАНИЗАЦИЯТА И ДЕЙНОСТТА НА ОБЩИНСКИ КУЛТУРЕН ИНСТИТУТ ДОМ НА КУЛТУРАТА „КРАСНО СЕЛО"
- 167.** ПРОГРАМА ЗА СЪТРУДНИЧЕСТВО В ОБЛАСТТА НА КУЛТУРАТА, ОБРАЗОВАНИЕТО И НАУКАТА МЕЖДУ ПРАВИТЕЛСТВОТО НА РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ И ПРАВИТЕЛСТВОТО НА РУСКАТА ФЕДЕРАЦИЯ ЗА ПЕРИОДА 2012 - 2014 Г. (Одобрена с Решение № 750 от 29 ноември 2013 г. на Министерския съвет)
- 168.** ПРОГРАМА ЗА СЪТРУДНИЧЕСТВО В ОБЛАСТТА НА КУЛТУРАТА, ОБРАЗОВАНИЕТО, НАУКАТА И МЛАДЕЖТА МЕЖДУ ПРАВИТЕЛСТВОТО НА РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ И ПРАВИТЕЛСТВОТО НА РЕПУБЛИКА АВСТРИЯ ЗА ПЕРИОДА 2017 - 2021 Г. (Одобрена с Решение № 53 от 20 януари 2017 г. на Министерския съвет. В сила от датата на подписването)

169. ПРОГРАМА МЕЖДУ ПРАВИТЕЛСТВОТО НА РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ И ПРАВИТЕЛСТВОТО НА МОНГОЛИЯ ЗА СЪТРУДНИЧЕСТВО В ОБЛАСТТА НА КУЛТУРАТА, ОБРАЗОВАНИЕТО И НАУКАТА ПРЕЗ ПЕРИОДА 2017 - 2021 Г.
(Одобрена с Решение № 911 от 28 октомври 2016 г. на Министерския съвет. В сила от 28 октомври 2016 г.)
170. РЕШЕНИЕ № 15 ОТ 12 ЯНУАРИ 2017 Г. ЗА ПРИЕМАНЕ НА ОТЧЕТА ЗА ИЗПЪЛНЕНИЕТО НА НАЦИОНАЛНАТА СТАТИСТИЧЕСКА ПРОГРАМА И ЗА ДЕЙНОСТТА НА НАЦИОНАЛНИЯ СТАТИСТИЧЕСКИ ИНСТИТУТ ПРЕЗ 2016 Г. И ЗА ПРИЕМАНЕ НА НАЦИОНАЛНАТА СТАТИСТИЧЕСКА ПРОГРАМА ЗА 2017 Г.
171. РЕШЕНИЕ № 225 ОТ 12 АПРИЛ 2018 Г. ЗА ПРЕДОСТАВЯНЕ НА КОНЦЕСИЯ ЗА ДОБИВ НА ПОДЗЕМНИ БОГАТСТВА ПО ЧЛ. 2, АЛ. 1, Т. 5 ОТ ЗАКОНА ЗА ПОДЗЕМНИТЕ БОГАТСТВА - СТРОИТЕЛНИ МАТЕРИАЛИ - ВАРОВИЦИ, ОТ НАХОДИЩЕ „ПРАВДА“, РАЗПОЛОЖЕНО В ЗЕМЛИЩЕТО НА С. ПРАВДА, ОБЩИНА ДУЛОВО, ОБЛАСТ СИЛИСТРА, НА „ПЪТПЕРФЕКТ - Т“ - ЕАД, ГР. СИЛИСТРА
172. РЕШЕНИЕ № 399 ОТ 12 ЮНИ 2014 Г. ЗА ПРЕДОСТАВЯНЕ НА КОНЦЕСИЯ ЗА ДОБИВ НА ПОДЗЕМНИ БОГАТСТВА ПО ЧЛ. 2, АЛ. 1, Т. 3 ОТ ЗАКОНА ЗА ПОДЗЕМНИТЕ БОГАТСТВА - НЕФТ И ПРИРОДЕН ГАЗ - ПРИРОДЕН ГАЗ И КОНДЕНЗАТ, ОТ НАХОДИЩЕ „ИСКЪР-ЗАПАД“, РАЗПОЛОЖЕНО НА ТЕРИТОРИЯТА Н...
173. РЕШЕНИЕ № 4 ОТ 16 МАРТ 2017 Г. ПО КОНСТИТУЦИОННО ДЕЛО № 16 ОТ 2016 Г.
174. РЕШЕНИЕ № 482 ОТ 27 ЮНИ 2011 Г. ЗА ПРЕДОСТАВЯНЕ НА КОНЦЕСИЯ ЗА ДОБИВ НА ПОДЗЕМНИ БОГАТСТВА ПО ЧЛ. 2, АЛ. 1, Т. 2 ОТ ЗАКОНА ЗА ПОДЗЕМНИТЕ БОГАТСТВА - НЕМЕТАЛНИ ПОЛЕЗНИ ИЗКОПАЕМИ - ИНДУСТРИАЛНИ МИНЕРАЛИ - КВАРЦ-КАОЛИНОВА СУРОВИНА, ОТ НАХОДИЩЕ „ДВЕ МОГИЛИ...
175. РЕШЕНИЕ № 610 ОТ 8 АВГУСТ 2011 Г. ЗА ПРЕДОСТАВЯНЕ НА КОНЦЕСИЯ ЗА ДОБИВ НА ПОДЗЕМНИ БОГАТСТВА ПО ЧЛ. 2, АЛ. 1, Т. 5 ОТ ЗАКОНА ЗА ПОДЗЕМНИТЕ БОГАТСТВА - СТРОИТЕЛНИ МАТЕРИАЛИ - АМФИБОЛИТИ, ОТ НАХОДИЩЕ „АЛИ“, РАЗПОЛОЖЕНО В ЗЕМЛИЩЕТО НА С. ВЕРИНСКО, ОБЩИНА ...
176. РЕШЕНИЕ № 611 ОТ 8 АВГУСТ 2011 Г. ЗА ПРЕДОСТАВЯНЕ НА КОНЦЕСИЯ ЗА ДОБИВ НА ПОДЗЕМНИ БОГАТСТВА ПО ЧЛ. 2, АЛ. 1, Т. 5 ОТ ЗАКОНА ЗА ПОДЗЕМНИТЕ БОГАТСТВА - СТРОИТЕЛНИ МАТЕРИАЛИ - ВАРОВИЦИ, ОТ НАХОДИЩЕ „ПОП КРАЛЕВО“, РАЗПОЛОЖЕНО В ЗЕМЛИЩЕТО НА С. ГЛАВАН, ОБЩ...
177. РЕШЕНИЕ № 612 ОТ 8 АВГУСТ 2011 Г. ЗА ПРЕДОСТАВЯНЕ НА КОНЦЕСИЯ ЗА ДОБИВ НА ПОДЗЕМНИ БОГАТСТВА ПО ЧЛ. 2, АЛ. 1, Т. 5 ОТ ЗАКОНА ЗА ПОДЗЕМНИТЕ БОГАТСТВА - СТРОИТЕЛНИ

- МАТЕРИАЛИ - ТРАХИТИ, ОТ НАХОДИЩЕ „КОЯДЖИКА“, РАЗПОЛОЖЕНО В ЗЕМЛИЩЕТО НА С. ПАЛАУЗОВО, ОБЩИ...
- 178.** РЕШЕНИЕ № 614 ОТ 8 АВГУСТ 2011 Г. ЗА ПРЕДОСТАВЯНЕ НА КОНЦЕСИЯ ЗА ДОБИВ НА ПОДЗЕМНИ БОГАТСТВА ПО ЧЛ. 2, АЛ. 1, Т. 6 ОТ ЗАКОНА ЗА ПОДЗЕМНИТЕ БОГАТСТВА - СКАЛНООБЛИЦОВЪЧНИ МАТЕРИАЛИ - ПЯСЪЧНИЦИ, ОТ НАХОДИЩЕ „КИПИЛОВО“, РАЗПОЛОЖЕНО В ЗЕМЛИЩЕТО НА С. КИПИЛО...
- 179.** РЕШЕНИЕ № 619 ОТ 20 ЮЛИ 2009 Г. ЗА ПРИЕМАНЕ СПИСЪК НА РЕГУЛИРАНИТЕ ПРОФЕСИИ В РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ
- 180.** РЕШЕНИЕ № 638 ОТ 30 АВГУСТ 2011 Г. ЗА ПРЕДОСТАВЯНЕ НА КОНЦЕСИЯ ЗА ДОБИВ НА ПОДЗЕМНИ БОГАТСТВА ПО ЧЛ. 2, АЛ. 1, Т. 6 ОТ ЗАКОНА ЗА ПОДЗЕМНИТЕ БОГАТСТВА - СКАЛНООБЛИЦОВЪЧНИ МАТЕРИАЛИ - ГНАЙСИ И ГНАЙСОШИСТИ, ОТ НАХОДИЩЕ „АЙСЕЛАНА“ - УЧАСТЪК „АЙСЕЛАНА 2“, Р...
- 181.** РЕШЕНИЕ № 639 ОТ 30 АВГУСТ 2011 Г. ЗА ПРЕДОСТАВЯНЕ НА КОНЦЕСИЯ ЗА ДОБИВ НА ПОДЗЕМНИ БОГАТСТВА ПО ЧЛ. 2, АЛ. 1, Т. 5 ОТ ЗАКОНА ЗА ПОДЗЕМНИТЕ БОГАТСТВА - СТРОИТЕЛНИ МАТЕРИАЛИ - ДОЛОМИТИ, ОТ НАХОДИЩЕ „ГОРНО ЛЕШКО“ - УЧАСТЪК „СКАЛАТА“, РАЗПОЛОЖЕНО В ЗЕМЛИЩЕ...
- 182.** РЕШЕНИЕ № 641 ОТ 30 АВГУСТ 2011 Г. ЗА ПРЕДОСТАВЯНЕ НА КОНЦЕСИЯ ЗА ДОБИВ НА МЕТАЛНИ ПОЛЕЗНИ ИЗКОПАЕМИ - ОЛОВНО-ЦИНКОВИ РУДИ - ПОДЗЕМНИ БОГАТСТВА ПО ЧЛ. 2, АЛ. 1, Т. 1 ОТ ЗАКОНА ЗА ПОДЗЕМНИТЕ БОГАТСТВА, ОТ НАХОДИЩЕ „ШАХОНИЦА“, ОБЩИНА РУДОЗЕМ, ОБЛАСТ СМОЛЯН
- 183.** РЕШЕНИЕ № 642 ОТ 30 АВГУСТ 2011 Г. ЗА ПРЕДОСТАВЯНЕ НА КОНЦЕСИЯ ЗА ДОБИВ НА ТВЪРДИ ГОРИВА - ПОДЗЕМНИ БОГАТСТВА ПО ЧЛ. 2, АЛ. 1, Т. 4 ОТ ЗАКОНА ЗА ПОДЗЕМНИТЕ БОГАТСТВА, В УЧАСТЪК „РАКИТНА“ - НАХОДИЩЕ „ПИРИНСКИ ВЪГЛИЩЕН БАСЕЙН“, РАЗПОЛОЖЕН В ЗЕМЛИЩАТА НА ...
- 184.** РЕШЕНИЕ № 650 ОТ 31 АВГУСТ 2011 Г. ЗА ПРЕДОСТАВЯНЕ НА КОНЦЕСИЯ ЗА ДОБИВ НА ПОДЗЕМНИ БОГАТСТВА ПО ЧЛ. 2, АЛ. 1, Т. 5 ОТ ЗАКОНА ЗА ПОДЗЕМНИТЕ БОГАТСТВА - СТРОИТЕЛНИ МАТЕРИАЛИ - ДОЛОМИТИ, ОТ НАХОДИЩЕ „БОЯНОВО“, РАЗПОЛОЖЕНО В ЗЕМЛИЩЕТО НА С. БОЯНОВО, ОБЩИН...
- 185.** РЕШЕНИЕ № 652 ОТ 31 АВГУСТ 2011 Г. ЗА ПРЕДОСТАВЯНЕ НА КОНЦЕСИЯ ЗА ДОБИВ НА ПОДЗЕМНИ БОГАТСТВА ПО ЧЛ. 2, АЛ. 1, Т. 5 ОТ ЗАКОНА ЗА ПОДЗЕМНИТЕ БОГАТСТВА - СТРОИТЕЛНИ МАТЕРИАЛИ - ДОЛОМИТИ, ОТ НАХОДИЩЕ „ГОРНО ЛЕШКО“ - УЧАСТЪК „ВЕЛКОВЦИ“, РАЗПОЛОЖЕНО В ЗЕМЛИЩЕТО НА ...
- 186.** РЕШЕНИЕ № 673 ОТ 7 СЕПТЕМВРИ 2011 Г. ЗА ПРЕДОСТАВЯНЕ НА КОНЦЕСИЯ ЗА ДОБИВ НА ПОДЗЕМНИ БОГАТСТВА ПО ЧЛ. 2, АЛ. 1, Т. 5 ОТ ЗАКОНА ЗА ПОДЗЕМНИТЕ БОГАТСТВА - СТРОИТЕЛНИ

- МАТЕРИАЛИ - ТРАХИТИ И ТРАХИТОВИ ТУФИ, ОТ НАХОДИЩЕ „ЖИТОСВЯТ“, РАЗПОЛОЖЕНО В ЗЕМЛИЩАТА Н...
- 187.** РЕШЕНИЕ № 684 ОТ 13 СЕПТЕМВРИ 2011 Г. ЗА ПРЕДОСТАВЯНЕ НА КОНЦЕСИЯ ЗА ДОБИВ НА ПОДЗЕМНИ БОГАТСТВА ПО ЧЛ. 2, АЛ. 1, Т. 1 ОТ ЗАКОНА ЗА ПОДЗЕМНИТЕ БОГАТСТВА - МЕТАЛНИ ПОЛЕЗНИ ИЗКОПАЕМИ - МЕДНО-ЗЛАТНИ РУДИ, ОТ НАХОДИЩЕ „АСАРЕЛ“ - УЧАСТЪК „ЗАПАД“, РАЗПОЛОЖЕН...
- 188.** РЕШЕНИЕ № 693 ОТ 17 СЕПТЕМВРИ 2011 Г. ЗА ПРЕДОСТАВЯНЕ НА КОНЦЕСИЯ ЗА ДОБИВ НА ПОДЗЕМНИ БОГАТСТВА ПО ЧЛ. 2, АЛ. 1, Т. 6 ОТ ЗАКОНА ЗА ПОДЗЕМНИТЕ БОГАТСТВА - СКАЛНООБЛИЦОВЪЧНИ МАТЕРИАЛИ - ГНАЙСОШИСТИ, ОТ НАХОДИЩЕ „ЧАТАЛА“, РАЗПОЛОЖЕНО В ЗЕМЛИЩЕТО НА С. ЖЕ...
- 189.** РЕШЕНИЕ № 694 ОТ 17 СЕПТЕМВРИ 2011 Г. ЗА ПРЕДОСТАВЯНЕ НА КОНЦЕСИЯ ЗА ДОБИВ НА ПОДЗЕМНИ БОГАТСТВА ПО ЧЛ. 2, АЛ. 1, Т. 2 ОТ ЗАКОНА ЗА ПОДЗЕМНИТЕ БОГАТСТВА - НЕМЕТАЛНИ ПОЛЕЗНИ ИЗКОПАЕМИ - ИНДУСТРИАЛНИ МИНЕРАЛИ - ВУЛКАНСКИ ТУФИЗИТИ „ОЛИГОМИКТ“, ОТ НАХОДИЩЕ...
- 190.** РЕШЕНИЕ № 735 ОТ 3 ОКТОМВРИ 2011 Г. ЗА ПРЕДОСТАВЯНЕ НА КОНЦЕСИЯ ЗА ДОБИВ НА ПОДЗЕМНИ БОГАТСТВА ПО ЧЛ. 2, АЛ. 1, Т. 5 ОТ ЗАКОНА ЗА ПОДЗЕМНИТЕ БОГАТСТВА - СТРОИТЕЛНИ МАТЕРИАЛИ - ВАРОВИЦИ, ОТ НАХОДИЩЕ „КОМАНСКОТО“, РАЗПОЛОЖЕНО В ЗЕМЛИЩЕТО НА С. МИКРЕ, ОБЩ...
- 191.** РЕШЕНИЕ № 737 ОТ 3 ОКТОМВРИ 2011 Г. ЗА ПРЕДОСТАВЯНЕ НА КОНЦЕСИЯ ЗА ДОБИВ НА ПОДЗЕМНИ БОГАТСТВА ПО ЧЛ. 2, АЛ. 1, Т. 6 ОТ ЗАКОНА ЗА ПОДЗЕМНИТЕ БОГАТСТВА - СКАЛНООБЛИЦОВЪЧНИ МАТЕРИАЛИ - ГНАЙСОШИСТИ, ОТ НАХОДИЩЕ „ГАБЪРА-СЕВЕР“, РАЗПОЛОЖЕНО В ЗЕМЛИЩЕТО НА С...
- 192.** РЕШЕНИЕ № 748 ОТ 7 ОКТОМВРИ 2011 Г. ЗА ПРЕДОСТАВЯНЕ НА КОНЦЕСИЯ ЗА ДОБИВ НА ПОДЗЕМНИ БОГАТСТВА ПО ЧЛ. 2, АЛ. 1, Т. 1 ОТ ЗАКОНА ЗА ПОДЗЕМНИТЕ БОГАТСТВА - МЕТАЛНИ ПОЛЕЗНИ ИЗКОПАЕМИ - ЗЛАТНО-СРЕБЪРНИ РУДИ, ОТ НАХОДИЩЕ „ДИКАНИТЕ“, УЧАСТЪК „ВАКАРЕЛЕЦ“, РАЗП...
- 193.** 13
- 194.** РЕШЕНИЕ № 758 ОТ 19 ОКТОМВРИ 2011 Г. ЗА ПРЕДОСТАВЯНЕ НА КОНЦЕСИЯ ЗА ДОБИВ НА ПОДЗЕМНИ БОГАТСТВА ПО ЧЛ. 2, АЛ. 1, Т. 5 ОТ ЗАКОНА ЗА ПОДЗЕМНИТЕ БОГАТСТВА - СТРОИТЕЛНИ МАТЕРИАЛИ - ВАРОВИЦИ, ОТ НАХОДИЩЕ „ШИШМАНЦИ - УЧАСТЪК 2“, РАЗПОЛОЖЕНО В ЗЕМЛИЩЕТО НА С....
- 195.** РЕШЕНИЕ № 759 ОТ 19 ОКТОМВРИ 2011 Г. ЗА ПРЕДОСТАВЯНЕ НА КОНЦЕСИЯ ЗА ДОБИВ НА ПОДЗЕМНИ БОГАТСТВА ПО ЧЛ. 2, АЛ. 1, Т. 5 ОТ ЗАКОНА ЗА ПОДЗЕМНИТЕ БОГАТСТВА - СТРОИТЕЛНИ

- МАТЕРИАЛИ - ДОЛОМИТИ, ОТ НАХОДИЩЕ „ДЯДОВО - БИНДЕР“, РАЗПОЛОЖЕНО В ЗЕМЛИЩЕТО НА С. ДЯДО...
- 196.** СПИСЪК НА СПЕЦИАЛИСТИТЕ, УТВЪРДЕНИ ЗА ВЕЩИ ЛИЦА ОТ КОМИСИЯТА ПО ЧЛ. 401, АЛ. 1 ЗСВ ПРИ СЪДЕБНИЯ РАЙОН НА ОКРЪЖНИЯ СЪД - ВАРНА, И АДМИНИСТРАТИВНИЯ СЪД - ВАРНА, ЗА 2017 Г.
- 197.** СПОРАЗУМЕНИЕ МЕЖДУ ПРАВИТЕЛСТВОТО НА РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ И ПРАВИТЕЛСТВОТО НА КИТАЙСКАТА НАРОДНА РЕПУБЛИКА ЗА ПРЕВЕНЦИЯ И БОРБА С ПРЕСТЪПНОСТТА (Утвърдено с Решение № 316 от 28 април 2016 г. на Министерския съвет. В сила от 9 ноември 2016 г.)
- 198.** СПРАВОЧНИК НА НОРМАТИВНИТЕ АКТОВЕ, ОБНАРОДВАНИ В „ДЪРЖАВЕН ВЕСТНИК“ ПРЕЗ 2013 Г.
- 199.** СПРАВОЧНИК НА НОРМАТИВНИТЕ АКТОВЕ, ОБНАРОДВАНИ В „ДЪРЖАВЕН ВЕСТНИК“ ПРЕЗ 2014 Г.
- 200.** СПРАВОЧНИК НА НОРМАТИВНИТЕ АКТОВЕ, ОБНАРОДВАНИ В „ДЪРЖАВЕН ВЕСТНИК“ ПРЕЗ 2016 Г.
- 201.** СЪДЪРЖАНИЕ НА АКТОВЕТЕ, ОБНАРОДВАНИ В ОФИЦИАЛНИЯ РАЗДЕЛ НА „ДЪРЖАВЕН ВЕСТНИК“ ПРЕЗ 2014 Г.
- 202.** СЪДЪРЖАНИЕ НА АКТОВЕТЕ, ОБНАРОДВАНИ В ОФИЦИАЛНИЯ РАЗДЕЛ НА „ДЪРЖАВЕН ВЕСТНИК“ ПРЕЗ 2016
- 203.** ТАРИФА № 14 ЗА ТАКСИТЕ, КОИТО СЕ СЪБИРАТ В СИСТЕМАТА НА МИНИСТЕРСТВОТО НА РЕГИОНАЛНОТО РАЗВИТИЕ И МИНИСТЕРСТВОТО НА ИНВЕСТИЦИОННОТО ПРОЕКТИРАНЕ И ОТ ОБЛАСТНИТЕ УПРАВИТЕЛИ (ЗАГЛ. ИЗМ. - ДВ, БР. 99 ОТ 2001 Г., ЗАГЛ. ИЗМ. - ДВ, БР. 10 ОТ 2014 Г., В СИЛА О...
- 204.** ТАРИФА ЗА ТАКСИТЕ, КОИТО СЪБИРАТ МУЗЕИТЕ, НАЦИОНАЛНИЯТ ИНСТИТУТ ЗА НЕДВИЖИМО КУЛТУРНО НАСЛЕДСТВО И НАЦИОНАЛНАТА БИБЛИОТЕКА „СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ“ ЗА ИЗВЪРШВАНЕ НА УСЛУГИ И ЗА ИЗДАВАНЕ НА ДОКУМЕНТИ И ДУБЛИКАТИ
- 205.** УСТРОЙСТВЕН ПРАВИЛНИК НА ДИРЕКЦИЯ НА ПРИРОДЕН ПАРК „БЕЛАСИЦА"
- 206.** УСТРОЙСТВЕН ПРАВИЛНИК НА ДИРЕКЦИЯ НА ПРИРОДЕН ПАРК „БЪЛГАРКА"
- 207.** УСТРОЙСТВЕН ПРАВИЛНИК НА ДИРЕКЦИЯ НА ПРИРОДЕН ПАРК „ВИТОША"
- 208.** УСТРОЙСТВЕН ПРАВИЛНИК НА ДИРЕКЦИЯ НА ПРИРОДЕН ПАРК „ВРАЧАНСКИ БАЛКАН"
- 209.** УСТРОЙСТВЕН ПРАВИЛНИК НА ДИРЕКЦИЯ НА ПРИРОДЕН ПАРК „ЗЛАТНИ ПЯСЪЦИ"
- 210.** УСТРОЙСТВЕН ПРАВИЛНИК НА ДИРЕКЦИЯ НА ПРИРОДЕН ПАРК „ПЕРСИНА"

- 211.** УСТРОЙСТВЕН ПРАВИЛНИК НА ДИРЕКЦИЯ НА ПРИРОДЕН ПАРК „РИЛСКИ МАНАСТИР“
- 212.** УСТРОЙСТВЕН ПРАВИЛНИК НА ДИРЕКЦИЯ НА ПРИРОДЕН ПАРК „РУСЕНСКИ ЛОМ“
- 213.** УСТРОЙСТВЕН ПРАВИЛНИК НА ДИРЕКЦИЯ НА ПРИРОДЕН ПАРК „СИННИТЕ КАМЪНИ“
- 214.** УСТРОЙСТВЕН ПРАВИЛНИК НА ДИРЕКЦИЯ НА ПРИРОДЕН ПАРК „СТРАНДЖА“
- 215.** УСТРОЙСТВЕН ПРАВИЛНИК НА ДИРЕКЦИЯ НА ПРИРОДЕН ПАРК „ШУМЕНСКО ПЛАТО“
- 216.** УСТРОЙСТВЕН ПРАВИЛНИК НА ДЪРЖАВЕН КУЛТУРЕН ИНСТИТУТ „КУЛТУРЕН ЦЕНТЪР „ДВОРЕЦА“ - БАЛЧИК
- 217.** УСТРОЙСТВЕН ПРАВИЛНИК НА ДЪРЖАВЕН КУЛТУРЕН ИНСТИТУТ „КУЛТУРЕН ЦЕНТЪР „ДВОРЕЦА“
- 218.** УСТРОЙСТВЕН ПРАВИЛНИК НА МИНИСТЕРСТВОТО НА КУЛТУРАТА
- 219.** УСТРОЙСТВЕН ПРАВИЛНИК НА МИНИСТЕРСТВОТО НА КУЛТУРАТА
- 220.** УСТРОЙСТВЕН ПРАВИЛНИК НА МИНИСТЕРСТВОТО НА КУЛТУРАТА

СПИСЪК НА ФИГУРИТЕ

Фигура 1: Модел на културно-историческата, музейната и галерийната дейност	54
Фигура 2: Процес на социализация на културното наследство	66
Фигура 3: Бюст на Александър – Инопис	119
Фигура 4: Фотограметрично заснемане с пълен и частичен детайл.....	125
Фигура 5. Четириизмерно фотограметрично изследване	125
Фигура 6. Тристепенен модел на консервация на ван Дам	140
Фигура 7. Техническа документация (керамика)	146
Фигура 8. Възможни реставрации на Венера Милоска	152
Фигура 9: Венера Милоска, позиция на ръцете.....	153
Фигура 10 Венера Милоска с вретено (ескиз)	153
Фигура 11: Скеч на фрагментите на Венера Милоска	179
Фигура 12: Рисунка на основата на Венера Милоска, 1821	179
Фигура 13: Сегментация на музейни публики, Виктория, Австралия	239
Фигура 14: Карта на подводното световно наследство	332
Фигура 15: Праисторически селища под вода по българското Черноморско крайбрежие	333
Фигура 16.: Керамична пещ в с. Сухаче преди и след иманярски набез	334
Фигура 17.: Брой експерти по движимо културно наследство по области, 2018 г.	335
Фигура 18: Професионален опит на експертите по недвижимо културно наследство към 2018 г.	335
Фигура 19: Бреговете на Сена край Аржантьой, Клод Моне, 1875	336
Фигура 20: Венера Милоска и Афродита от Капуа.....	337
Фигура 21: Джон Констабъл, Ескиз на Салисбърската катедрала.....	338
Фигура 22: Брой лицензирани реставратори и консерватори по специалност, 2018 г.	339
Фигура 23: Брюж - градски пейзажи	340
Фигура 24: Съвременна експанзия - Созопол.....	340
Фигура 25: Реставрация в Ескус	341
Фигура 26 : Венера Рокаджийка и Венера с телефон	342
Фигура 27 Венера Милоска с вретено (3D принт)	342
Фигура 28. Почистване на икона (реставрационно документиране) ..	343
Фигура 29: Възстановка на хипокауст в римска къща, с. Сухаче.....	344
Фигура 30 Дигитална реставрация на портрета на г-жа Клаписон на Реноар	344
Фигура 31 : Венера Милоска без хитон.....	345
Фигура 32 Изгонването на Адам и Ева от Рая, Мазачо, Капела Бранкачи, преди и след реставрацията.....	346
Фигура 33: Цветна възстановка на портрет на Октавиан Август	347

Фигура 34: Реставрация на замъка Матрера, Испания	347
Фигура 35: Стенни рисунки и възстановки, Чаталхьоюк	348
Фигура 36 Стенни рисунки и възстановки, Чатал Хоюк (2)	348
Фигура 37: Обекти по Пътя на комиксите, Брюксел	349
Фигура 38: Музей за изкуство и история, Санта Круз, Калифорния...	349
Фигура 39: Временни изложби в страната, 2015-2017 г.	350
Фигура 40: Музейни предложения 2005-2017	350
Фигура 41: Среден брой посетители с беседа.....	351
Фигура 42: Употреба на технологии, Пю Рисърч 2018	351
Фигура 43: GuideAR.....	352
Фигура 44: Възстановка, Битката при Шипка, 2018	352
Фигура 45: Посетители по райони – топ 6, 2005-2017	353
Фигура 46: Посетител по-район (дъно), 2005-2017	353
Фигура 47: Брой музейни посетители, 2005-2017	354
Фигура 48: Музейни посещения 2005-2017 (тенденции)	354
Фигура 49: Чуждестранни посетители по регион	355
Фигура 50: Чуждестранни посетители по район - Топ 6	356
Фигура 51: Чуждестранни посетители по район (дъно)	356
Фигура 52: Свободен достъп - последни 6, 2005-2017	357
Фигура 53: Свободен достъп - топ 6 (%).....	357
Фигура 54. Посещения на културни забележителности (12 м.).....	358
Фигура 55: Посещения на културни забележителности по пол през последните 12 месеца (2006-2016	358
Фигура 56: Посещения на културни забележителности по възраст (2007-2016)(хил.)	359
Фигура 57: Посещения на културни забележителности по ниво на образование (2006-2017) (хил.)	359
Фигура 58: Посещения на културни забележителности по трудова заетост (2006-2017).....	360
Фигура 59: Посещения на културни забележителности по местоживее (2006-2017)	360
Фигура 60: Културно участие в Европа (поне 1 посещение), 2015 г...	361
Фигура 61: Културно участие в Европа, възраст 65-74, 2015	362
Фигура 62: Културно участие в Европа (по квинтили), 2015.....	363
Фигура 63. Кройзхерен хотел, Маастрихт	364
Фигура 64. Книжарница „Доминиканен“, Маастрихт	365
Фигура 65. Национален музей „Земята и хората“, София.....	366

СПИСЪК НА ТАБЛИЦИТЕ

Таблица 1 Относителен дял на корупционни практики по социално-професионални групи	70
Таблица 2.: Списък на световно културно и природно наследство в България	103
Таблица 3.: Индикативна листа на културното и природното наследство на Република България	104
Таблица 4.: Недвижими културни ценности национално значение, 2017 и 2006 г.	106
Таблица 5: Критерии за културна ценност	112
Таблица 6. Брой лицензирани реставратори и консерватори по населено място, 2018 г	142
Таблица 7. Пластмаси	150
Таблица 8: Български посетители на беседа, 2005-2017	207
Таблица 9.: Чуждестранни посетители на беседа, 2005-2017	209
Таблица 10: Обсъждания на книги, 2005-2017	210
Таблица 11: Концерти в музея, 2005-2017	212
Таблица 12: Конкурси в музеите, 2005-2017	213
Таблица 13 Видеопроекции в музеите, 2005-2017	221
Таблица 14: Посещения в дните със свободен вход, 2005-2007	230
Таблица 15: Културни сегменти	237
Таблица 16: Посетителски сегменти, Виктория, Австралия	240
Таблица 17. Сегментация според маниера на посещение, МНМ	241

РЕЦЕНЗИЯ

на монографията на Нина Дебрюне
 „Социализация на културното наследство
 (Аспекти на теорията и практиката)“
 от проф. д. изк. Симеон Недков

Социализацията на културното наследство е сред най-актуалните проблеми на културата през последните десетилетия. Урбанизационни, екологични и климатични процеси са сред най-застрашаващите фактори за наследството. Човешката дейност в индустриалното производство и автомобилният трафик в големите градове водят до екологична катастрофа в много райони на света. Всичко това се отразява негативно върху опазването и социализирането на културното наследство. Ето защо монографията на гл. ас. д-р Нина Дебрюне „Социализация на културното наследство“ е изключително актуална.

В уводната част авторката се спира обстойно на термина „културно наследство“. Тя проследява неговата проява и интерпретация в отделните страни. На базата на чуждестранния опит се разкрива и еволюцията на този термин в България. Тя посочва, че определението, дадено в сега действащия Закон за културното наследство е доста широко и включва:

1. наземни, подземни и подводни археологически обекти и резервати;
2. исторически обекти и комплекси;
3. архитектурни обекти и комплекси;
4. етнографски обекти и комплекси;
5. образци на парковото изкуство и ландшафтната архитектура;
6. природни ценности (образци), включително антропологични останки, открити при теренни проучвания, и останки на палеозоологията и култивирани растения;
7. индустриално наследство;
8. произведения на изящни и приложни изкуства;
9. народни занаяти;

10. документално наследство;
11. аудио-визуално наследство;
12. устна традиция и език;
13. книжовни и литературни ценности;
14. обичаи, обреди, празненства, ритуали и вярвания;
15. музика, песни и танци;
16. народна медицина;
17. кулинарни и енологички традиции;
18. народни игри и спортове.

Работната хипотеза на авторката е, че предложеният от нея процес на социализация на културното наследство е приложим за всички видове културни ценности: движими и недвижими материални ценности, както и нематериални ценности.

Вторият основен термин, който се анализира, е „социализация на културното наследство“. Авторката отбелязва колко широко той е използван днес в научните и популярните среди. Затова тя прави обстоен преглед на авторите и техните научни публикации, свързани с нормативните актове, в които е използван терминът. В двата основополагащи културното наследство закони в Република България – Закона за закрила и развитие на културата и Закона за културното наследство, терминът „социализация“ не се използва. Там се акцентира върху „опазване и закрилата на културното наследство“.

Единствено в проекта за Националната стратегия за развитие на културата 2018-2028 в раздела „Оперативна цел №4. Социализиране на културното наследство“ се разглеждат формите за социализация на недвижимото културно наследство. Музеите са натоварени с водеща роля за социализация на движимото наследство, като се предвижда популяризиране чрез представяне в постоянни и временни експозиции и в Интернет пространството и чрез мобилност на музейните колекции и професионалисти.

Социализирането е сред основните дейности на музея, наред с експонирането и адаптирането и е свързано с „юридическата защита, проучване, картотекиране и паспортизация“, които спадат към „опазването и представянето“ на недвижими културни ценности. В Наредба № Н-4 за представянето на културните ценности в чл. 1 се казва: „Представянето на културните ценности е начин за осигуряване на тяхната социализация, приобщаването им към средата и потребностите на обществото в съответствие с принципите за опазване.“

Следва обстоен преглед от авторката на всички наредби и други поднормативни актове в областта на културното наследство и употребата на термина социализация в съответните текстове. Д-р Дебрюне посочва, че в този преглед на нормативната база се показва, че терминът „социализация на културното наследство“ не е правно дефиниран. Най-често той се свързва с опазването, показването и популяризирането на културните ценности, но не се идентифицира с тях; с реставрацията и адаптацията; реализира се чрез образованието, като неговата потенциална роля е да отговори на потребностите на обществото. Конкретно за недвижимото културно наследство и индиректно за движимото, терминът се отнася до пригодеността му за целите на културния туризъм.

В заключителната част на увода се прави обстоен анализ на формулирането на термина социализация в реферираната от авторката литература. Разглежда се и социализацията на културното наследство като обект на образованието.

Посочва се приносът на Университетът по библиотекознание и информационни технологии (УниБИТ), който е сред първите академични институции в България, разкрили още през 2003 г. катедри и специалности (бакалавърски и магистърски програми) в областта на културно-историческото наследство и културния туризъм. Оттогава до сега последователно се увеличава броят на видовете специалности в областта на културното наследство в бакалавърски и магистърски програми, въвеждат се докторантски програми, стимулира се партньорството с водещи международни организации, културни институции и общини. През 2010 г. в структурата на Университета е създаден Институт за научни изследвания, организация и управление на културното наследство. Дейността му включва организиране на Летен университет и летни училища за практическо обучение в областта на културното наследство, провеждане на интердисциплинарни изследвания, създаване на партньорства с изследователски, образователни и други организации в страната и чужбина. През 2012 г. е създадена междофакултетската ЮНЕСКО катедра „Информационно-комуникационни технологии в библиотечните науки, образованието и културното наследство“. Прилагат се иновативни подходи в обучението по културно наследство, чрез организиране на летни студентски практики, създаване на партньорства с изследователски, музейни, образователни и други организации в страната и страните от Балканския регион, организиране на международни пътуващи семинари. В бакалавърските и магистърските програми по културно наследство в УниБИТ са включени предмети, свързани със социализацията му. Такива са социализация на културното наследство, пазарна реализация

на културно-историческото наследство, музеология, музейната мрежа в България и др.

В последните години популярност набира магистърската програма на катедра „Културология“ в Софийския университет „Св. Климент Охридски“ – „Мениджмънт и социализация на културното наследство“, която дава допълнителни знания и умения в областта на културното наследство и неговата социализация в контекста на съвременните тенденции в развитието на културния туризъм – едно все повече очертаващо се като приоритетно направление в структурата на туристическите услуги. Разгледани са стратегии за „опазване и интеграция“ на културното наследство, като са включени археологически и исторически паметници, архитектурата, художественото наследство и галеристиката, етнографското наследство, музейната инфраструктура и културният пейзаж.

Авторката достига до извода, че към момента не съществува общоприета дефиниция на термина „социализация на културното наследство“ в правния мир, нито в научните среди. Приложението му е нееднозначно и непоследователно. Социализацията се използва в контекста на опазването на културното наследство и осигуряване на достъпа на публиките до него.

Ето защо д-р Нина Дебрюне си поставя за цел, в рецензираната монография, да се дефинира процесът на социализация на културното наследство, като се идентифицират и опишат основните му фази и се определи тяхната взаимосвързаност и поредно място в операционния ред.

Работната ѝ хипотеза е, че съществува основен процес – определен брой действия, които се извършват в определена поредност и при определени вътрешни логика и правила, и че този процес се отнася за всички разновидности и проявления на културното наследство.

Актуалността на изследването се обуславя най-вече от значимостта на крайния продукт на системата на социализация – устойчивото предаване на културното наследство на бъдещите поколения. Методиката на изследването е предимно чрез анализ и синтез на правната и научната литература по въпроса за социализацията на културното наследство у нас и в чужбина. Включени са и някои наблюдения, които са направени през годините, но не са предприемани целенасочени емпирични изследвания.

Авторката скромно декларира, че настоящото изследване няма претенции за дефинитивност и категоричност. В него се прави първи опит за рамкиране на цялостната проблематика, върху която да стъпят по-нататъшните специализирани дълбочинни изследвания в отделните

области, включително емпирични, които да спомогнат за по-ефективното обгрижване на културното наследство.

Първа глава е озаглавена „Издирване и придобиване на културни ценности“. Авторката отбелязва, че първата стъпка в процеса на социализация на културното наследство е издирването на културни ценности. Издирвателската работа и методи зависят от естеството на културните ценности и спецификите на съответната научна област. За това тя разглежда най-разпространените начини на издирване на културни ценности: 1) археологически проучвания; 2) етнографски проучвания; 3) случайни находки; 4) дарения; 5) любителски проучвания, частни и обществени колекции; 6) нерегламентирано археологическо издирване – иманярство; 7) собственост върху културните ценности.

Във Втора глава се разглеждат основните дейности за идентификация, регистрация и документация на културните ценности. Специално внимание е отделено на нематериалното културно наследство. Детайлно се представя въпроса за създаването на научни паспорти на културните ценности съхранявани в музеите. Разглеждат се и стандартите разработени от Международният съвет на музеите (ИКОМ).

Трета глава е посветена на консервацията и реставрацията на културните ценности. Цитира се определението на ИКОМ: „Консервацията включва всички мерки и действия за опазването на материалното културно наследство, които отчитат значимостта и физическите свойства на артефакта и същевременно осигуряват достъпа до него на сегашните и бъдещите поколения.“ Разглеждат се и трите вида консервация: превантивна, поправителна и възстановителна.

В Четвърта глава се анализира проблема за научното изследване на културните ценности. Авторката дава следното определение за научна социализация на културното наследство: „Процесът на научно изследване на културните ценности и разкриване на взаимовръзките между тях, както и мястото и ролята им в общата система на културното наследство.“ Научните изследвания по своята същност са търсене на знание чрез систематично изследване и размисъл, наблюдение и експериментиране.

Разглеждат се основните принципи на Европейския етичен кодекс за почтеност на научните изследвания, публикуван през 2017 г. Специално внимание се отделя на научната етика като фактор в социализацията на културното наследство.

Друг основен проблем е свързан с появата на научни фалшификации. Една от основните цели на научните изследвания в

областта на културното наследство е доказването на автентичност на културната ценност. Фалшификати – предмети, които симулират автентичност, съществуват откакто се проявява осъзнат интерес към миналото.

В Пета глава се разглежда публичният достъп и интерпретация на културните ценности. Авторката прави анализ на достъпа до културното наследство като следващата критична стъпка в процеса на възприемане на културните ценности и предаването им във времето и пространството. Тя изтъква, че неслучайно правото на ползване на културни ценности е гарантирано от Конституцията. Достъпът до наследството има две основни форми – физическа и интелектуална. Те се допълват една друга, тъй като обслужват различни потребности на посетителя. Успешната социализация е зависима както от осигуряването и на двата вида достъп, така и от целенасочена работа с публиките.

С развитието на информационните технологии и навлизането им във всички сфери на обществения живот се засилва и виртуалното общуване. Затова музеите трябва активно да се възползват от новите възможности, а и реалности, в общуването с публиката. Друг важен момент от прилагането на съвременните технологии в музеите е дигитализирането на музейните фондове. То спомага за популяризирането на културното наследство в мащаби, много по-големи от възможностите на традиционния музеен достъп.

Работата с публиките е основна дейност на музеите. За да е успешна тя е необходима инициативност от музейните колегии и прилагане на нестандартни форми за общуване с различните видове музейни публики.

В Заключението авторката изтъква, че монографията е опит да се впише понятието „социализация на културното наследство“ в общата научна материя като се очертаят неговата същност и съставни компоненти. След подробен и внимателен преглед на научната литература, както и на богатия практически опит в страната и по света, тя успешно защитава тезата за приложимостта на понятието „социализация“ извън сферата на психологията и социалните науки и в контекста на културата и по-конкретно на културното наследство.

Авторката демонстрира много добра библиографска осведоменост по проблема на изследване. В хода на проучването си тя ползва критично следните документи и литература:

- Нормативни актове – 74
- Теренни материали – 8
- Публикации на кирилица – 104

- Публикации на латиница – 69
- Реферирана литература – 11
- Електронни източници – 186
- Приложения – 220 – основно правилници и други нормативни документи
- Приложения – 65 фигури и 17 таблици.

Представената за рецензиране монография „Социализация на културното наследство. Аспекти на теорията и практиката“ на гл. ас. д-р Нина Дебрюне е първо по рода си изследване у нас в тази проблемна област. То е ярко научно постижение на авторката. Тя познава широк кръг чуждестранна литература и натрупан през годините чуждестранен и български практически опит и на тази база прави верни заключения за перспективите на социализацията на културното наследство.

Като вземам под внимание приносния характер, добрия стил и език предлагам на издателство „За буквите – О писменехъ“ да бъде отпечатана монографията „Социализация на културното наследство. Аспекти на теорията и практиката“ с автор гл. ас. д-р Нина Дебрюне.

31.03.2019 г.

проф. д.изк. Симеон Недков

София

РЕЦЕНЗИЯ

на монографията на Нина Дебрюне
„Социализация на културното наследство
(Аспекти на теорията и практиката)“
от доц. д-р Соня Пенкова,
директор на Националния военносторически музей

Нарастването на обществената роля и значимост на културното наследство и съотнасянето му към икономиката, туризма и съвременните технологии превръща темата за процеса на социализацията му в една от най-актуалните в последните години. На фона на глобалните световни процеси, съвременните форми на конфликти и техните последици, акцентът върху устойчивото предаване на културното наследство от поколение на поколение е с още по-голяма значимост за държавата, обществото, общностите и отделните хора. Социалното конструиране на миналото се осмисля на основата на схващането, че човекът придобива памет едва в процеса на социализация и преживяванията му са повлияни най-вече от контекста на социално зададената рамка на значимост.

Книгата на д-р Нина Дебрюне „Социализация на културното наследство (Аспекти на теорията и практиката)“ е крачка по пътя на научното осмисляне на процеса „социализация“ в България и определяне на терминологичното поле на този интердисциплинарен термин по отношение на културното наследство.

Авторката определя и изследва няколко фази на процеса на социализация като аргументирано мотивира определена последователност – издирване и придобиване на културни ценности (с акцент върху методите, проблемите, собствеността и др.); идентификация, регистрация и документиране на културните ценности (с внимание върху субектите на опазването на наследството, проблемните зони и др.); консервация и реставрация на културните ценности (принципи, видове и приложимост в страната); научна социализация (методологичен апарат, научна

етика); достъп до наследство (видове, интерпретации на наследство, публиките и наследството).

Д-р Дебрюне е млад изследовател, на когото темата за културното наследство не е първата професионална реализация, но натрупаният опит в проблематиката – практически, преподавателски и научен, ѝ дава възможност да предложи впечатляващ анализ на съществуващите описания/определения на термина „социализация на културното наследство“, както и на целия съдържателен процес. Това постига на основата на преглед на научни публикации в България и в чужбина (последното е сред сериозните достойнства на работата ѝ), преглед на правната рамка в контекста на опазването на културното наследство, осигуряването на достъп на публиките до него, туризма, образованието, технологиите, както и на осмисляне на практически опит.

Д-р Дебрюне, откроявайки слабо изследвани съдържателни полета на социализацията в областта на нематериалното културно наследство, зависимостите ѝ от прилагането на информационните и комуникационните технологии, връзките ѝ с интерпретацията и валоризацията на наследството, и с пазара (вкл. на наследство), както и други теми, свързани с образование и законодателството, споделя, че изследването е опит за определяне на границите на темата за социализацията на наследството. Книгата на д-р Нина Дебрюне „Социализация на културното наследство (Аспекти на теорията и практиката)“ надхвърля това скромно определение и предлага на специализираната и интересуващата се по-широка публика анализи, информация, идентифицирани проблеми и бъдещи насоки за развитие на изследванията, в контекста на социалнозначимите процеси на опазване на наследството, историческата приемственост и националната идентичност.

София, 2019 г.

Доц. д-р Соня Пенкова

Нина Дебрюне
Социализация на културното наследство
(Аспекти на теорията и практиката)
Монография
Българска
Първо издание

Рецензенти
Проф. ид.изк. Симеон Недков
Доц. д-р Соня Пенкова

Превод на руски: Светлана Тютюнджиева
Превод на Английски: Нина Дебрюне

Формат 70/100/16
Печатни коли 22,5

Предпечат: ИК Земя
Печат: ИД Принт

Издателство „За буквите – О писменехъ“
Университет по библиотекознание и информационни технологии
1784 София, бул. „Цариградско шосе“ №119
ISBN 978-619-185-383-0

АЛБУМ

Фигура 14: Карта на подводното световно наследство



gle

Легенда: зелен кръг – обект на природно наследство; жълт ромб – обекта на културно наследство; червен ромб – застрашен обект

Изт.: <http://whc.unesco.org>

Фигура 15: Праисторически селища под вода по българското Черноморско крайбрежие



Изт.: Център за подводна археология //

https://www.cua-sozopol.com/bg/media/k2/items/cache/36fdb1a35cd2f54f95cf2119fb5bc7ed_XL.jpg

Фигура 16.: Керамична пещ в с. Сухаче преди и след иманярски набез



Автор: Венета Ханджийска // личен архив

Фигура 17.: Брой експерти по движимо културно наследство по области, 2018 г



Фигура 18: Професионален опит на експертите по недвижимо културно наследство към 2018 г.

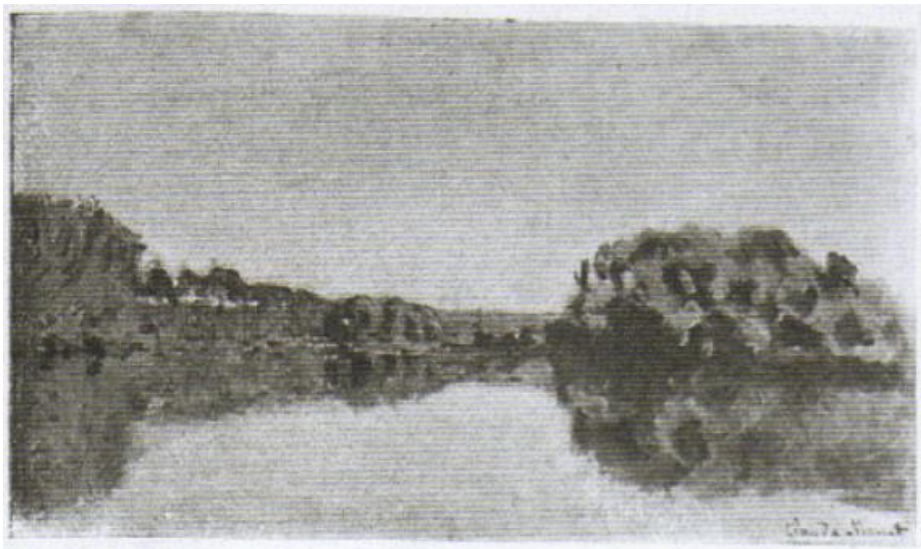


Фигура 19: Бреговете на Сена край Аржантъой, Клод Моне, 1875



Изт.:

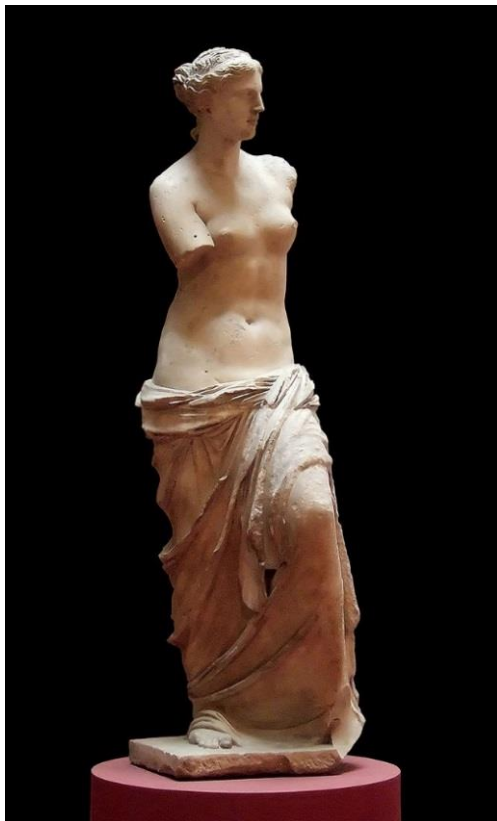
[https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/93/Bords_de_la_Seine_a_Argenteuil -
Monet.jpg](https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/93/Bords_de_la_Seine_a_Argenteuil_-_Monet.jpg)



Изт.:

[https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/a/ac/An image of the painting from an o
bituary in Le Figaro %281926%29..png](https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/a/ac/An_image_of_the_painting_from_an_obituary_in_Le_Figaro_%281926%29..png)

Фигура 20: Венера Милоска и Афродита от Капуа



Ляво: Венера Милоска

Изт: Shawn Lipowski //

<https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=1031436>

Дясно: Афродита от Капуа:

Изт: Marie-Lan Nguyen //

https://en.wikipedia.org/wiki/Capuan_Venus

Фигура 21: Джон Констабъл, Ескиз на Салисбърската катедрала



Изт. Sotheby's

Фигура 22: Брой лицензирани реставратори и консерватори по специалност, 2018 г.



Фигура 23: Брюж - градски пейзажи



Снимки: Нина Дебрюне // личен архив

Фигура 24: Съвременна експанзия - Созопол



Снимка: Нина Дебрюне // личен архив

Фигура 25: Реставрация в Ескус

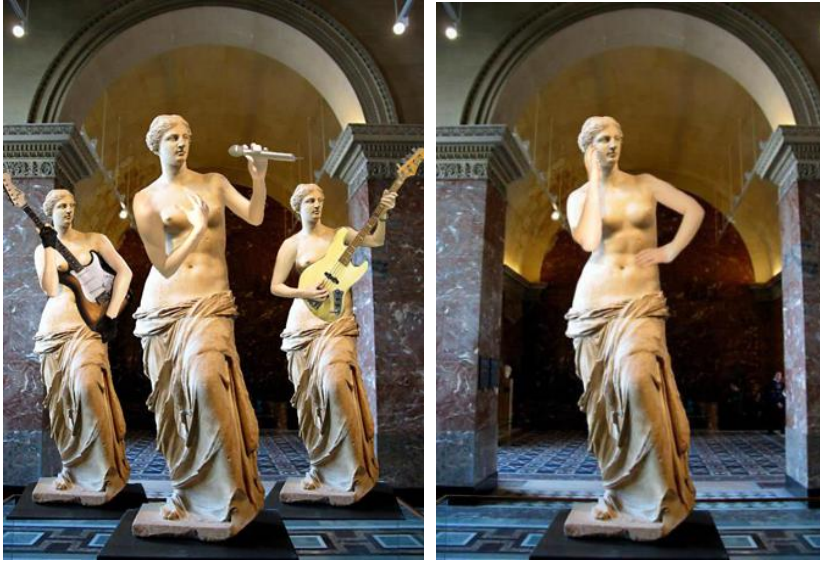


Изт: Дунав Ултра // <https://dunavultra.com/улпия-ескус/>



Изт: Дунав Ултра // <https://dunavultra.com/улпия-ескус/>

Фигура 26 : Венера Рокаджийка и Венера с телефон



Изм.:

http://inventorspot.com/articles/venus_de_milo_armed_and_fabulous_thanks_japans_2channel

Фигура 27 Венера Милоска с вретено (3D принт)



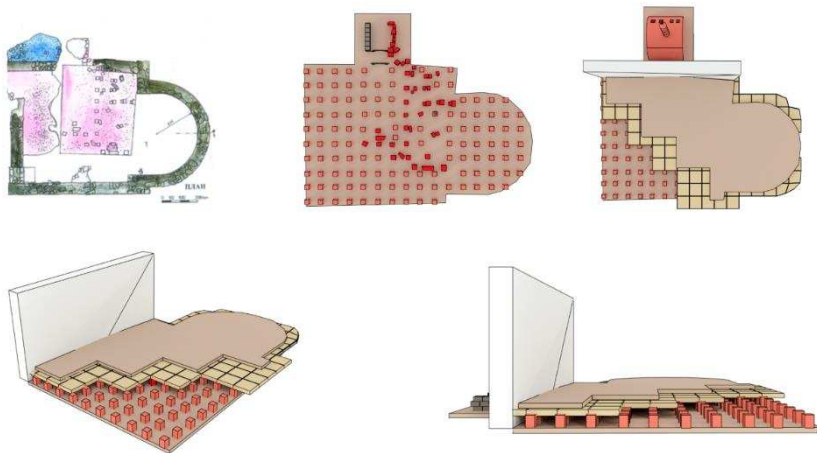
Автор: Козмо Уенман, изм.: <https://cosmowenman.com/2015/05/04/>

Фигура 28. Почистване на икона (реставрационно документиране)



Снимки: Росица Манова // Личен архив

Фигура 29: Възстановка на хипокауст в римска къща, с. Сухаче



Автор: Ангел Драгиев // Личен архив

Фигура 30 Дигитална реставрация на портрета на г-жа Клаписон на Реноар



Източник: <https://www.independent.co.uk/arts-entertainment/art/news/scientists-digitally-reconstruct-renoir-portrait-9126981.html>

Фигура 31 : Венера Милоска без хитон



Изм.: <http://www.lenantec.com/reconstitution-1/>

Фигура 32 Изгонването на Адам и Ева от Рая, Мазачо, Капела Бранкачи, преди и след реставрацията



Източник: <https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/3/37/Masaccio-TheExpulsionOfAdamAndEveFromEden-Restoration.jpg>

Фигура 33: Цветна възстановка на портрет на Октавиан Август



Изт.: <https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/e/eb/Statue-Augustus.jpg/280px-Statue-Augustus.jpg> ; Изт.: <https://archaeology-travel.com/wp-content/uploads/2014/04/augustus-prima-porta-in-colour.jpg>

Фигура 34: Реставрация на замъка Матрера, Испания



Изт.: https://www.oddee.com/item_99832.aspx

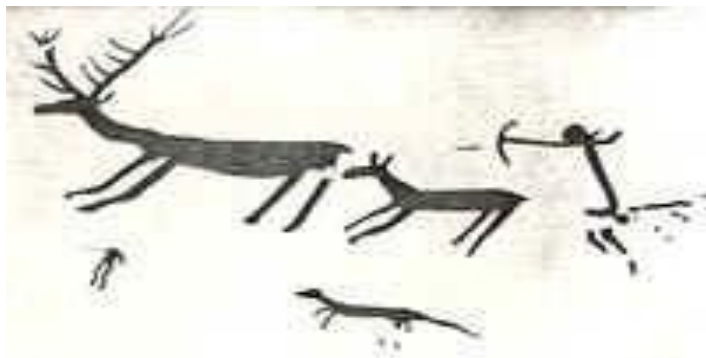
Фигура 35: Стенни рисунки и възстановки, Чаталхьоюк



Изм.: <http://www.marlamallett.com/ch.htm>



Фигура 36 Стенни рисунки и възстановки, Чатал Хоюк (2)



Изм.: <http://www.marlamallett.com/chupdate.htm>

Фигура 37: Обекти по Пътя на комиксите, Брюксел



Изт.: <https://www.brussels.be/comic-book-route>

Фигура 38: Музей за изкуство и история, Санта Круз, Калифорния

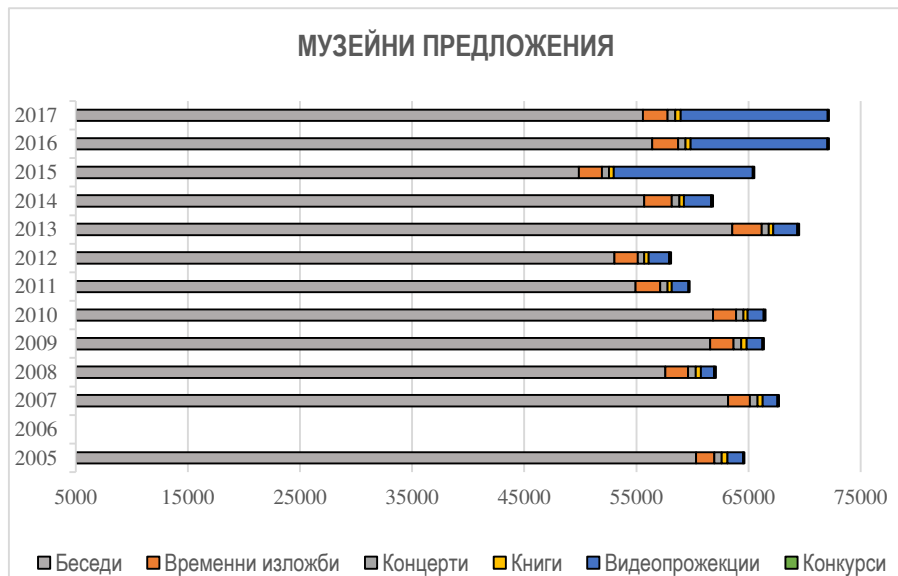


Изт.: <https://www.abbottsquare.org/>

Фигура 39: Временни изложби в страната, 2015-2017 г.



Фигура 40: Музейни предложения 2005-2017

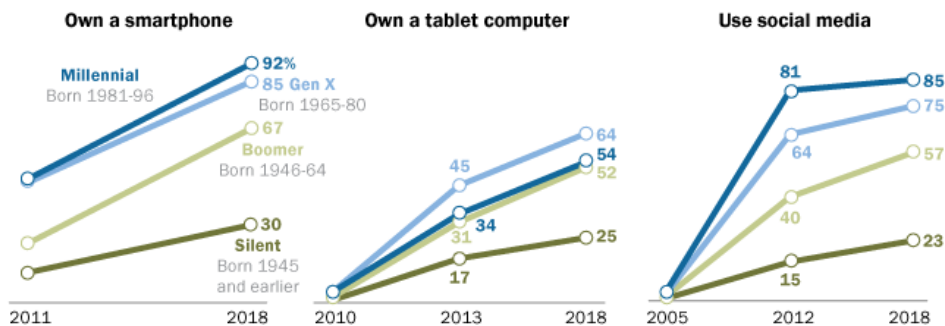


Фигура 41: Среден брой посетители с беседа



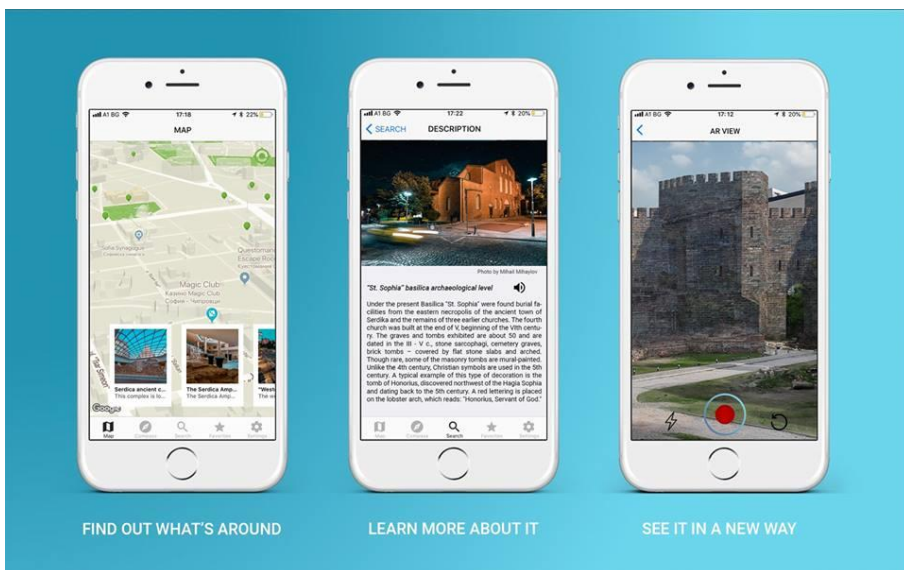
Фигура 42: Употреба на технологии, Пю Рисърч 2018

% of U.S. adults in each generation who say they ...



Изт.: <http://www.pewresearch.org/fact-tank/2018/05/02>

Фигура 43: GuideAR



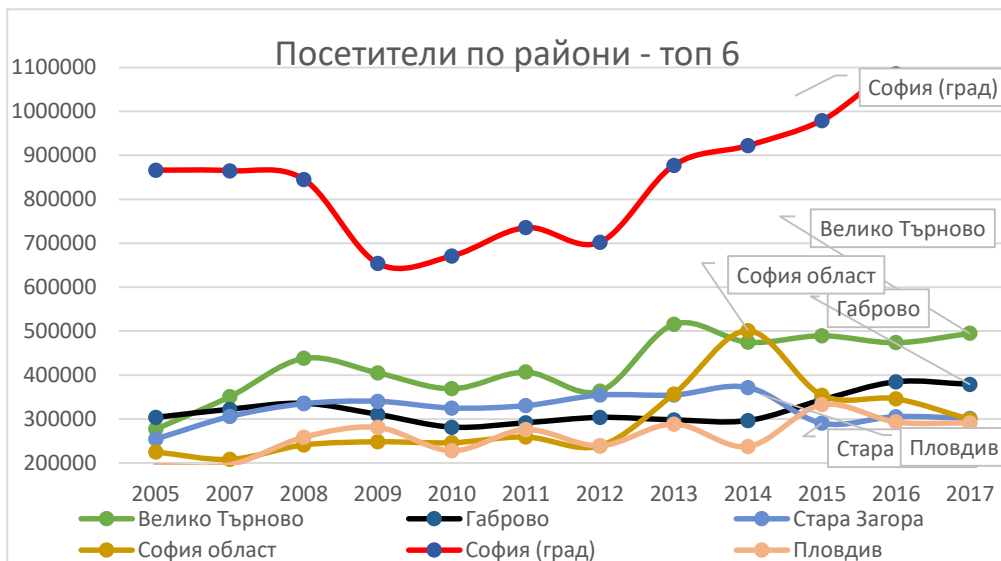
Изт.: <https://www.facebook.com/guidear.eu/photos/>

Фигура 44: Възстановка, Битката при Шипка, 2018



Снимка: Христо Христов, Монитор.бг

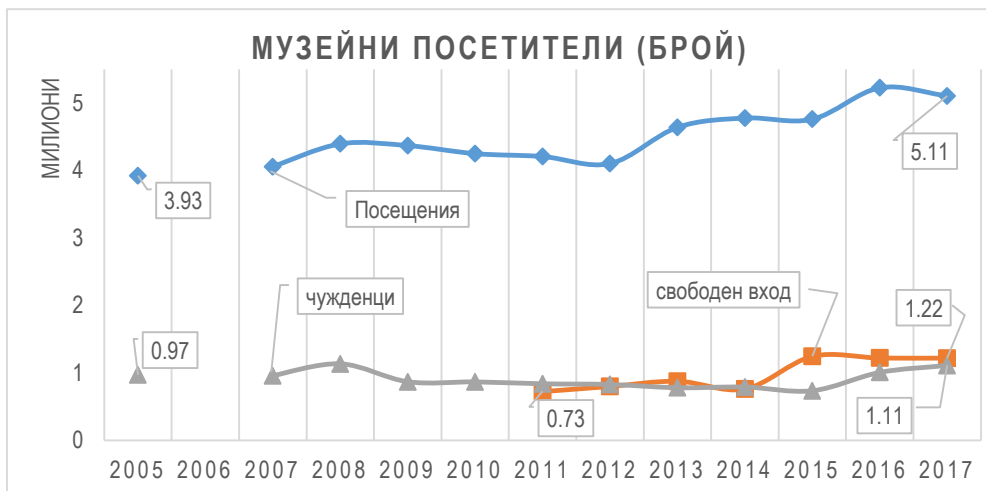
Фигура 45: Посетители по райони – топ 6, 2005-2017



Фигура 46: Посетител по-район (дъно), 2005-2017



Фигура 47: Брой музейни посетители, 2005-2017



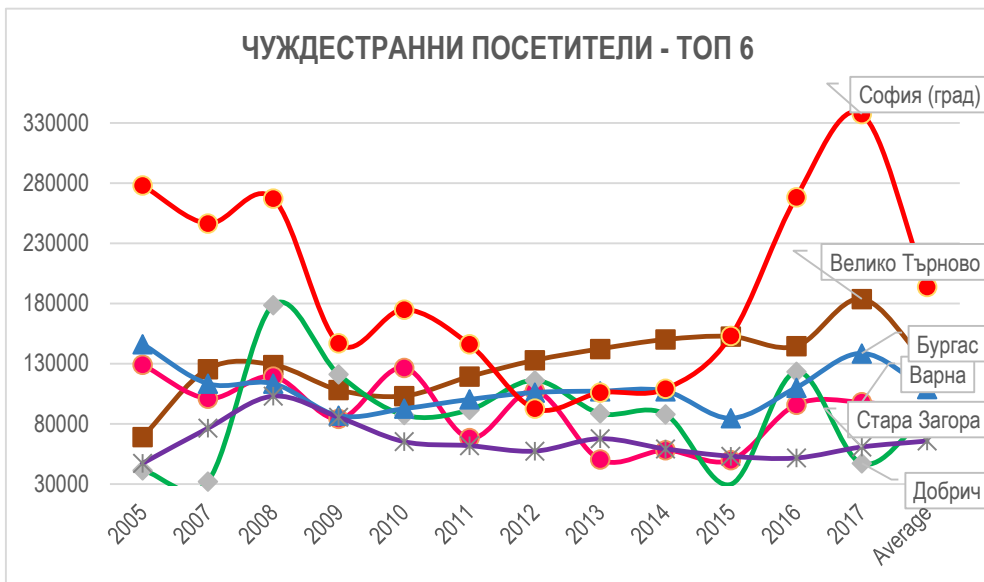
Фигура 48: Музейни посещения 2005-2017 (тенденции)



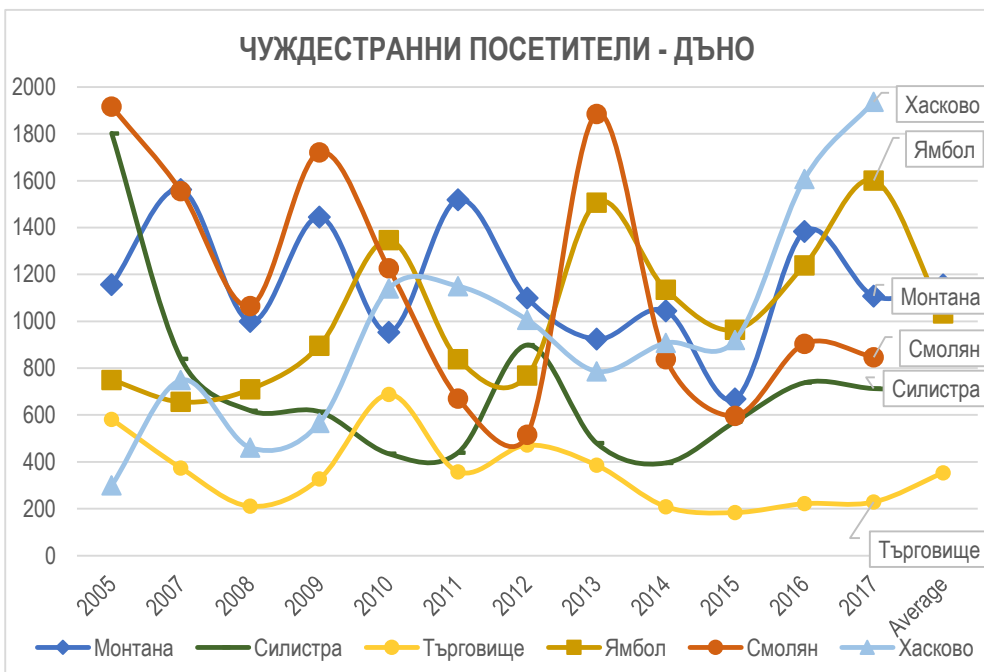
Фигура 49: Чуждестранни посетители по регион



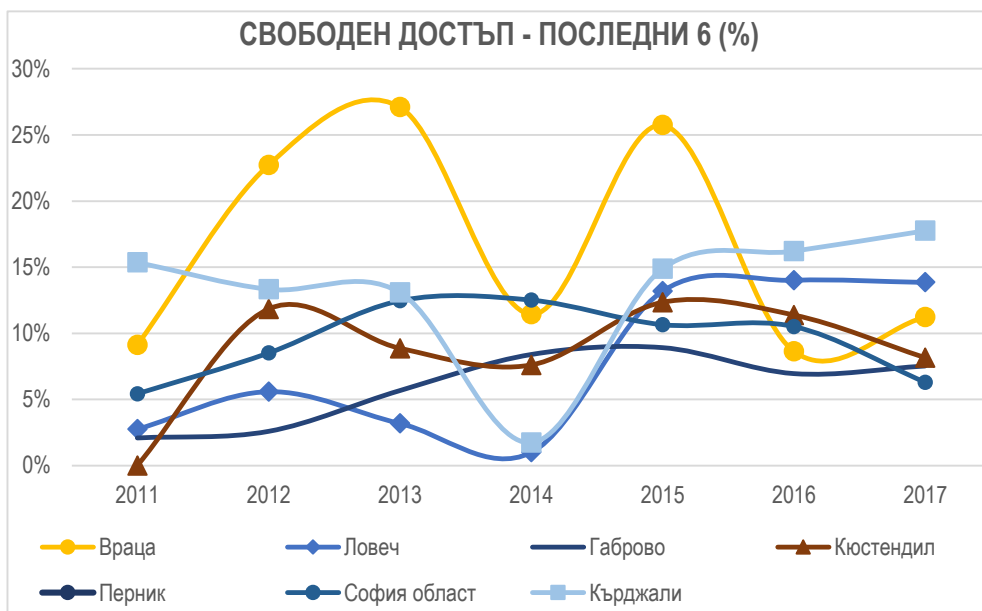
Фигура 50: Чуждестранни посетители по район - Топ 6



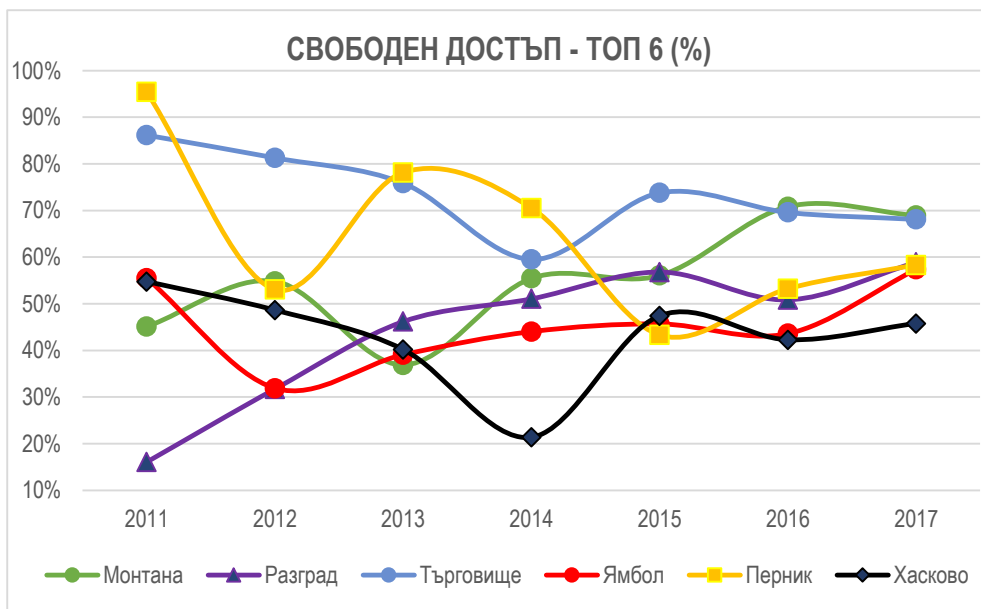
Фигура 51: Чуждестранни посетители по район (дъно)



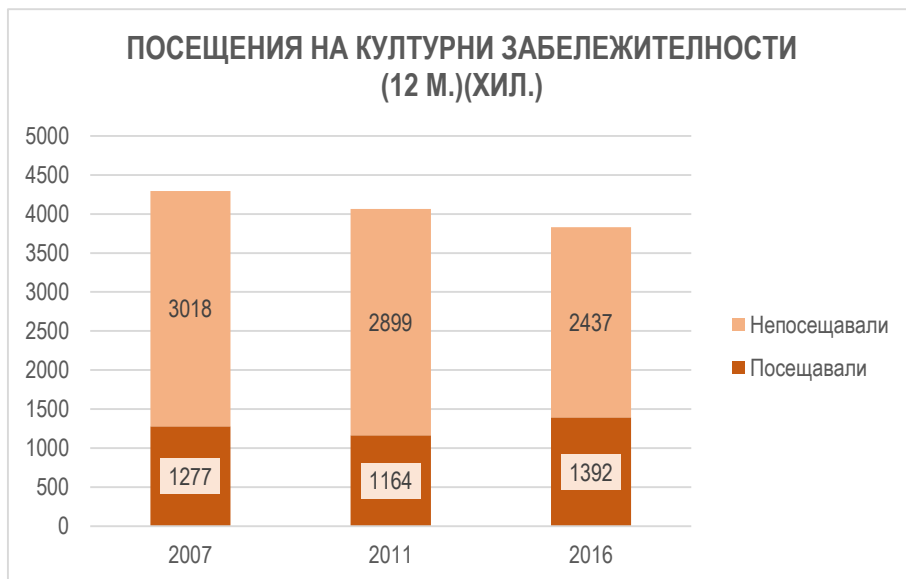
Фигура 52: Свободен достъп - последни 6, 2005-2017



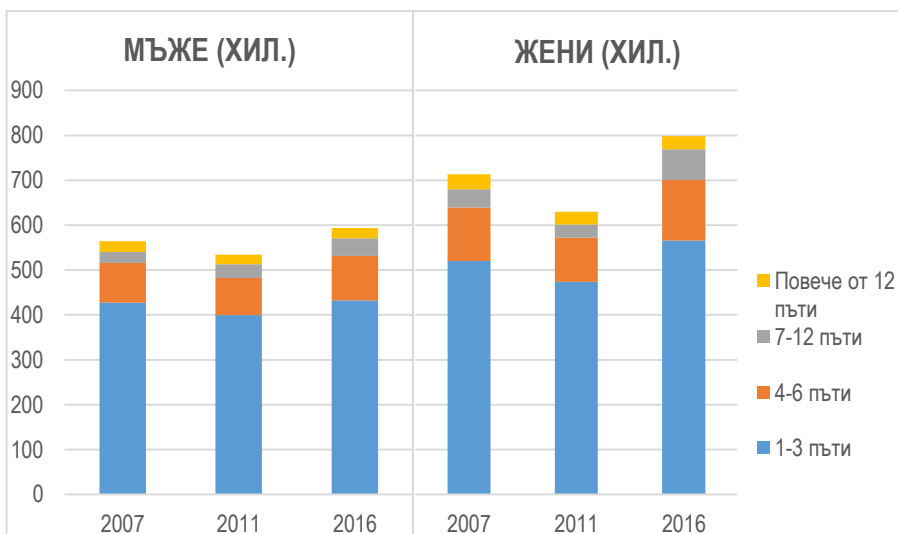
Фигура 53: Свободен достъп - топ 6 (%)



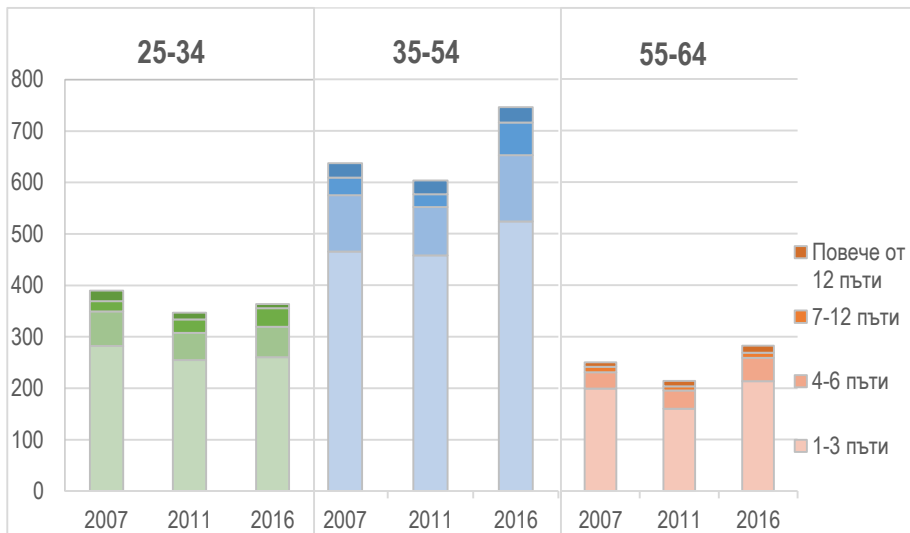
Фигура 54. Посещения на културни забележителности (12 м.)



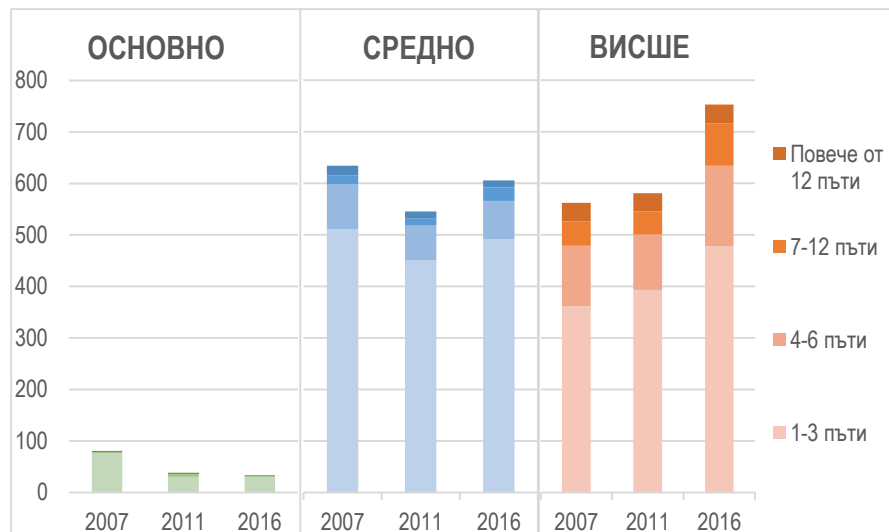
Фигура 55: Посещения на културни забележителности по пол през последните 12 месеца (2006-2016)



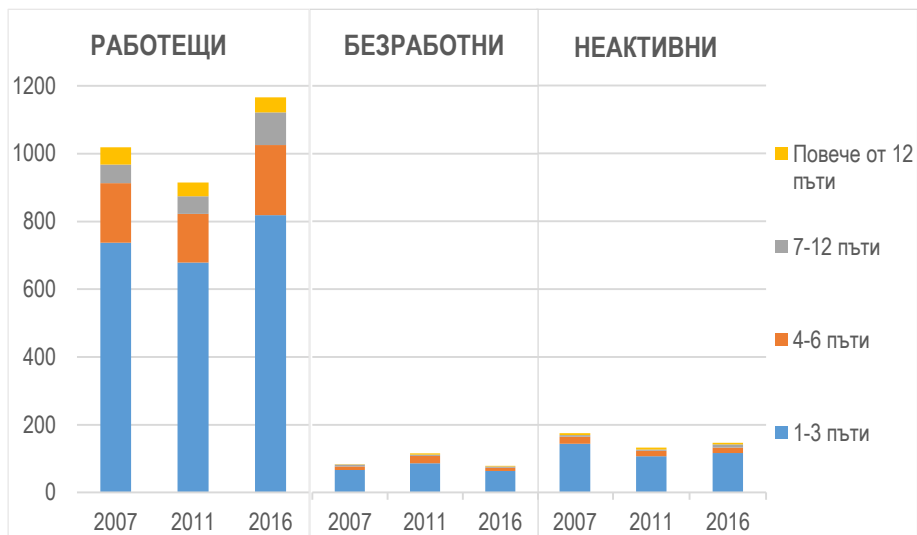
Фигура 56: Посещения на културни забележителности по възраст (2007-2016)(хил.)



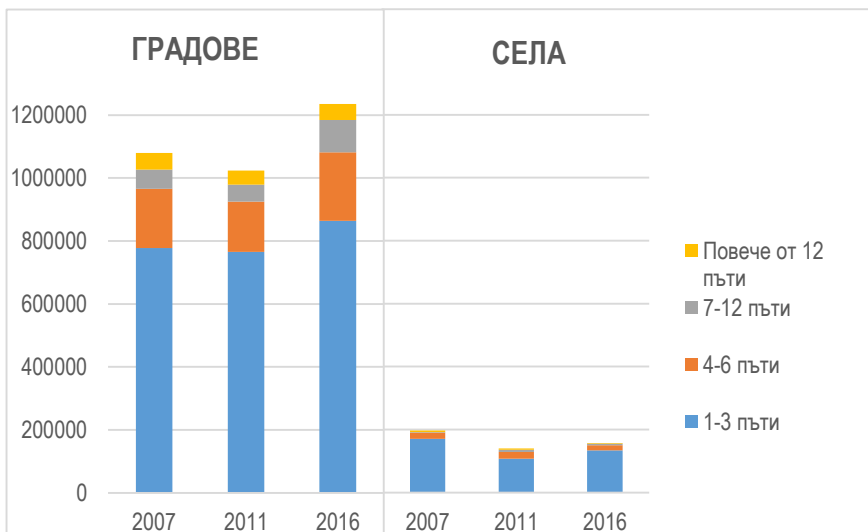
Фигура 57: Посещения на културни забележителности по ниво на образование (2006-2017) (хил.)



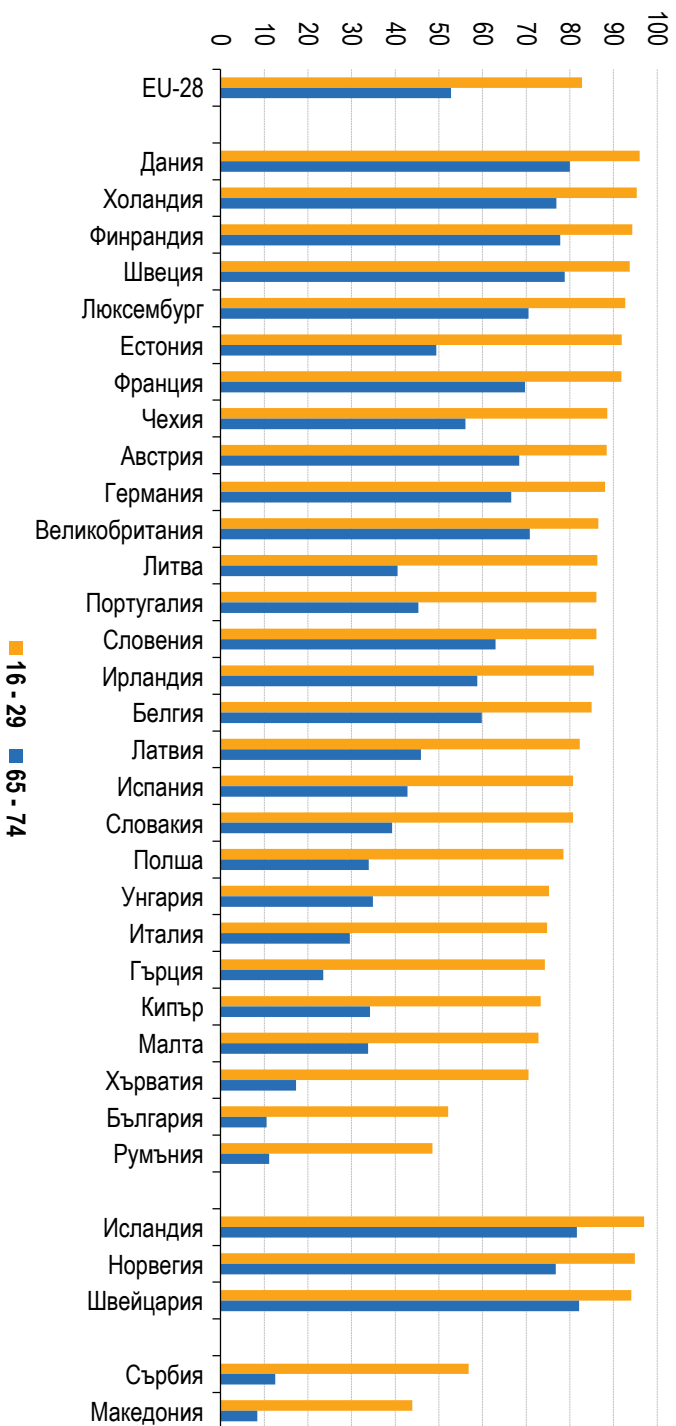
Фигура 58: Посещения на културни забележителности по трудова заетост (2006-2017)



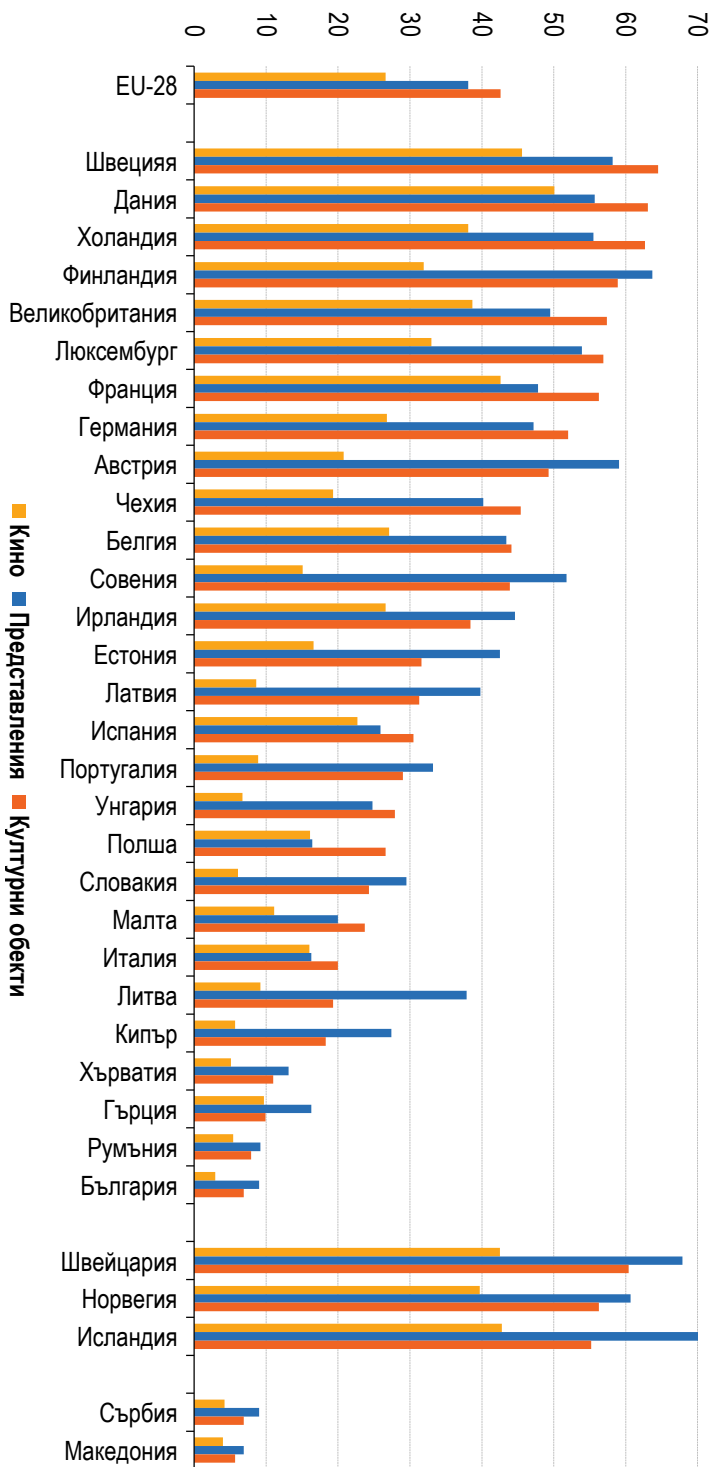
Фигура 59: Посещения на културни забележителности по местоживеене (2006-2017)



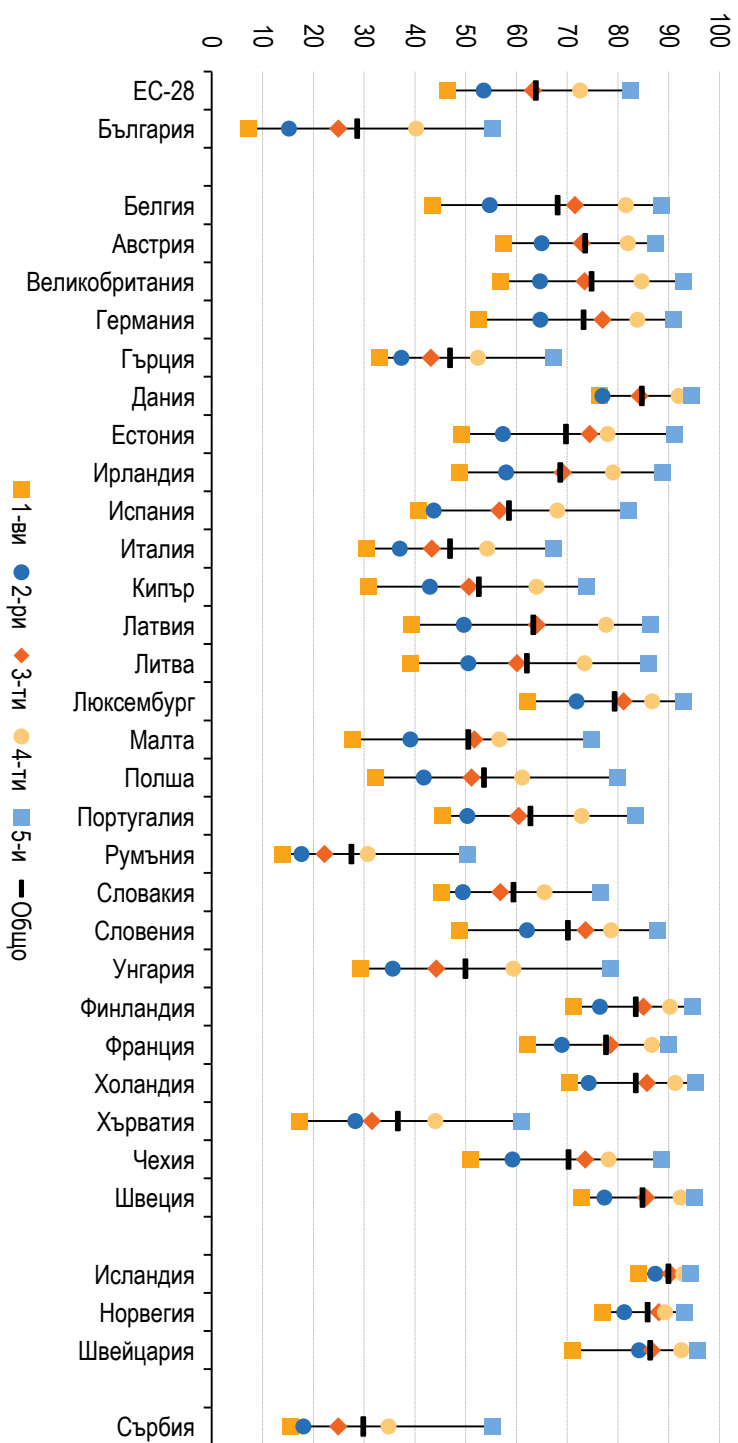
Фигура 60: Културно участие в Европа (поне 1 посещение), 2015 г.



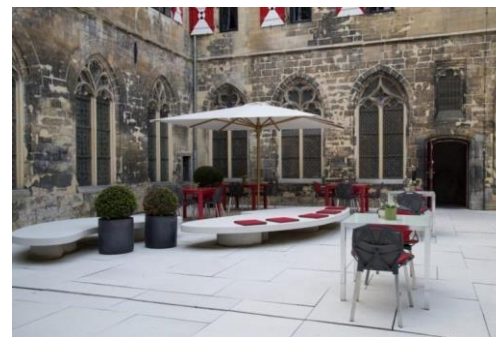
Фигура 61: Културно участие в Европа, възраст 65-74, 2015



Фигура 62: Културно участие в Европа (по квинтили), 2015

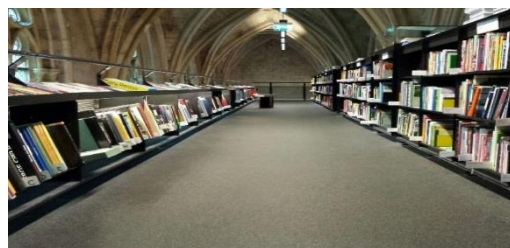


Фигура 63. Кройзхерен хотел, Маастрихт



Изн.: <https://www.oostwegelcollection.nl/en/kruisherenhof-maastricht>

Фигура 64. Книжарница „Доминиканен“, Маастрихт



Изт. <https://www.libris.nl/dominicanen/>

Фигура 65. Национален музей „Земята и хората“, София



Изт. <http://www.earthhandman.org>